

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET 2.

Magyarok a honfoglalás korában

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET 2.

Magyarok a honfoglalás korában

Szerkesztette:
SUDÁR BALÁZS

HELIKON

© Sudár Balázs, 2015
© Helikon Kiadó, 2015
© MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport, 2015
© Illusztrációk, 2015

Fényképek:

*Barta Zoltán, Csáji László Koppány, Gyóni Gábor, Hársch Ferenc, Kotricz Tünde, Hauberger Gábor, Lovas Andrea,
Nagy Amália, Pinczés Sándor, Sántha Imre Géza, Türk Attila*

Festmények, grafikák:

Boldog Zoltán, Helbing Ferenc, Juhos Kiss Sándor, László Gyula, Meszlényi Attila, Oleg V. Fedorov, Váncsa Ildikó

Térképek:

Nagy Béla

www.helikon.hu
www.btk.mta.hu

Felelős kiadó Szász Zsolt
A Helikon Kiadó az LS Kiadói Csoport tagja
Felelős szerkesztő Kovács Attila Zoltán
Olvasószerkesztő Gilicze Gábor
Borítóterv Tillai Tamás
Műszaki szerkesztő Kovács Balázs Sándor
Nyomdai előkészítés Kaposvári Franciska
Készült 2015-ben a xxxxxxxxxxxxxxxx
Felelős vezető xxxxxxxxxxxxxxxx
ISBN 978-963-227-592-5

TARTALOM

Előszó (Sudár Balázs)	7
------------------------------------	---

Kelet-Európa a 9. században	9
--	---

Utak és országok, kereskedők és áruk. Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai a 9–10. században (Polgár Szabolcs)	9
Bizánc (Olajos Terézia)	20
A Kazár Kaganátus (Balogh László)	34
Kazária régészeti kutatása (Türk Attila)	45
Alánok (Langó Péter)	56
Volgai Bulgária (Zimonyi István)	65
Szlávok Kelet-Európában (Gyóni Gábor)	74
A szlávok őshazája	74
Keleti szlávok Nyugat-Euráziában	75
Finnugor népek a korai középkorban (Klima László)	83
Finnugor nyelvek, finnugor népek	83
Történeti források	85
Régészeti források	87
Eseménytörténet	90
A Rusz (Gyóni Gábor)	93
A ruszok megjelenése	93
Kazárok és ruszok	97
A Rusz kezdetei (és a magyarok)	99
A besenyők korai története (Katona Kiss Attila)	105
A besenyők vándorlása és korai szállásterületei	105
Történeti események	111
A korai besenyő régészeti anyag	115

Magyarok a honfoglalás előtt	118
---	-----

A magyarok neveiről (Sudár Balázs)	118
Magyar és megyer	118
Turk, szavárd, baskír	122
Hungarus (Onogur)	123

A régi magyar szállásterületekről (Szabados György)	126
Amit az írásos emlékekről és emlékekből tudni lehet	126
A csodaszarvasmonda	128
Szkitia három tartománya	130
Levédia és Etelköz.	133
A magyar vándorlás régészeti nyomai (Türk Attila)	137
A „keleti” magyarok problémaköre (Vásáry István)	145
A volgai magyarság: Julianus útja	145
Mozsarok és mescserek	148
A baskír–magyar kérdéskör	150
A Jugria-tan	152
A kaukázusi magyarok kérdése (Nagy Kornél)	155
A korai magyar államiségről (Szabados György)	159
Nép és állam	159
Állam – a szó és amit jelöl	159
Magyar államalapítás a 9. században	163
Hadviselő állam – mozgásban	168
Az állam szerkezete (Sudár Balázs–B. Szabó János)	171
Törzsek	171
Tisztségviselők	173
Magyarok – magyar nép.	177
Amit a 9. századi magyarok történetéről tudni lehet (Sudár Balázs).	179
Ismert események.	179
A kazár–magyar kapcsolatok	186
A kabarok	188
A besenyő háborúk.	190
Összegzés (Sudár Balázs)	193
Kötetünk szerzői	196

Rövidítések

B. L. = Balogh László
 Gy. G. = Gyóni Gábor
 L. P. = Langó Péter
 O. T. = Olajos Terézia
 P. K. = Paksa Katalin

S. B. = Sudár Balázs
 Sz. Gy. = Szabados György
 T. A. = Türk Attila
 Z. I. = Zimonyi István
 Zs. Zs. = Zsidai Zsuzsanna

ELŐSZÓ

A magyarság – mint bármely más nép – korai története homályba vész. Amióta hazánkban történelmet írnak, a múlt avatott és kevésbé avatott, tudományos felkészültségű vagy éppen művészi ihletésű bűvárai számtalan eszközzel próbáltak már ezen időszak közelébe férkőzni. Kevés sikerrel – históriánk kezdeti szakasza makacsul ellenáll a megismerésnek. Olyan ez, mint a születés: újra és újra megünnepeljük a napját, gondosan számon tartjuk, mégsem emlékszünk rá. Talán mások – szüleink, idősebb ismerőseink – elbeszéléseiből tudunk róla egyet s mást, már ha van, aki meséljen. És amit mondanak: vagy elhisszük, vagy nem. A történetek másokról is elhangozhattak, ki is színezhették őket. Ki tudja.

A magyarság kezdeteiről számos tudomány fogalmaz meg véleményyt a maga eszközeivel. A régész tárgyi emlékeket keres, a nyelvész nyelvek közötti összefüggéseket kutat, a történész újabb források után nyomoz, a meglévőket pedig megpróbálja jobban megérteni. Más történeti korok kutatása során esetleg dolgozhatnak külön is, egy nép őstörténete esetében azonban együtt kell működniük. Az őstörténet olyan, mint egy színes szalag: mindenféle fonálra – ismeretre – szükség van hozzá.

A különböző tudományágak persze különböző fajtájú eredményeket szállítanak, s ezek másképpen használhatók fel a múlt

SÁROSSY TIBOR:
VÉRSZERZŐDÉS. (2008)
KŐKAPU.
FOTÓ: HAUBERGER GÁBOR

megismeréséhez. A kiásott koponyák nem beszélnek, nem árulják el, hogy egykori gazdájuk milyen nyelven társalgott, kihez-mihez tartozónak vallotta magát. A nyelvemlékekből kikövetkeztetett korábbi szóalakokat nagyon nehéz térhez és időhöz kötni. A történeti források esetében pedig mindig felmerül a kérdés: ki, mikor és miért írta le őket. Ennek függvényében ugyanis a kérdéses szöveg értelme akár az ellenkezőjébe is fordulhat. Hasonló kérdéseket vetnek fel a többi tudomány – az embertan, a genetika, a néprajz vagy a zenetörténet – eredményei is. Ha múltunk korai szakaszát kutatjuk, bizonytalant kötünk össze bizonytalannal. Szükségképpen az eredmény sem lehet bizonyos: ezért a rengeteg vita, ellentmondó elképzelés még a tudományon belül is.

A különféle tudományterületek nem azonos mélységig látnak bele a múlt kútjába. Az embertan vagy a nyelvészet évezredekkel számol, a régészet és a történelem inkább évszázadokban gondolkodik, forrásainak függvényében. A magyarok esetében valamiféle legalább valamelyest valószínűsíthető történetet csak a 9. század közepétől lehet elmesélni, ennél korábban legfeljebb egyes elemek, vonulatok látszanak, de a közösség története nem. Kötetünk tehát ezt az időszakot veszi célba, a honfoglalás előtti száz évet.

Ahogy már előző kötetünkben is tettük, messziről indulunk. Könyvünk első, nagyobbik fele azt a környezetet tekinti át, amelyben a magyarok 9. századi története is zajlott: Kelet-Európát. Külön-külön ismerkedünk meg Bizánc és Kazária történetével, a bolgárok, a szlávok vagy a finnugor nyelvű népek vándorlásával. Ebbe az áttekintésbe helyezzük bele azután azt az alig maroknyi történeti információt, amely a magyarokra vonatkozik. Itt és most elsősorban a történelem folyására irányítjuk figyelmünket, nem foglalkozunk részletesebben mondáinkkal, a vallástörténeti kérdésekkel, elődeink harcmódorával vagy életmódjával sem: ezek következő köteteink témái lesznek.

összefüggő szárazföldi tömbjében inkább csak önkényesen tudunk választóvonalakat húzni. Egyszerűbb talán abból kiindulni, hogy a 9. századi Kelet-Európában a Kazár Birodalom hatalma alá tartozó területet nézzük, kiegészítve a ruszok és a volgai bolgárok kialakulóban lévő országaival, valamint a magyaroknak a 9. század második felében a Dnyeszterig kiterjedő területével. Így nagyjából nyugaton a Dnyeszter és a Rigai-öböl közé húzott vonal, keleten az Urál folyó és hegység lehet a határ. A terület növényzeti övekre tagolódik: ha elindulunk például a Krím félszigetről a Ladoga-tó irányába, útközben találkozunk mediterrán tengerparttal, füves és ligetes sztyeppel, összefüggő erdővidékkel. A régmúltban ezek a földrajzi övezetek a gazdálkodás, a termelés szempontjából különböző lehetőségeket kínáltak az itt lakók számára. A meghatározó gazdálkodási forma a sztyeppén általában a külterjes állattartás, a ligetes sztyeppén – és részben az erdővidéken is – a földművelés, az északi erdőzónában, ahol már a talaj és a klíma is kedvezőtlen volt a földművelésre, a halászat és vadászat volt.

Az erdővidék legfontosabb kereskedelmi áruja a prém. A prémes állatok vadászata, a prémek feldolgozása összetett tudást, sok tapasztalatot és időt igénylő mesterség. Egy-egy családnak saját vadászterülete volt, ahol csapdákat állítottak, vagy nyíllal ejtették el a vadakat (a hódokat szigonnyal, de varsával, hálóval is fogták, és nemcsak a prémjéért, hanem a pézsmájáért is). A középkori muszlim szerzőknél többször is találkozunk coboly-, mókus-, menyét-, nyest-, hermelin-,

róka- és hódprémek említésével. Értékes termék volt a méz és a viasz, amelyet azonban nemcsak az erdőövből termeltek, hanem délebbre is. A sztyeppén az élő állat – például a juh – számított a legjelentősebb árucikknek, és az olyan állati eredetű termékek, mint például a vaj vagy halenyv (utóbbit a kazárok egyik saját terméként említik). De egyes fajtákkal is lehetett kereskedni, és értékes árucikk volt a

HEGYTÁJGA
A KÖZÉP-URÁLBAN.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

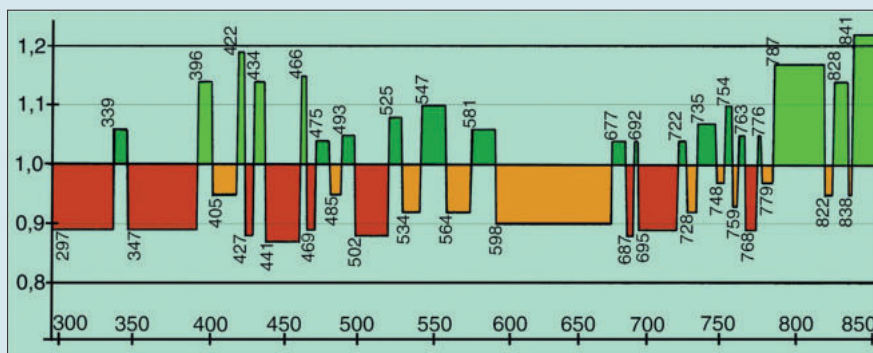

Kelet-Európa klímája a korai középkorban

A legfrissebb történeti és történeti földrajzi kutatások rávilágítottak, hogy az események alakulásában milyen fontos szerepet játszott a klíma változása, amely alapvető hatással volt az emberi tevékenységre. Ha van terület, ahol ez fokozottan igaz, az éppen az a kelet-európai térség, amelyen a magyarok elődei is keresztülvándoroltak. Ez a régió nem egységes pusztai terület a Volga és a Kárpátok között: északról az erdővidék déli nyúlványa határolja, majd az erdős, még délebbre pedig a füves sztyeppe, amely a Kaszpi-tenger előterében félsivatagossá válik. A klíma alakulása és főleg a csapadék mennyisége döntő fontosságú volt a nagy állatállományt eltartani kényszerülő nomád, de a letelepült földművelő népek számára is. A pollenanalízisekre épülő egykori környezeti rekonstrukciós vizsgálatok azt mutatják meg, hogy egy adott térségben egy adott időszakban csapadékgigényes vagy éppen szárazságtűrő növények éltek-e. Ezek alapján Kr. u. 441–598 között egy szárazsági periódusról beszélhetünk, melynek során a talaj sótartalma jelentősen megemelkedett. Kr. u. 598–677 között szintén egy száraz, majd Kr. u. 687–722 között egy extrém száraz időszak következett. A térség mai időjárási viszonyai alapvetően Kr. u. 722–787 között alakultak ki, ekkor szubboreális, majd a szubatlanti fázis következett, Kr. u. 787–1000 között pedig egy rendkívül csapadékos időszakra került sor.

A régészek közül a kelet-európai sztyeppe kiváló ismerője, Olekszij V. Komar, ukrán régész legutóbb arra hívta fel a figyelmet, hogy például a Kr. u. 7. században a térség nomádjai által Bizánc ellen intézett támadások kisebb száma — amit az írott forrásokból ismerünk — valószínűleg összefüggésben áll a klímakutatás által kimutatott szárazsági periódusokkal. Mindezen megfigyelések alapvetően új és nélkülözhetetlen forrásokat jelentenek a régió történeti és tágabb értelemben a magyar őstörténeti kutatás számára is.

T. A.

Á SZÁRZSÁGI ÉS A NEDVESSÉGI PERIÓDUSOK VÁLTAKOZÁSA A DNYEPER ALSÓ FOLYÁSÁNAK VIDÉKÉN
Kr.u. 300–850 KÖZÖTT

borostyán, amelyet a Balti-tenger partvidékéről szállítottak távoli országokba. Meg kell még említeni a rabszolga-kereskedelmet, amelynek egyik színhelye éppen Kelet-Európa volt a középkorban. A bizánciak és a muszlimok is szívesen vásároltak kelet-európai rabszolgákat. Cserébe ezekért az árukért ezüstöt, textíliákat, üveggyöngyöket, kaurit adtak nagyobb mennyiségben a keleti kereskedők, de

A kora középkori Kelet-Európa népeiről szóló leírások nagy része muszlim krónikásoktól származik, akik értesüléseiket a sztyeppét megjárt, jó megfigyelőképességű kereskedőktől vagy követektől szereztek, akiknek így sok értékes tudósítást köszönhet az utókor. A hosszú üzleti vagy diplomáciai utak során mintegy „feltérképezték” a helyi kereskedelmi és politikai viszonyokat is, az ott élő népek számtalan „különös” szokásával együtt. Ismereteik kincset értek: beszámolóikat később a muszlim világ valamelyik tudományos központjában – például Bagdadban, a Bölcsesség Házában, vagy akár a távoli Córdoba-ban – írnokok jegyezték le, másolták, más beszámolókkal kiegészítették, ennek köszönhetően jóval pontosabb képpel rendelkeztek a korabeli világról, mint az akkori Nyugat-Európa.

A képen ábrázolt muszlim utazók nomádok szállásához érkeznek, akik éppen jurtákat állítanak fel. A nomádok – illő vendégajándék fejében – szívesen látták területükön az áthaladó karavánokat. A kereskedő ruházata „mervi” csíkos kaftán, aminek felsőkarján díszként hímzett felirat van (jelen esetben egy fohász, eredeti khorászáni ruhamaradvány alapján). B. Z.

MUSZLIM UTAZÓ
A SZTYEPPÉN,
9–10. SZÁZAD.
RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

HEGYVIDÉK
A DÉL-URÁLBAN.
FOTÓ:
CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

a törzsfők, fejedelmek, előkelők fűszereket, illatszereket, művészi megmunkálású dísz tárgyakat is szereztek be tőlük. Bizánci területtől olívaolajat, bort és gyakran textíliát szállítottak.

A közlekedés természetes útvonalai a folyók voltak. A nagy folyók többsége északról déli irányban folyik, és valamelyik tengerbe ömlik. A Dnyeszter, a Déli-Bug, a Dnyeper a Fekete-, a Don az Azovi-, míg a Volga, az Urál (Jajik) és az Emba a Kaszpi-tengerbe torkollik. (A Káma, a Belaja és a Vjatka vízrendszere a Volgához tartozik). Az északi erdőségek folyói délről észak, északnyugat felé folynak: a legjelentősebbek a Daugava (Nyugati-Dvina), a Velikaja, a Lovaty és a Volhov, északkeleten az Északi-Dvina, a Szuhona, a Vicsegda, valamint a Pecsora vízrendszere.

A folyók nagyobb útrendszereket alkottak, amelyek összekötötték Kelet-Európát a mediterrán világgal, a Közel-Kelettel, Közép- és Belső-Ázsiával, valamint Észak- és Nyugat-Európával. Azt, amelyik Észak-Európától (Baltikum, Skandinávia) a Fekete-tengerig (Égei-tenger) vezetett, az Orosz Őskronika (Nesztor-krónika) a „varégoktól a görögökig” (Konstantinápolyig) vezető útnak nevezte. Fő szakasza a Dnyeper volt, északon ehhez csatlakozott a Daugava (Nyugati-Dvina)

és a Lovaty–Volhov–Ladoga–Néva útszakasz. Így a Dnyeper felső folyásától a Finn-öböl felé, de a Rigai-öböl felé is el lehetett indulni. (Egyes helyeken persze szárazföldön kellett átvontatni a hajókat, csónakokat egyik folyótól a másikig.) Az út déli szakasza a Fekete-tengeren vezetett Konstantinápoly felé. A másik fontos útrendszert a Volgához kapcsolódó folyók alkották, ez szintén hatalmas területet fogott át, lényegében összeköttetés volt az északi területek és a Kaszpi-tenger (valamint a Kaukázus) között, és tovább Közép-Ázsia, Transzkaukázia, Perzsia és a Közel-Kelet felé.

Használtak persze szárazföldi utakat is. Ezek közül az egyik legfontosabb a Selyemút északi ágainak egyike volt, amely a Kaszpi-tengert északról megkerülve a Kaukázus nyugati részén keresztül érte el a Fekete-tengert. Ez az út biztosította az összeköttetést Belső-Ázsia (Kína) és Európa között. A 8. század elejétől egyes részei – például Hvárezmben vagy Transzoxániában – az arabok uralma alá kerültek, és később is az iszlám világhoz tartoztak. Fontos volt a Volgát

a Kaukázustól délre eső területekkel összekötő főút is, amely a Kaszpi-tenger nyugati partján haladt végig. (Ez a volgai út egyik szárazföldi szakaszának is tekinthető.) A Volga-vidékről nyugat felé, Közép- és Nyugat-Európa is vezettek szárazföldi utak, az egyik a Volga alsó folyásától, a kazárok központjából, a másik pedig a Volga középső folyásától (volgai bolgárok központja) indult ki. Igaz, utóbbiak inkább a 10. században váltak fontossá, de a 9. században is létezhettek már, előbbinek a Balkán felé is volt kapcsolata.

A kereskedelembe szinte minden kelet-európai nép bekapcsolódott, mivel mindenhol, akár a sztyeppén, akár az erdővidéken vagy a tengerpartokon lehetett találni, begyűjteni, kitermelni, előállítani olyan terméket, amely a távolabbi országok lakóinak értékes volt, és ezért fizetni is készek mutatkoztak. Az áruk közvetítésével „hivatásos” kereskedők foglalkoztak. A 9–10. századi Kelet-Európa esetében kifejezetten kereskedő népekről is beszélhetünk, amelyeknél a lakosság jelentős része e tevékenységgel foglalkozott, ebből élt. Ilyen-ek tekinthetjük a Kelet-Európában megjelenő vagy tartósabban

HEGYISZTYEPPE
A DÉL-ÚRÁLBAN.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

megtelepedő görögöket, zsidókat, muszlimokat és ruszokat. Legkorábban a görögök jelentek meg, a Fekete-tenger északi partján egy sor gyarmatvárost alapítottak a Kr. e. 7. századtól kezdve, és élénken kereskedtek Kelet-Európa őslakóival. Kapcsolataik elértek egészen a Volga-vidékig, az erdőzóna törzseinek területéig. A középkorban a görögök városai közül már csak a Krímben lévők maradtak meg a Bizánci Birodalom részeként. A sztyeppe különféle törzsszövetségei mind kapcsolatban voltak velük. Zsidó közösségekről a római-bizánci területen tudunk a Fekete-tenger északi partvidékén, de a 9. században vándorkereskedők is utaztak erre. A muszlimok *ráhdánitáknak* nevezték őket, a Földközi-tenger, a Vörös-tenger, Perzsia és India érintésével Nyugat-Európától egészen Kínáig jártak, de Szíria és Irak is úti céljaik közé tartozott, és használták a Kaukázustól északra vezető utakat is Kazárián keresztül Nyugat-Európa felé. A szó klaszszikus értelmében vett távolsági kereskedelmet folytattak, értékes árukat szállítottak. A muszlimok és a ruszok a 9. századtól jelentek meg nagyobb számban a kelet-európai térségben.

LIGETES SZTYEPPE
A DÉL-ÚRÁLBAN.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

A FÜVES ÉS AZ ERDŐS
SZTYEPPÉ HATÁRA.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

A kereskedelmi kapcsolatok a fentebb említett résztvevőkkel a 9–10. században voltak a legkiterjedtebbek és legintenzívebbek. A 8. század második felében az arab hódítás Kelet-Európa felé megállt, a háborút béke váltotta, a muszlimok békés kapcsolatokra törekedtek a szomszédos országokkal. Ennek az egyik eredménye a kereskedelem fejlődése lett, ami az arabok számára addig ismeretlen területek, népek, kultúrák felfedezésével párosult. Az ezüst tömeges bevétele a kelet-európai erdővidékre a 8. század utolsó negyedétől figyelhető meg, de már nemcsak a Volga-vidékre, hanem attól nyugatabbra is. A prémekért olcsón megszerezhető ezüst vonzereje lehetett a legfontosabb oka a ruszok megjelenésének e térségben. Skandináviából kirajzó csoportjaik a Balti-partvidék keleti részétől a Ladoga-tóig több helyen, a fontos útvonalak mellett kolóniákat hoztak létre, legyőzték a helyi lakosságot, vagy szöveterkeztek velük és prémadót szedtek tőlük (a legyőzött törzsekből foglyokat), és azt eladták a muszlim vagy görög kereskedőknek.

A sztyeppén a kazárok birodalma ekkor élte fénykorát. Kelet-Európa korai történetének sajátossága, hogy a meghatározó politikai központok a sztyeppén alakultak ki (hunok, bolgárok, avarok, később a bolgár Kuvrat fejedelem Magna Bulgariája), és ezek igyekeztek

FÜVES SZTYEPPE
A DÉL-ÚRÁLBAN.
FOTÓ:
CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

kiterjeszteni a fennhatóságukat az erdős sztyeppe és az erdővidék felé is. A kazárok is birtokukban tartották a Dnyepertől keletre lévő erdővidék nagy részét (amit nem – északnyugaton –, abba a „szabad” részbe szivárogtak be a ruszok). Az eurázsiai sztyeppéken a nomádok és a kereskedők kapcsolata nem csupán az áruk cseréjére korlátozódott. A távoli országokat bejárt kereskedő értékes és fontos ember volt a sztyeppe lakói számára: a megszerezhető javakon, kereskedelmi vámon („gazdagság”) túl fontos hírek közvetítője is volt, és olyan speciális tudása, gyakorlati képessége is lehetett, mint az írások, idegen nyelvek ismerete, pénzügyekben, esetleg adóztatásban való jártasság. Mindez kifejezetten értékes volt a nomád birodalmak vezetői számára, ezért igyekeztek megbecsülni a hozzájuk érkező kereskedőket, ami sok esetben tartós együttműködéshez vezetett. Erre példa a törkök és a szogdok, később a mongolok és az ujugrok kapcsolata, de a kazároknál is láthatjuk ezt: muszlim hvárezmiek, zsidók és kisebb arányban a Bizánci Birodalomból származó görögök tartózkodtak hosszabb-rövidebb ideig a kazár vezetők udvarában. A későbbiekben a muszlimok szerepe és befolyása megnövekedett,

és ezzel együtt az iszlám is terjedőben volt. A 9. században tehát több érdek is egy irányba terelte a kereskedelem további bővülését: 1. az iszlám világ nyitottsága, igénye a korlátok nélküli kereskedelemre; 2. a kazárok törekvése a kereskedelemből beszedett vámok növelésére; 3. kereslet a keleti ezüst iránt Kelet- és Észak-Európában.

A kereskedelem virágzása a következő évszázadban is folytatódott, de a 10. század elejétől olyan folyamatok is megindultak, amelyek később ennek az egész Kelet-Európát átfogó kereskedelmi rendszernek a megszűnéséhez, illetve átalakulásához vezettek.

A honfoglalást megelőzően a magyarság is részese volt e kereskedelmi rendszernek. A honfoglaló magyar díszítőművészetben érezhető egy erőteljes keleti hatás, amely az iszlám világ felől érkezett, és a 9. században a Volga-vidéken már elterjedt. A Dnyeper-vidéki magyarok a muszlim és a bizánci kereskedőkkel is kapcsolatban álltak. A magyarok a bizánciaknak rabokat adtak el textíliákért cserébe. Ugyancsak fontos megemlíteni, hogy a magyaroknál is jártak „külföldi” kereskedők, muszlimok, akik a honfoglalás után a Kárpát-medencében is megtelepedtek, és fontos a szerepük a kazárokkal és a volgai bolgárokkal fenntartott kapcsolatokban is.

A BJELAJA FOLYÓ VÖLGYE. FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

Bizánc

A Bizánci Birodalom történetének a 7. század közepétől 843-ig tartó időszaka egyrészt a birodalom létéért folytatott harc, másrészt az államszervezet, a hadsereg és a társadalom megújítása, megújulása jegyében telt. E folyamatok konfliktusai törtek felszínre a képrombolás (*ikonoklászia*) és képtisztelet (*ikonodulia*) vallási irányzatok közötti harcokban (725–843). Bizánc életerejét mutatja, hogy a hatalmas területi veszteségek és súlyos problémák ellenére sem omlott össze, sőt képes volt megújulni és több évszázados aranykort (843–1025) megalapozni. A társadalmi stabilitást, külpolitikai és harci sikereket, valamint kulturális virágkort („első bizánci reneszánsz”) hozó időszak egybeesett a rendkívül tehetséges uralkodókat adó Makedón-dinasztia korával (867–1057).

A sikersorozat azonban már korábban, Theophilosz (829–842) és fia, III. Michaél (Mihály) (842–867) uralkodása idején elkezdődött. Theophilosz viszonylag rövid uralkodása alatt új *themák* (tartományok) szervezésével, stabil pénzügyekkel, sokirányú és aktív kül-

politikával, valamint a kultúra nagyvonalú támogatásával – például a konstantinápolyi „egyetem” újranyitásával, nagyszabású építkezésekkel stb. – tette erősebbé Bizáncot. Halálakor fia és örököse hároméves volt, ezért helyette régensként anyja, Theodóra kormányozta a birodalmat. Első lépése egy zsinat összehívása és azon a képrombolás tanainak visszavonása, illetve a szentképek kultuszának helyreállítása volt (843). Minden másban viszont töretlenül Theophilosz kormányzását folytatta. Miután 856-ban puccsal félreállította anyját, a nem tehetségtelen, de szeszélyes és állhatatlan ifjú III. Mihály, elődei nyomdokain haladva, sikeresen irányította a birodalmat. A feladatokra a korszak legkiválóbb személyiségeit nyerte meg: a kormányzásba nagybátyját, Bardaszt vonta

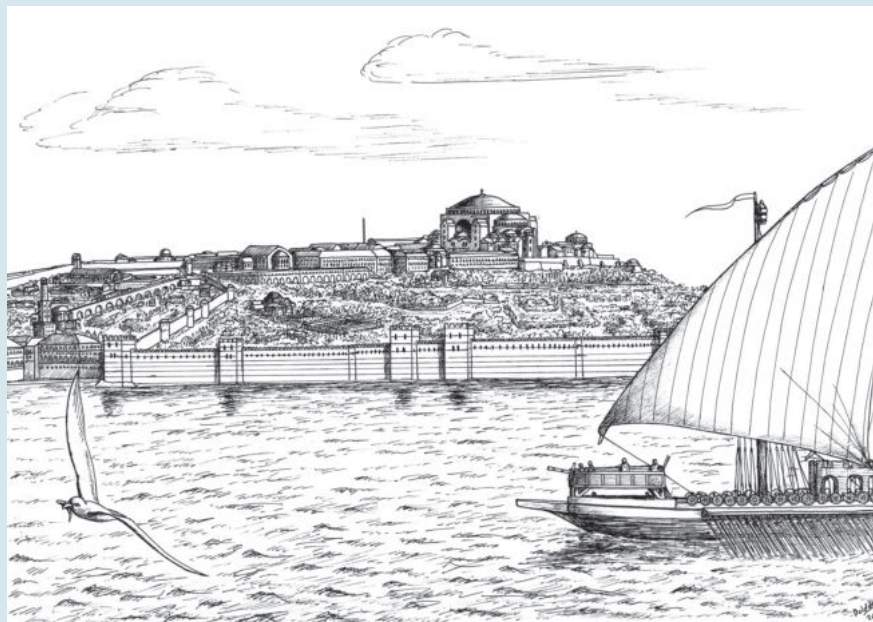
SZŰZ MÁRIA
GYERMEKÉVEL.
A KÉPROMBOLÁS UTÁNI
IDŐSZAKBÓL
FENNMARADT
LEGKORÁBBI MOZAIK
A KONSTANTINÁPOLYI
HAGIA SZOPHIA
BAZILIKÁBAN,
9. SZÁZAD KÖZEPE.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

Ilyen látványt nyújthatott messziről a Márvány-tenger felől a Bizánci Birodalom fővárosának császári palotakörzete, a „Szent Palota”, amely a félszigetre épült nagyváros délkeleti végén helyezkedett el, és ragyogó gazdagságú palotáival, templomaival, mindenfajta szükséges kiegészítő épülettel külön várost alkotott a városon belül. Az épületegyüttesből kiemelkedett a Hagia Szophia bazilika monumentális alakja, messziről hirdetve a császár hatalmát, a mellette levő paloták tanácskozótermeiben pedig sok, Kelet-Európa történelmét formáló döntés született. A császárváros gazdagsága sok támadót megkísértett a korai középkorban, avarokat, arabokat, bolgárokat, ruszokat egyaránt, de a kiváló fekvésű várost a szárazföld és a tenger felől is a korabeli világ alighanem legjobb falrendszere védte, melynek áttörése ekkor még évszázadokig meghaladta az ostromlók képességeit.

A kép előterében a korszak jellegzetes bizánci hadihajója, a *dromon* („száguldó”) halad, orrbástyáján a hírhedt görögtüzet vető lángszórával felszerelve. B. Z.

A CSÁSZÁRI PALOTA KONSTANTINÁPOLYBAN, 9. SZÁZAD. RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

be, a kultúra és az egyház irányítását a 9. századi Bizánc legkiválóbb elméjére, a sokoldalú tudósra, Fóthioszra bízta, az intenzívvé váló keresztény missziók élére pedig korának másik kiválóságát, Konsztantinoszt – szerzetesi nevén Cirillt, „a szlávok apostolát” – állította.

A Makedón-dinasztia alapítója, I. Baszileiosz (867–886) a bizánci Makedónia tartományban (innen a dinasztia kissé pontatlan, de közkeletű elnevezése), valószínűleg örmény eredetű parasztszaládban született, mesébe illő karrierjét fizikai erejének, ügyességének és intelligenciájának köszönhette. A lovászfű a konstantinápolyi udvarba kerülve III. Michaél kegyence lett, sőt az ifjú uralkodó 866-ban társcsászárává emelte. Mihály meggyilkolása (867) után Baszileiosz, immár a legfőbb hatalom birtokában kiválóan kormányozta a birodalmat: jó katonaként biztosította Bizánc határainak védelmét, pénzügyi, igazgatási és igazságügyi reformjainak gyümölcseit pedig elsősorban utódai élvezték. Törvényalkotó munkáját fia, a művelt, sokoldalú irodalmi tevékenységet is folytató VI. (Bölcs) Leó (886–912)

I. BASZILEIOSZ ÉS
VII. KONSTANTIN
ARANSOLIDUSA

koronázta be: Jusztinianosz után ő a legjelentősebb bizánci jogalkotó. Hogy fiú örököse legyen, háromszori megözvegyülése után – a kánonjogi tiltás ellenére – Leó negyedszer is megházasodott, vállalva ezzel a hosszú és súlyos konfliktust az egyházzal és Miklós pátriárkával (901–907, 912–925). Fiát, a 905-ben született Kónsztantinosz Porphürogennétoszt 911-ben társcsászárává koronáztatta, ám a Leó halálakor is még csak hétéves gyermek helyett 913-ig nagybátyja,

Alexandrosz uralkodott, majd annak halála után a Miklós pátriárka vezette régenstanács irányította nevében a birodalmat. Bizánc pozícióit gyengítette azonban az özvegy császárné és az egyház egy része, valamint a Miklós pátriárka köré gyülekezett csoportok harca. Ennek Rómanosz Lekapénosz, a bizánci flotta főparancsnoka vetett véget, amikor 919-ben megszerezte a főhatalmat. Rómanosz a dinasztia folytonosságát és saját legitimitását is biztosítva ünnepélyes esküvel fogadta, hogy védelmezni fogja Bíborbanszületett Konstantint, akivel összeházasította leányát, és akinek társcsászárává koronáztatta magát. A hatalom gyakorlásából azonban az ifjú uralkodót teljesen kizárva, I. Rómanosz (920–944) maga irányította – kiválóan – a birodalom bel- és külpolitikáját, valamint hadvezetését. 944-ben Rómanoszt saját fiai fosztották meg hatalmától, ám a konstantinápolyiak szimpátiájától kísérve, 945 januárjában Bíborbanszületett Konstantinnak sikerült eltávolítania a hálátlan fiúkat, s ezzel végre elkezdődhetett saját uralkodása (945–959).

A Makedón-dinasztia hatalmának biztosítása érdekében 945-ben Konstantin társcsászárává koronáztatta fiát, az akkor hatéves Rómanoszt. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin halála után II. Rómanosz (959–963) húszévesen lépett apja örökébe. Az ifjú uralkodó a birodalom kormányzását egy kiváló államférfira, Józsephosz Bringaszra, a határok védelmét pedig tehetséges hadvezéreire – mindenekelőtt a Phokasz-fivérekre, Niképhoroszra és Leóra, valamint Jóannész Tzimiszkészre – bízta, akik fényes győzelmeket arattak elsősorban az arabok felett. II. Rómanosz rövid uralkodás után alig 24 évesen halt meg, a dinasztia folytatásáról azonban gondoskodott: 958-ban született Baszileiosz, 960/61-ben pedig Kónsztantinosz, s mindkettőt társcsászárrá koronáztatta. Ám az idősebbik, Baszileiosz is alig volt öt éves atyja elhunytakor, s ezért II. Rómanosz úgy rendelkezett, hogy Theophanó császárné régenssége mellett Józsephosz Bringasz kormányozza a birodalmat, és Niképhorosz Phokasz legyen a hadsereg főparancsnoka. Theophanó azonban a keleti hadszíntérről Konstantinápolyba hívta Niképhoroszt, aki kötelezte magát a gyermekcsászárok védelmére, s miután a népszerű hadvezért hadserege császárrá kiáltotta ki, majd a pátriárka a Hagia Szophia székesegyházban megkoronázta, feleségül vette a szépséges özvegy császárnét.

THEOPHILOSZ
BIZÁNCI CSÁSZÁR
(829–842) ÉS UDVARA.
MINIATÚRA
JÓANNÉSZ SZKÜLITZÉSZ
KRÓNIKÁJÁNAK
MADRIDBAN ŐRZÖTT
KÉZIRATÁBÓL
(SZICÍLIA, 12. SZÁZAD).

A kiváló katona és stratégá, Niképhorosz Phókasz (963–969) első-sorban az arabok felett aratott fényes győzelmeinek köszönhetően rendkívül népszerű volt Bizáncban, Theophanó azonban hamarosan a korszak másik kitűnő főparancsnokát, Jóannész Tzimiszkészt bírta rá, hogy megszervezze 969 decemberében a császári palotában Niképhorosz Phókasz meggyilkolását, és foglalja el helyét a trónon. A konstantinápolyi pátriárka ugyan szigorú penitencia után feloldozta a merényletben való részvétel bűne alól, és 969 karácsonyán császárrá koronázta Tzimiszkész Jánost (969–976), ám az újdonsült uralkodó Theophanót száműzni kényszerült, s legitimitásának megerősítése érdekében VII. Konstantin lányát, Theodórárt vette feleségül. Adóelengedéseinek és adományainak is köszönhetően Tzimiszkész János nagy népszerűségnek örvendett, s a hadszíntereken is sikert sikerre halmozott. Ám az arabok elleni szíriai hadjáratból hazatérve 976 januárjában váratlanul elhunyt: ekkor lépett a történelem színpadára 18 évesen a leghosszabb ideig uralkodó bizánci császár, II. Baszileiosz (976–1025). A kivételesen tehetséges stratégá, kiváló szervező, felelősen gondolkodó államférfi azonban már nem a honfoglaló és kalandozó magyarságnak, hanem a magyar állam alapítóinak kortársa.

A Makedón-dinasztia idején a Bizánci Birodalom leglátványosabb sikereit a külpolitikában érte el: eredményesen védte meg, majd gyarapította – szerezte vissza – területeit a Balkántól és a Kaukázus-vidékétől kezdve a Kelet-Mediterráneum szigetein és Dél-Itálián át Sziciliáig.

A Kaukázustól Sziciliáig terjedő hatalmas frontvonalon a bizánciaknak az Abbasszida Kalifátus meg-megújuló rohamaival, illetve a Földközi-tengeren a szaracén kalózkodásai támadásaival szemben kellett helytállniuk. Új korszak kezdődött akkor, amikor az arab kalifa újabb hódítási kísérletére Theophilosz császár 831-ben, majd 837-ben nem pusztán védekezett, hanem ellentámadással válaszolt, s ezt a stratégiát folytatta fia, III. Mihály is (859, 860, 863). I. Baszileiosz és Bölcs Leó idején a bizánci hadvezetés szinte évente indított – váltakozó sikerű – hadjáratokat az arabok ellen, átütő eredményeket azonban csak Rómanosz Lekapénosz offenzívája hozott. Legkiválóbb hadvezére, az örmény származású Jóannész Kurkuasz (Gurgen) hosszú hadjáratai során győzelmet győzelemre halmozott Arméniában és Felső-Mezopotámiában, sikereit Edessza bevételével (944) tetőzte be. Ezután Niképhorosz Phókasz és Jóannész Tzimiszkész, VII. Konstantin és II. Rómanosz főparancsnokai, majd császárok értek el döntő győzelmeket. Előbbi visszaszerezte az arab kalózkodtól Krétát

ARAB-BIZÁNCI CSATA.
MINIATÚRA
JÓANNÉSZ SZKÜLITZÉSZ
KRÓNIKÁJÁNAK
MADRIDBAN ŐRZÖTT
KÉZIRATÁBÓL
(SZICILIA, 12. SZÁZAD).

és Ciprust (961, 965), Kis-Ázsiában Kilikiát, Szíriában egyebek mellett Antiochiát és Aleppót foglalta vissza, miután legyőzte Bizánc akkori legfőbb ellenfelét, az aleppói emírt. Tzimiszkész János már a keresztes hadjáratok légkörét megelőlegező offenzívát indított a Szentföld felszabadítására, s visszafoglalta Damaszkuszt és Palesztina jó részét. Nem kevésbé volt eredményes a Kaukázus vidékére, elsősorban Örményországba vezetett offenzíva, amely révén az ország ismét bizánci befolyás alá került.

A 9. század közepén az arabok elfoglalták Szicíliát, és veszélyeztették Dél-Itáliát is. Ez utóbbi területen azonban I. Baszileiosznak és Bölcs Leónak meg-megújuló harcok árán sikerült visszaállítani és megszilárdítani a bizánci közigazgatást. A rivális hatalmakkal, Közép-Itália uraival vagy I. Ottó német-római császárral szemben a diplomácia eszköztárát használta a bizánci kormányzat. A német fenyegetés végül elhárult, amikor I. Ottó fia, II. Ottó összeházasodott

Tzimiszkés János császár unokahúgával, Theophanóval. Szicília ugyanakkor a szaracénok kezén maradt, visszaszerzésére csak II. Baszileiosz uralkodása idején történt kísérlet.

Bár a bolgár fenyegetés sokkal rövidebb ideig tartott és rövidebb frontvonalat érintett, szintén súlyos veszélyt jelentett a Bizánci Birodalom számára. Krum, bolgár uralkodó 813-as Konstantinápoly elleni támadása után egy évvel utóda, Omurtag ötven évre békét kötött a birodalommal, amit be is tartottak; 894-ig nyugalom, sőt együttműködés jellemezte a két nép kapcsolatát. Amikor Borisz bolgár uralkodó 863 után országa keresztény hitre térítéséről döntött, némi hezitálás – és Miklós pápával történt hosszú tárgyalások – után végül is Konstantinápolyból vette fel a keresztséget. A bizánci–bolgár kapcsolatokban azonban a hosszú békés időszak után 894-től éles szembenállás és pusztító háborúk időszaka következett, amely egyetlen történeti személyiséghez, a középkori Bulgária legnagyobb uralkodójához, Borisz fiatalabb gyermekéhez, a bizánci nevelést kapott Simeonhoz (893–927) kötődik. Simeon a bolgár kereskedelmi érdekek sérelmét megtorlandó, bizánci területeket támadott, és vereséget mért a császári hadseregre (894). Mivel a konstantinápolyi kormányzat ekkor nem rendelkezett megfelelő haderővel a Balkánon, ügyes diplomáciával kívánta a veszélyt elhárítani: segítségül hívta a bolgárok északkeleti szomszédait, a magyarokat.

SIMEON BOLGÁR CÁR
MEGVERI A BIZÁNCI
SEREGET 894-BEN.
MINIATÚRA
JÓANNÉSZ SZKÜLITZÉSZ
KRÓNIKÁJÁNAK
MADRIDBAN ŐRZÖTT
KÉZIRATÁBÓL
(SZICÍLIA, 12. SZÁZAD).

Bizánc hívására a magyarok többször is megtámadták és legyőzték Simeont, feldúlták Bulgária északi vidékeit, miközben a bizánci hadsereg és flotta is sikeres akciókat hajtott végre. Ekkor Simeon egyrészt fegyverszünetet kötött Bölcs Leóval, másrészt szövetkezett a besenyőkkel a magyarok ellen, így törve meg a veszélyes szomszédok erejét. Simeon csak Bölcs Leó halála után lépett fel újra a Bizánc ellen, kihasználva a belső megosztottságot: 913-ban szinte ellenállás nélkül jutott el Konstantinápoly falaiig. Célja nem egyszerű hódítás, hanem egy új, egyetemes császárság felállítása volt. A bolgár uralkodó tárgyalásokba bocsátkozott a régensi kormányzattal, és rendkívül kedvező megegyezést ért el: Bíborbanszületett Konstantin feleségül veszi majd Simeon lányát, a bolgár uralkodó pedig Miklós pátriárka kezéből megkapta a császári (a „bolgárok császára”?) koronát. A kiskorú uralkodó apósaként már-már kezében érezhette a hatalmat a Bizánc Birodalom felett, amikor Miklós pátriárka ellenfelei – annak túlzott engedékenysége miatt – felülkerekedtek, és mereven elutasították az egyezséget. A bolgár–bizánci ellentétek nyomban újra fellángoltak. Simeon végigpusztította a Bizánci Birodalom központi tartományait, majd 917-ben Akhelóosznál megsemmisítő vereséget mért a bizánci hadseregre. 918-ban egészen Korinthoszig hatolt, és gyakorlatilag a Balkán-félsziget ura lett. A kétségbeejtő helyzetben Rómanosz Lekapénosz, a flotta főparancsnoka ragadta magához a főhatalmat, majd ügyes taktikusként áthidalta a belső ellentéteket, az egyház egységét is újra megteremtette, kivédte, illetve ellensúlyozza Simeon megismételt pusztító támadásait, amelyek során a bolgár uralkodó, mások mellett, magyar segédcsapatokat is felvonultatott. A bolgár fenyegetés végleg csak Simeon halálával szűnt meg (927). Fia és utóda, Péter (927–969), trónra lépése után nyomban – dinasztikus házassággal is megpecsételt – békét kötött Bizánccal (Péter I. Rómanosz unokáját kapta feleségül); ezzel mintegy négy évtizedre újra békéssé vált a bizánci–bolgár viszony. Vitás helyzet csak 965–966-ban állt elő, amit a bizánci kormányzat erővel és nem tárgyalásos úton kívánt megoldani. Ugyanakkor Niképhorosz Phokasz nem akart az arab frontról katonai erőt elvonni, s ezért az energikus, ifjú kijevei fejedelmet, Szvjatoszlávot bízta meg a bolgárok megregulázásával. Szvjatoszláv 968-ban rendkívül gyorsan megadásra kényszerítette

A középkori uralkodócsaládokban a nők főleg politikai érdekházasságok során – vagyis nemzetközi szövetségek „zálogaként” – kaptak szerepet. Bizánc is előszeretettel alkalmazta a házassági politikát, akár a császár vett el külföldi hercegnőt, akár a császári dinasztia lányait adták férjhez idegen földre; a császári családban a nők politikai szerepe erősen korlátozott volt, de az ambiciózusabb hölgyek olykor mégis érdemben befolyásolni tudták a politikai események menetét is.

A képen látható hercegnő kéziratok képei alapján megrajzolt szertartási díszruhát és koronát visel, nyakában ereklyetartó aranykereszt függ. A háttér a Hagia Szophia bazilika belső tere, a „császárné karzata” felől, ahol a császárné és kísérete tartózkodott a szertartások alatt, mégpedig szigorú udvari etikett szerint – a császárné trónjának helyét például egy kerek, zöld kőlap jelezte padlón.

B. Z.

BIZÁNCI HERCEGNŐ, 10. SZÁZAD.

RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

a meggyengült Bulgáriát, amelynek trónját is elfoglalta 969-ben, s immár Bizáncot fenyegette. A drámai helyzet megoldása az új bizánci uralkodóra, Tzimiszkész Jánosra maradt: 970-ben Arkadiupolisznál fényes győzelmet aratott a kijevi fejedelem vezette szövetséges sereg felett, 971-ben pedig a birodalmi erők összpontosításával sikerült Szvjatoszlávot a Balkánról kiszorítani.

A Fekete-tenger északi partján a Duna-deltától a Volgáig elterülő síkság és népeinek sorsa a 9. századtól visszakerült a bizánci politika, különösen a külpolitika látókörébe. Theophilosz császár 832 körül a Krím félsziget déli partján fekvő egykori görög, illetve bizánci kereskedővárosok fölött visszaállította a bizánci fennhatóságot, és *Klimata* néven *themá*vá, azaz tartománnyá szervezte, amelynek a gazdaságilag legjelentősebb város, Kherszón lett a központja.

BIZÁNCI VÁROSFALAK.
A KÉPEN LÁTHATÓ
FALRENDSZER UGYAN
A 10. SZÁZAD UTÁN ÉPÜLT,
DE KÉPET AD ARRÓL,
MILYENEK IS LEHETTEK
A KONSZTANTINOSZI
VÁROSFALAK.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

Kherszón mellett fontos szerepet játszott a bizánci kormányzatnak a kazárokkal, a magyarokkal, a besenyőekkel, az oroszokkal fenntartott kapcsolataiban is. A 4. századtól keresztény város egyúttal kiindulópontja volt a korábbi és 9. században felerősödött missziós tevékenységnek is. Innen indulhatott kazáriai hittérítő küldetésére 860–861 táján Konstantin-Cirill, amikor útközben magyarokkal is találkozott. Theophilosz császár megújította a szövetséget Bizáncnak a 7. század óta hagyományos partnerével, a kazár kagánnal is, feltehetően ennek a jegyében építették fel bizánci építőmesterek 833 táján Sarkelt a Don-torkolat vidékén.

A szomszédos vagy akár távoli pogány népek keresztény hitre térítése céljából indult missziók – az evangélium hirdetése mellett – hatékony kiegészítői voltak a bizánci diplomácia eszköztárának, hogy a császári kormányzat a Bizánci Birodalom érdekeit és befolyását érvényesítse, és a bizánci civilizációt terjessze. Nagyon világosan látta mindezt Phótiosz pátriárka a 9. század közepén, különösen 860 után, amikor elsősorban a szláv népek tömegeinek az evangelizálása került napirendre. A morva, a pannon és a bulgáriai szlávok megtérítésében Phótiosz legfőbb szövetségesei a thesszalonikéi testvérpár, a rendkívül

A DZSÁMIVÁ ALAKÍTOTT
HAGIA SZOPHIA MA.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

művelt és szláv nyelvi környezetből származó Konstantin-Cirill és Metód – valamint az ő tanítványaik – voltak. Az új hitet a szlávoknak szláv nyelven hirdették, sőt Konstantin-Cirill megalkotta számukra az első szláv írást, a glagolita ábécét, és elkezdte az evangéliumok ószláv nyelvre fordítását, amelyet követ majd a keresztény szent iratoknak és liturgikus szövegeknek szláv nyelven való megszólaltatása. Ezzel kezdetét vette a szláv írásbeliség kora, és megszületett a szláv irodalom. Ugyanekkor kezdődött meg a kijevi Rusz népeinek evangelizációja is, ez azonban csak egy évszázaddal később, 988-ban Vladimir nagyfejedelem megkeresztelkedésével teljesedett ki.

Bíborbanszületett Konstantin és A birodalom kormányzásáról című műve

Bíborbanszületett Konstantin (Kónsztantinosz Porphürogennétosz) VI. (Bölcs) Leó császárnak a bizánci kánonjog által el nem ismert negyedik házasságából 905-ben, a konstantinápolyi Nagypalota Bíbortermében született, várva várt fiúgyermek, akivel Leó trónutódlását kívánta biztosítani. Miután 912 májusában elhunyt Bölcs Leó, 913-ban pedig testvére, Alexandrosz társcsászár, az akkor nyolcéves Kónsztantinosz Porphürogennétosz nevében Miklós pátriárka vezetésével régenstanács, majd a császári hatalmat puccsal megszerző Rómanosz Lekapénosz, a bizánci flotta főparancsnoka (920–944) irányította a birodalmat. A sokoldalú tehetséggel megáldott ifjú császár kormányzás helyett tudományos, irodalmi és művészeti tevékenységekben, illetve ezek szervezésében, irányításában kamatoztatta tehetségét, s csak 945-ben kezdhette el valódi uralkodását (945–959). Az ifjú Konstantin íróként, költőként a klasszicizáló irodalom legkülönbözőbb műfajaiban alkotott, még hadászati értekezéseket is írt. Értett a festészethez, a zenéhez és az építészethez is. Ifjúkori írása lehetett a Bizánci Birodalom tartományait – történeti áttekintéssel együtt – leíró munka, amelyet a *De thematibus* latin címmel szoktak idézni. Nagypapjának, a Makedón-dinasztia megalapítójának, I. Baszileiosznak az életét és uralkodását, egyben a korabeli Bizánc történetét maga írta meg a klasszikus görög história, biográfia és memoár műfaji jellemzőit vegyítve. A *De cerimoniis aulae Byzantinae* ('A bizánci udvar szertartásai') című műve a konstantinápolyi világi és egyházi ünnepek egyfajta enciklopédiája: részletesen bemutatja a császári udvar életét kísérő szertartásokat az esküvőtől, a kereszteléstől, a koronázástól a császári hadba szálláson, a diadalmeneteken át az idegen népek követeknek fogadásáig. Széles körű irodalom- és tudományszervező, valamint mecénási tevékenysége nyomán hatalmas, enciklopédikus művek sora keletkezett az „első bizánci reneszánsz” szellemében.

Számunkra legbecsebb műve az a kormányzástani „kézikönyv”, amelyet fiának, a leendő II. Rómanosznak írt feltehetően annak 14. születésnapja táján, 952-ben, s amely 1611-ben jelent meg először nyomtatásban a *De administrando imperio* latin címmel (és latin fordítással). A császár egy praktikus vezérfonalra felfűzve kézikönyvvé szerkesztette a konstantinápolyi udvarban összegyűjtött információkat a Bizánccal kapcsolatban álló népekről, lakóhelyeikről, életmódjukról, belső rendjükéről, vezetőikről, egymáshoz való viszonyukról és arról, hogyan lehet őket a Bizánci Birodalom érdekében egymás ellen kijátszani. A mű, amely bizalmas közléseket is tartalmaz, szigorúan belső használatra készült, s csak egyetlen – ma Párizsban őrzött – 11. századi kódexben vészelte át az évszázadokat. A diplomáciai iratokat, hírszerzői jelentéseket és szóbeli információkat egyaránt felhasználó mű a magyar őstörténet felbecsülhetetlen értékű, pótolhatatlan kútforrása, hiszen legtöbb esetben egyetlen forrásunk a magyarok fejedelméről, politikai szervezetéről, lakhelyeiről, honfoglalásáról és az azt megelőző és követő kapcsolatairól. Az általa megőrzött törzs- és személyneveink, rangnevezéseink egyben korai nyelvemlékeink is. E különlegesen értékes információk jelentős része feltehetően a 950 táján Konstantinápolyba látogató magyar vezérek, Árpád fejedelem dédunokája, Termacsu (Tormás), Bulcsu és Gyula közlésein alapult. Figyelemre méltó, hogy Biborbanszületett Konstantin egyetlen más idegen fejedelmi dinasztiáról sem beszél olyan részletesen, mint az Árpádokról.

O. T.

JÉZUS MEGKORONÁZZA
VII. (BÍBORBANSZÜLETETT)
KONSTANTIN CSÁSZÁRT.
ELEFÁNTCSONTFARAGVÁNY,
BIZÁNC, 10. SZÁZAD KÖZEPE.

A Kazár Kaganátus

A 7. század elején Kelet-Európa sztyepei területein két nomád birodalom osztozott. A Kárpát-medencei Avar Kaganátus a nyugati területekre terjesztette ki fennhatóságát, míg a Türk Kaganátus – Belső- és Közép-Ázsia sztyeppéinek elfoglalása után – egészen a Krím félszigetig uralma alá hajtotta az itt élő népeket. Bár az eseményeket figyelemmel kísérő Bizánci Birodalom vezetői számára úgy tűnhetett, hogy a két nomád hatalom hosszú időre meghatározó tényezője lesz a térségnek, a helyzet rövidesen megváltozott. Az avarok 626-ban sikertelen kísérletet tettek a Bizánci Birodalom fővárosának, Konstantinápolynak az elfoglalására. A kudarc aláásta az avarságot vezető Baján-dinasztia hatalmát, amely a birodalmon belüli lázadásokhoz vezetett, a dél-orosz sztyeppén élő bolgárok pedig – kihasználva a helyzetet – Kuvrat nevű fejedelmük vezetésével elszakadtak az Avar Kaganátustól. A Türk Kaganátus már 6. század közepén történt megalapításakor két részre oszlott. A keleti rész élén állt a türk kagán, míg a nyugati részt – mely Közép-Ázsiától egészen a Fekete-tenger keleti partvidékéig terjedt – egy rokona vezette, egyre függetlenebbül és önállóbban. 630-ban azonban a nyugati türk uralkodót – aki a Bizánci Birodalom szövetségese volt – egy lázadás során megölték: az esemény végső soron hozzájárult a nyugati türk hatalom teljes összeomlásához. Az új politikai helyzetet kihasználva a 7. század közepén a kazárok – a türkök korábbi alattvalói – talán a türk kagánokat adó Asina-dinasztia egy tagjának a vezetésével a kelet-európai sztyeppén független nomád birodalmat alapítottak.

Az avar és a türk hatalom hanyatlása megnyitotta tehát az utat a kazárok és a bolgárok előtt, hogy meghatározó tényezői legyenek Kelet-Európának. Kuvrat 641 körül bekövetkezett halálát követően azonban fiai felosztották a birodalmat egymás között, így a bolgárok hatalma meggyengült. A kazárok hamarosan megtámadták őket, és vereséget mértek rájuk, s így megszerezték a dél-orosz sztyepe feletti egyeduratságot.

A Kazár Kaganátus központi területei a Kaukázustól északra lévő, a Don és a Volga folyók között elterülő sztyepperégióban helyezkedtek el. Olyan központok voltak itt, mint a 8. században fontos

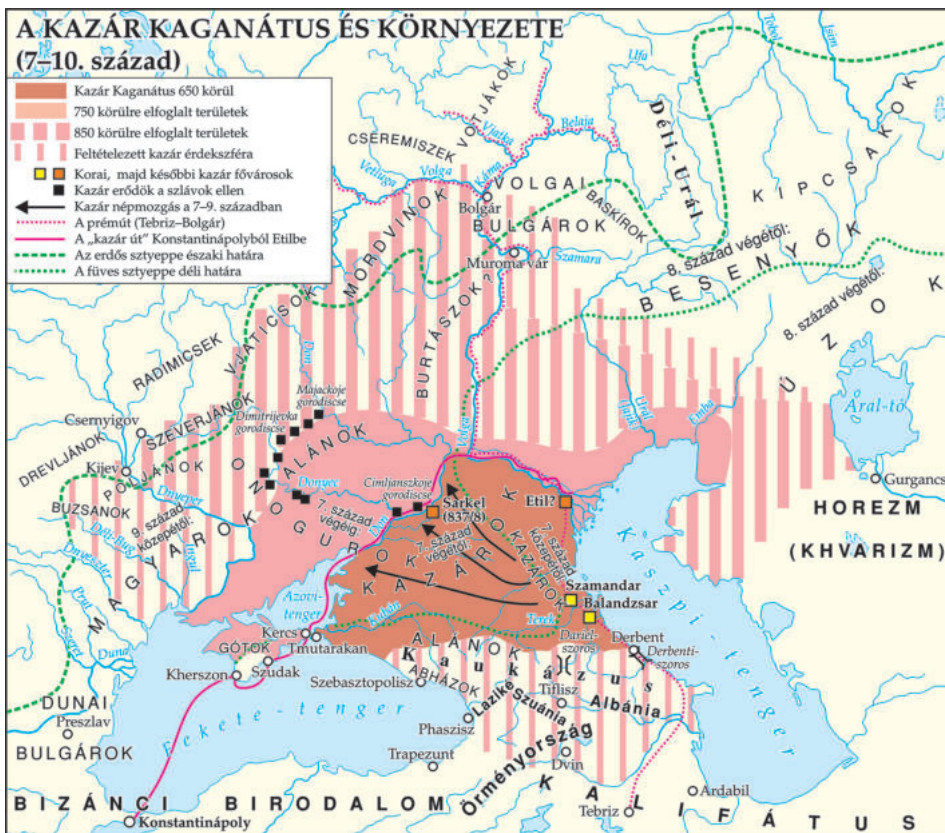
KAZÁR ZSOLDOS, 9. SZÁZAD. RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

A nagyhatalomnak számító Kazár Kaganátus kereskedelmi és adóbevételeiből állandó, központi hadsereget tartott fenn, mely főleg sztyepei, török zsoldosokból állt. Háború esetén ehhez csatlakoztak a kaganátus népeinek hadba hívott fegyverforgatói is. A sereg felszereltségéről és rendezettségéről a muszlim krónikások is megemlékeztek – de arról is, hogy mindezt még egy nagy birodalomnak is hatalmas erőfeszítés volt fenntartani, zsoldjuk még így is kevésnek volt mondható, és ritkán érkezett.

A sztyepei harcos „elit” egy hivatásos harcosokból álló szűk réteget alkotott az uralkodó és a törzsi arisztokrácia kíséretéként; a nomád seregek fegyverforgatói közül csak nagyon kevesen rendelkeztek ritka és drága, minőségi fegyverzettel, és a többféle fegyver mesteri forgatásához szükséges, állandó gyakorlattal.

A képen látható harcos a legjobb fegyverzetet viseli, amivel a korabeli sztyepei és közép-ázsiai harcosok „elitje” rendelkezhetett: az ilyen vitéz inkább kivételes, mint általános látvány volt akkoriban, mivel a nomád harcosok legtöbbször korántsem voltak ilyen jól felszerelve. Fején orrvédős vassisak, lamellákból összefűzött mellvértet és láncinget hord bélélt kaptánja fölött, vállait vaslemez védi, még a karján és lábszárán is pántokból szegecselt vért van.

B. Z.

A burtaszok

Volga vidéki nép, amely a kazárok és a volgai bolgárok között élt, időnként kazár függésben. Julianus ugyanezen a területen egy Bundaz nevű várost talált, s emléküket helynevek is megőrizték. Nyelvük, etnikai hovatartozásuk vitatott: az egyik elmélet szerint a mordvinok ősei lennének, mások népnévükben az ász elemet vélik felfedezni ('folyami ász'), s így egy Kaukázusból kitelepült alán népcsoport lehetnének.

S. B.

szerepet játszó Balandzsar és Szamandar. A kazárok azonban már a kaganátus ezen központi területein is kisebbségben lehettek. A Kaukázustól északnyugatra az alánok, északkeletre a kaukázusi hunok, a Don keleti és nyugati partján pedig a bolgárok csoportjai éltek. Nemcsak erre a területre terjedt ki azonban a kaganátus fennhatósága, hanem idővel az Al-Dunától egészen Közép-Ázsia nyugati pereméig ellenőrizni tudta a sztyeppét, és a kelet-európai erdővidéken élő szláv csoportok, valamint a Volga-vidéken élő burtaszok és volgai bolgárok is elismerték a kazár kagán uralmát. A kagánok – kihasználva egészen a 10. századig megkérdőjelezhetetlen legitimációjukat – egy az összlakosságához képest kicsiny kazár elit segítségével stabil, több mint 300 évig fennálló nomád birodalmat hoztak létre. Ez az állam megakadályozta, hogy a 7–9. században az Ázsiából induló népvándorlási hullámok elérjék Kelet-Európát, és ezzel hozzájárult a kelet-európai etnikai viszonyok stabilizálódásához is.

A Kazár Kaganátus létrejötté egybeesett az iszlám megszületésével. A Bizánci Birodalom hegemoniájának a Földközi-tenger keleti medencéjében az iszlám terjeszkedése vetett véget. A muszlim csapatok elfoglalták a Szentföldet (630-as évek) és Egyiptomot (641–642), keleten elérték a Kaukázus vonalát és uralmuk alá hajtották a százanida Perzsa Birodalom területét (637–651). A kalifátus csapatai nyugati irányban elfoglalták Észak-Afrikát és Hispániát (640-es évek–732). A Földközi-tenger az iszlám beltengerévé vált. Ennek következtében a

„Ha ez a nagykirály [azaz a kagán] kilovagol, akkor az egész sereg kilovagol a kíséretében, s közte és a lovas kíséret között egy mérföld távolság van. Alattvalói közül senki nem láthatja meg őt anélkül, hogy ne boruljon arcával a földre, és csak akkor emeli fel a fejét, ha a király már elhaladt mellette.” *Ibn Fadlân leírása a kazár kagánról*, 922

Bizánci Birodalom számára a kazárokkal való jó kapcsolat nemcsak Kelet-Európa, hanem a Közel-Kelet szempontjából is kiemelt fontosságúvá vált. Amíg a 7–8. században a kalifátus csapatainak kis-ázsiai előrenyomulását a bizánci csapatok próbálták megállítani, addig a Kaukázus térségében a Kazár Kaganátus vette fel a harcot a muszlim seregekkel.

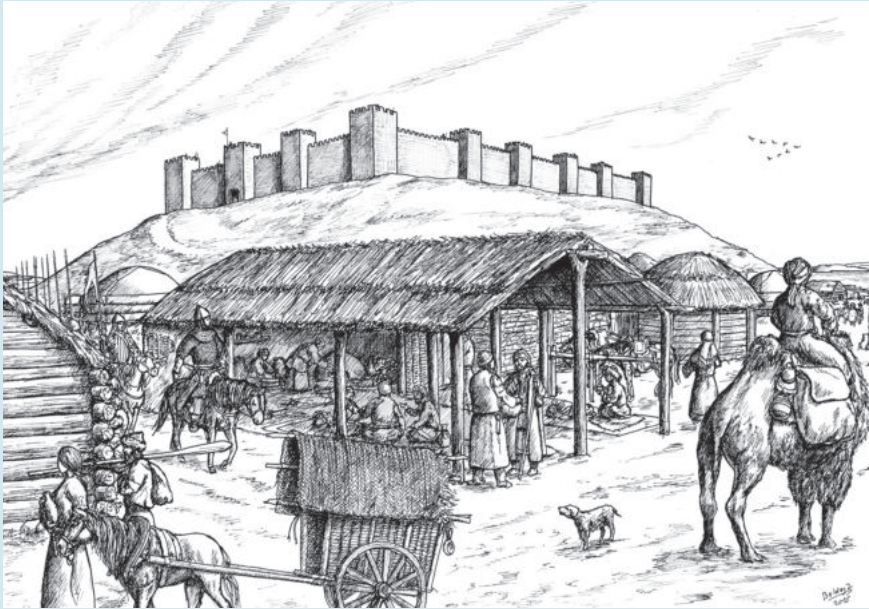
Az érdekközösség számos alkalommal szövetségi viszonyt teremtett a Bizánci Birodalom és a Kazár Kaganátus között. A trónjáról letaszított II. Jusztinianosz bizánci császár (685–695, 705–711) például a Kazár Kaganátusba menekült, s ott feleségül vette a kagán egyik leánytestvérét, aki a keresztségben a Theodóra nevet kapta. A szövetség azonban nem bizonyult tartósnak, mert bár a császár 705-ben visszaszerezte a trónját, de 711-ben ismét lázadás tört ki ellene, amelynek során megölték. A 730-as évek elején III. Leó bizánci császár (717–741), fia és trónörököse, a későbbi V. Konsztantinosz (741–775) számára feleségül kérte a kazár kagán egy nőrokonát. Ez a kazár hercegnő – akit az Eiréné (Béke) névre kereszteltek – lett IV. (Kazár) Leó bizánci császár (775–780) anyja. A szoros kapcsolatok azonban nem zárták ki az összeütközések lehetőségét, például a Krím félsziget – és főképpen az ott élő krími gótok – feletti uralom kérdésében.

A 7–8. században mind a muszlim, mind a kazár csapatok célja az volt, hogy megszerezzék a Kaukázus nehezen járható hágói – a Dariel- és a Derbenti-szoros – feletti ellenőrzést. Ezek birtoklása ugyanis megteremtette az alapját a másik fél elleni sikeres támadásoknak. Bár a muszlim csapatok számos alkalommal áttörtek a Kaukázuson, és behatoltak a Kazár Kaganátus területére, de tartós sikert nem tudtak elérni. A két hatalom között végül a Kaukázus lett a határ.

A Kazár Kaganátus tehát visszaver-
te a – létét egyedülként fenyegető
– muszlim támadásokat.

A 9. századra a muszlim terjeszkedési hullám kifulladt, és a beköszöntő békés periódusban a Kazár Kaganátus kedvező helyzetbe került: területén folytak keresztül a kelet-európai erdővidék nagy folyói (Dnyeper, Don, Volga), amelyeken

„A városban a muszlimok tömegesen laknak; számuk állítólag meghaladja a tízezret. Ezeknek vagy harminc mecsetjük van. A királyi palota a folyó partjától messze esik; a palota égetett téglából épült; másnak égetett téglából készült épülete nincs is, mert a király senkinek nem engedi meg, hogy égetett téglából építkezzék.” *al-Isztahri leírása Etílről, 10. század*

KAZÁR ERŐD A DON PARTJÁN, 9. SZÁZAD. RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

Kétségtől szokatlan látvány lehetett egy szabályos bizánci módon épült erőd a sztyeppén – a Kazár Kaganátus bizánci hadmérnökök segítségével több ilyen épített fel, amelyek jól védett körzetet alkottak a Don partján. Állandó zsoldos helyőrségük volt, ellenőrizték a vízi utat és az átkelőhelyeket, s a mellettük levő karavánszerájokkal a szárazföldi kereskedelmi utaknak is fontos pontjai voltak. A legnagyobb ezek közül Sarkel vára volt. Muszlim krónikások szerint a kazároknál égetett téglából csak az uralkodó építkézhetett, másnak ez tilos volt; így a kazáriai városok a vályogházak mellett többségében faépületekből, „nemezzel fedett fabódékból” és jurtákból álltak. A rajzon ezek mellett néhány korabeli ember szerepel: evezőt vivő rusz hajós, lovas kordét vezető nomád asszony, a helyőrség őrzárata, pihenő utazók és egy keleti kereskedő teveháton.

B. Z.

KAZÁR KORI HARCOS
REKONSTRUKCIÓJA
A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI
KULTÚRKÖR ERDŐS
SZTYEPEI ALÁN
HAGYATÉKÁNAK
JELLEGZETES LELETEI
ALAPJÁN.
RAJZ: O. V. FEDOROV

az észak-déli kereskedelmi forgalom nagy része bonyolódott, és ő ellenőrizte a távolsági kereskedelem kelet-európai szárazföldi útvonalait is. A kazárok közvetítésével áramlottak délre az erdővidék termékei (viasz, méz, bőrök, rabszolga), amelyek ellenértékeként luxuscikkek és az iszlám világban vert ezüstpénzek kerültek Kelet-Európába. A kereskedelmi utak használata a kagán akaratától függött, és a kereskedelmet érintő adók is az ő kincstárába folytak be. Valószínűleg a békés kereskedelem felértékelődésének köszönhetően a kazár kagánok székhelyüket a Volga folyó alsó folyásánál lévő Etil városába helyezték át.

A Kazár Kaganátus – mint minden nomád birodalom – nyelvileg és kulturálisan rendkívül sokszínű volt. A birodalom lakosságának nagy része a sztyepei népek samanisztikus vallási elképzeléseit vallotta, de főképpen a kereskedelmi és hatalmi központokban a kereskedők és a zsoldos katonák révén iszlám közösségek is éltek.

A bizánci térítés hatására a Krímen és a Kaukázus északi előterében egyházszervezettel rendelkező keresztény közösségek jöttek létre. A Bizánci Birodalmon és a Kalifátuson belül lezajlott zsidóüldözések, valamint a kereskedelem hatására pedig zsidó csoportok is betelepedtek a Kazár Kaganátusba. Nyelvi értelemben is hasonló sokszínűség figyelhető meg. A török nyelven beszélő népek (kazárok, bolgárok) mellett iráni (alánok), szláv (erdővidék szláv törzsei), germán (krími gót) és finnugor (magyar, mordvin és esetleg burtasz) csoportok is éltek a kaganátusban. A városokban muszlim, keresztény, zsidó és pogány kereskedők és kézművesek laktak, a lakosság többi része pedig földet művelt (pl. Krím, Kaukázus északi előtere), vagy nomád életmódot folytatott. Ezt a sokszínű birodalmat a kazár kagán szakrális karizmája (*kut*), a Türk Kaganátusból örökölt államszervezet, és az ezzel szoros összefüggő hadsereg tartotta egyben. A jelentősebb meghódított népek uralkodói kazár címeket kaptak (*elteber*, *kündü*), a városok élére helytartók kerültek (*tudun*), a kaganátus seregeit a kagán családtagjai vagy hozzá hű hadvezérek vezették (*tarhan*, *tegin*). A kagán mellett a meghódított uralkodók leányaiból álló háremet találunk, míg saját leányai bizánci császárok és arab kormányzók feleségei lettek. A 9. század folyamán a kagán szerepe az állam vezetésében egyre inkább névlegessé vált. A tényleges hatalom egy *bég* címet viselő másoduralkodó kezébe került, aki saját dinasztiaát is alapított. A kagán legitimációja és dinasztiajának presztízse azonban nem tette lehetővé, hogy a másoduralkodó maga lépjen a trónra. Így – úgy tűnik, egészen a birodalom bukásáig – fennmaradt ez a kettős uralmi rend.

„A királlyal jelenleg mintegy hétezer nyilas harcol vértben, sisakban és páncélingben; vannak közöttük dárdások is a muszlimoknál használatos fegyvernemek szerint.” *al-Maszúdí a kazár hadseregről*, 10. század eleje

„A kazárok királya, akit kháqánnak hívnak, csupán minden négy hónapban egyszer jelenik meg, távol tartva magát a néptől. Ő a nagy kháqán, a helyettesét pedig kháqán bégnek nevezik. Ő az, aki vezeti és irányítja a csapatokat, ő irányítja az ország ügyeit, s tartja kézben azokat. Ő jelenik meg nyilvánosan, s ő irányítja a hadjáratokat. Neki engedelmeskednek a szomszédos királyok.” *Ibn Fadlán a kazárok kettős királyságáról*, 922

„Az Atya, a Fiú és a Szent Szellem, a mi egy igaz Istenünk nevében. [VII.] Kónsztantinosz és [II.] Rómanosz a rómaiak Istenhez hű császárai ...-hoz Kazária legnemesebb és legnevesebb kagánjához.”

A kazár kagánoknak küldendő bizánci császári levelek hivatalos címzése, 10. század közepe

A 9. század végén egy nomád népnek, a besenyőknek a Dontól nyugatra lévő sztyeppére való vándorlása alapvetően megváltoztatta az erőviszonyokat Kelet-Európában. A Kazár Kaganátus a korábban az érdekszférájába tartozó – a Fekete-tenger mentén elterülő sztyeppe nyugati felén élő – magyarság felett teljesen elveszítette ellenőrzését, miután azok a Kárpát-medencébe költöztek.

KAZÁR KORI LOVAS HARCOSOK REKONSTRUKCIÓJA A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI KULTÚRKÖR JELLEGZETES LELETEI ALAPJÁN.

RAJZ: O. V. FEDOROV

A Duna és a Don közé költöző besenyők pedig – úgy tűnik – nem fogadták el a kazár kagán fennhatóságát. Ezzel közel egy időben a skandináv területekről Kelet-Európába érkező ruszok Kijev központtal fejedelemséget hoztak létre, amely a 9–10. század folyamán uralma alá hajtotta az erdővidék – korábban a kazároknak adózó – keleti szláv törzseit. Így a kaganátus a Dontól nyugatra lévő területei feletti uralmát többé nem tudta helyreállítani. Mindemellett a Kaukázustól északra, a Don és a Volga közötti területen élő népek és a messze északon élő volgai bolgárok felett meg tudta őrizni a

A kazárok és a zsidó vallás felvétele

A Kazár Kaganátus hatalmi elitje feltehetően a 8–9. század fordulóján tért át a zsidó vallásra. A pogány hit feladása nem volt előzmények nélküli. A keresztény térítés már évszázadok óta jelen volt a térségben, a 8–9. századra pedig a konstantinápolyi pátriárka fősége alá tartozó egyházszervezet is kialakult a kazárok által ellenőrzött területen. Főképpen a muszlim kereskedőknek köszönhetően az iszlám is elterjedt a Kazár Kaganátus területén. Ennek a két vallásnak a felvétele azonban a kazár elit – és főképpen a kagán – számára azt jelentette volna, hogy szuverenitását feladva a Bizánci Birodalom vagy a Bagdadi Kalifátus politikai függésébe kerül. Így valószínűleg politikai megfontolásokból – a kereszténység és az iszlám által is „könyves vallásként” elismert – zsidó vallás felvétele mellett döntöttek. Hasonlóképpen járhattak el, mint a belső-ázsiai ujgurok, akik a manicheizmus vagy az Arany Horda mongol uralkodói, akik az iszlám felvétele mellett döntöttek. A nomád uralkodók általában olyan vallás mellett kötelezték el magukat, amely egyszerre biztosította államuk presztízsét, illetve függetlenségét a környezetükben lévő – sokszor ellenséges – letelepedett civilizációkkal szemben, és amely a birodalmuk területén élő kereskedők körében is elterjedt volt. A kazárok áttérésének menetét több – néha egymásnak is ellentmondó – forrás örököltette meg, például al-Bakrí történeti műve, egy kazáriai zsidó levele vagy Jehuda Halévi munkája. A 10. század közepén a Córdobai Kalifátusban magas állami tisztséget betöltő zsidó ember, Haszdaj ibn Saprut – maga is elcsodálkozva a hozzá eljutott híren – levelet írt József (Jószép) kazár uralkodónak, amelyben többek között az áttérésre vonatkozó kérdéseket is feltett. Az uralkodó válaszelevelében azt írta, hogy egyik ősenek Isten angyala jelent meg, és ő biztatta a hit felvételére. Amikor pedig őse győzelmet aratott ellenségei felett, ezt Isten közbeavatkozásával magyarázta, és áttért a zsidó vallásra. Az áttérés azonban nemcsak a középkorban keltette fel az írók figyelmét, hanem máig megválaszolatlan kérdéseket vet fel. Vajon a kaganátus bukása után egyes kazár csoportok zsidó vallásukat megőrizve nem lettek-e részei a kelet-európai zsidóságnak? B. L.

A zsidó hittel kapcsolatos leletek Kazáriában

A Kazár Kaganátus területén ismertek a zsidó hitre utaló, azzal összefüggésbe hozható régészeti leletek, jóllehet igen kis számban. Ezek között elsősorban a menóradisztes kőfaragványok említhetők, melyek a déli, a Fekete-tenger menti urbanizált területekről – pl. Fanagoriából – ismertek. Ezekről azonban elég nagy bizonyossággal tudjuk, hogy az ókor óta ott élő zsidó közösségek emlékei. Meglepő módon a másik terület a kaganátus északnyugati határvidéke, az alánokhoz köthető szaltovo-majackaja kultúra. Itt néhány gyűrűleleten szintén menóra-ábrázolás figyelhető meg. Az etnikai értelemben vett kazárok hagyatékában azonban, vagyis a Szokolovszkaja Balka-horizont sírleleteiben eddig nem kerültek elő hasonló leletek. T. A.

hatalmát. Mindemellett a bizánci császári udvar a kazár kagánt még mindig a leghatalmasabb uralkodók között tartotta számon, amit jól mutat, hogy a nekik címzett leveleket három solidus értékű aranypecséttel látták el, aminél nagyobb csak a bagdadi kalifának vagy az egyiptomi emírnek járt.

A kaganátus hatalmát azonban részben belső, részben külső tényezők a 10. század második felére teljesen aláásták. A 900-as évek elején a kazároknak még sikerült leverniük az alánok lázadását, de a volgai bolgárok uralkodója, Almis – miután felvette a kapcsolatot a bagdadi kalifával, és népével felvette az iszlámot – végleg függetlenné vált. A kaganátus bukását azonban nem ezek a lázadások vagy az eurázsiai sztyeppén nyugati vándorlásba kezdett nomád népek okozták, hanem a kijevi Rusz Fejedelemség. A 10. század második felében a ruszok már fennhatóságuk alá vonták a kelet-európai erdővidéken élő szláv csoportokat, és ezt követően kísérletet tettek arra, hogy a Dnyeper, a Don és a Volga mentén a kereskedelmi forgalom mind nagyobb részének az ellenőrzését is megszerezzék. Ennek során Szvjatoszláv rusz fejedelem a 960-as években megtámadta a kazárokat és módszeresen feldúlta a kaganátusnak a Don és a Volga mentén lévő fontos kereskedelmi központjait. Úgy tűnik, ez a gazdaságát és ezzel együtt bevételeit súlyosan érintő támadás végleg megpecsételte a Kazár Kaganátus sorsát. Bár ezt követően a 11. század elejéig a Fekete-tenger partvidékén egy kazár utódállam még fennmaradt, de a kaganátus mint sztyeppe-i nomád birodalom megszűnt létezni.

Kazária régészeti kutatása

A kazárok történetének és régészeti emlékeinek kutatása terén az orosz, illetve szovjet-orosz tudományosság ért el alapvető eredményeket, amihez – főként az utóbbi évtizedekben – az ukrán szakemberek a korábbinál is nagyobb mértékben járultak hozzá. A kazárok, illetve Kelet-Európa kazár kori (7–10. sz.) régészeti meghatározása azonban rendkívül bonyolult és összetett kérdés.

Az orosz kutatók már a 18. század második felétől érdeklődtek Kazária iránt, mivel a krónikákból tudtak annak rusz kapcsolatairól. A kazár kérdés régészeti vonatkozásait azonban csak a 19. század végén, a 20. század elején kezdték behatóbban tanulmányozni. A szovjet-orosz szakemberek ebben az időszakban – és lényegében 1950-es évekig – kifejezetten pozitívan értékelték a kazárok történeti szerepét, mivel a forrásokból egy jól szervezett államalakulat képe bontakozott ki, amely visszaverte az arabok és a keleti nomád törzsek támadásait, amelyre előszeretettel tekintettek az orosz államiség előzményeként.

Kazária régészeti kutatása 1917 előtt egyrészt a forrásokból kikövetkeztethető észak-kaukázusi területeken – elsősorban a mai Dagesztánban –, másrészt a Don-Szeverszkij Donyec vidékén előkerült kazár kori – a névadó lelőhelyről szaltovóinak, vagy szaltovó-majkájának nevezett – emlékek kapcsán kezdődött. A kutatásokat

ÁTTÖRT TESTŰ ÖNTÖTT
BRONZ CSAT A SZALTOVÓI
KULTÚRKÖR ÉSZAKI,
ERDŐS SZTYEPEI
VARIÁNSÁNAK GÖRÖSÍROS
TEMETŐJÉBŐL
(NYETAJLOVKA, 9. SZÁZAD)
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

A SZALTOVÓI KULTÚRA
JELLEGZETES KAMRASÍROS
TEMETKEZÉSEINEK
KERESZTMETSZETI
MODELLJE AZ ERDŐS
SZTYEPEI ALÁN
HAGYATÉKBÓL (VERHNYIJ
SZALTOV, 8–10. SZÁZAD).
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

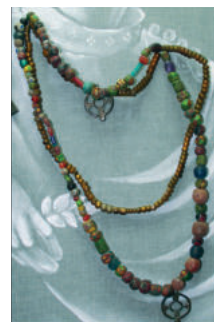
A SZALTOVÓI KULTÚRA
JELLEGZETES KERÁMIÁI
AZ ERDŐS SZTYEPEI
ALÁN HAGYATÉKBÓL
(DMITROVKA,
8–10. SZÁZAD).
FOTÓ: TÜRK ATTILA

ekkor még főleg utazók és műkedvelők végezték, a helyiek pedig sokszor szisztematikusan kirabolták az emlékeket, részletes leírások sajnos csak elvétve akadnak. A 19. században Sarkelt, illetve a rusz forrásokból ismert Belaja Vezsát keresték az Alsó Don vidékén.

Kezdetben a kutatók a Kazár Kaganátus biztosan meghatározható régészeti anyagának azt a rendkívül gazdag leletcsoportot tartották, amely a kaganátus északnyugati határvidékén, az erdős sztyeppe térségében került elő. Az egyik kiemelkedő, korai lelőhelyről ezt szaltovói kultúrának nevezték. (E leletek valójában a 8–10. század során a kazárok által ide telepített kaukázusi eredetű alánokhoz köthetők.) A Voronyezstől délre, a Don és Tyihaja Szoszna folyók találkozásánál fekvő Gyivnogorje falu mellett 1890-ben feltárt Majackoje gorogyiscse – erőd, telep és temető – volt az első lelőhely. Itt jellegzetes bejáratú (*dromosz*) ellátott kamrasírok kerültek elő, melyekben gyakran voltak többszörös temetkezések. A leletek történeti értelmezéséről azonnal megindult a vita. Jóllehet már a kezdetekkor nyilvánvaló volt a jellegzetes formájú, a helyi előzményektől gyökeresen eltérő kamrasíroknak és leletanyaguknak közvetlen rokonsága a Kaukázus északi előterében talált alán kultúrkör temetőivel, a kutatók egy része – időrendi alapon – mégis a kazárokhoz kötötte a szaltovói kultúra eredetét, pusztán birodalomalkotó szerepük miatt. Mivel ezek a leletek sokkal jelentősebbek voltak a kaukázusi térségben fellelt kazár kori hagyatéknál, a Kazár Kaganátus leletanyagának megnevezésére a „szaltovói” kifejezés terjedt el: az 1960-as évektől már széles körben használták ezt a terminológiát a kamrasíros temetők elterjedési területén kívül is.

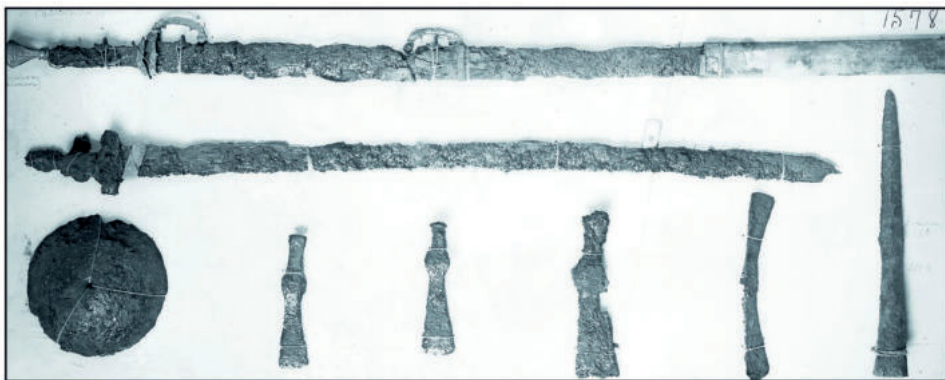
Történt ez annak ellenére, hogy az 1950-es évek végére világossá vált, hogy a szaltovói kultúra – amennyiben a Kazár Kaganátust átfogó műveltségként értelmezzük – nem tekinthető egységesnek, legalább két csoportja különíthető el. Az egyik maga a szaltovói típus az erdős sztyeppén, amelynek az ismertetőjegyei a kamrasíros temetkezések, a dolichokran koponyák és a félig földbe mélyített lakóházak. A másik a Zlivki-típus, melyre az aknasíros temetkezések, a brachyokran koponyák (enyhén mongolid jegyekkel), a jurta alakú lakóházak, valamint a kézzel formált belsőfüles cserépfüstök a jellemzők a füves sztyeppén.

A szaltovói kultúra kutatásában az 1960-as évek második felében Svetlana A. Pletnyova szerepe vált egyre meghatározóbbá. (A magyar kutatásban a kazárok régészetével kapcsolatos elképzelések egyértelműen az ő véleményét tükrözik.) Pletnyova visszatért a korábbi kérdésfelvetéshez: a szaltovói kultúra eredete kapcsán – elismerve a kaganátus etnikai sokszínűségét – egyértelműen a *letelepedés útján* megindult kazárok vezető szerepe mellett foglalt állást. 1967-ben publikált, máig ható monográfiájában a Kazár Kaganátus „állami kultúrájaként” definiálta a szaltovói hagyatékot, melynek előbb hét, később, 1981-ben öt területi, ún. földrajzi variánsát különböztette meg. Munkájában elsősorban a nomádok letelepedési folyamatát mutatta be, gyakran néprajzi párhuzamokra támaszkodva. A szaltovói kultúra kezdetét a 740–760-as évekre tette. Szerinte az erdős sztyeppén, a kaganátus északnyugati határvédői 737 után az alánok, délebbre a füves sztyeppén a bolgárok, s feltehetően a terület korábbi őslakosai éltek. Pletnyova a szlávok megjelenését valószínűsítette a kaganátus északi vidékein, míg a magyarok elődeinek jelenlétét – bár konkrét régészeti leletanyagot sem akkor, sem később nem

A SZALTOVÓI KULTÚRA JELLEGZETES NŐI VISELETÉNEK RÉSZLETE AZ ERDŐS SZTYEPEI ALÁN HAGYATÉKBÓL (VERHNYIJ SZALTOV, 8–10. SZÁZAD).
FOTÓ: TÜRK ÁTTILA

1-2. JELLEGZETES FEGYVER
ÉS EGYEDI VISELETI
LELETEK A SZALTOVÓI
KULTÚRKÖR ERDŐS
SZTYEPEI ALÁN
HAGYATÉKÁNAK
20. SZÁZAD ELEJI
FELTÁRÁSAIBÓL (VERHNYI
SZALTOV, 8–10. SZÁZAD,
ÜVEGNEGATÍVOK:
IIMK, SZENTPÉTERVÁR).
FOTÓ: TÜRK ÁTILÁ

kapcsolt hozzájuk – a füves sztyeppén, a szaltovói kultúrához sorolt ún. kutatatlan sztyepei variáns területén feltételezte. Szálásterületüket közvetve a Szeverszkij Donyec és Dnyeper között valószínűsítette, bár több munkájában később is hangsúlyozta, hogy intenzív nomadizmusuk miatt régészeti kimutatásuk komoly nehézségekbe ütközik.

A kutatás következő fordulópontjának 1981 tekinthető: Pletnyova ekkor megjelent művében a volgai bolgár területeket és a balkán–dunai régészeti kultúrát (ez a szocializmus politikai korrektsége jegyében kialakított fogalom valójában az I. Bolgár Cárság hagyatékát takarta) már nem sorolta a szaltovói körbe, eltűnt az észak-kaukázusi alán kultúra szaltovói variánsként való értelmezése is, felbukkant viszont az ún. alsó-volgai variáns, melynek létét pusztán a későbbi kazár fővárosnak, Etilnek a Volga deltájában való lokalizálása indokolt. Mindehhez azonban nem csatlakozott tételes régészeti elemzés, sőt néha a konkrét leletanyag is hiányzott (például alsó-volgai variáns esetében). A változások hátterében feltehetően az állt, hogy időközben új típusú leletek kerültek elő: északon, illetve a Kubány folyó mentén újabb hamvasztásos sírokat és birituális – azaz hamvasztásos és csontvázas temetkezéseket egyszerre tartalmazó – temetőket tártak fel jellegzetes szaltovói leletanyaggal. A Don alsó folyása és két bal parti mellékfolyója, a Szal és a Manyics mentén pedig az 1970-es évektől egyre több olyan, többnyire padmalyos és padkás-padmalyos sír látott napvilágot, amelyet négyzetes, néha kör alakú árkokkal körülvett kurgánok alá ástak, a kezdeti időszakban pedig gyakran korábbi kurgánok a felszínén jól látható betöltésébe. Ezt a leletkört a keleti kutatás gyakran „négyzetes árkokkal körülvett kurgánok” megnevezéssel illeti, bár egyik legkiemelkedőbb lelőhelye alapján

LŐSZERSZÁMDÍSZEK A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI KULTÚRKÖR ÉSZAKI, ERDŐS SZTYEPEI ALÁN HAGYATÉKÁBÓL (8–10. SZÁZAD, SZALTOVÓI KULTÚRA).
FOTÓ: TÜRK ÁTILÁ

a Szokolovszkaja Balka-horizont nevet is használják. A feltárt leletanyag és főként a temetkezési szokások elemei több szempontból belső-ázsiai hatást tükröznek, ám ugyanakkor a bizánci solidusok és a kora szaltovói övveretek intenzív bizánci kapcsolatokra (is) utalnak. Már 1983-ban felmerült, hogy valójában pusztán ez a lelethorizont lenne az etnikai értelemben vett „tényleges” kazárok hagyatéka és településterülete: e felvetését ma már a nemzetközi kutatás egységesen elfogadja. Ez a felismerés ugyan megoldotta a kazár régészet hosszú ideje vitatott, alapvető kérdését, ugyanakkor az a tény, hogy ez a lelethorizont a 9. század elejére megszűnik, továbbra is nehézségeket okoz. Jelenleg éppen abból a 9–10. századi időszakból nem tudunk konkrét sírleleteket kötni a kazárokhoz, amelyekből a legtöbb írott forrás szól róluk...

A Don és a Szeverszkij Donyec középső folyása mentén, a füves sztyeppe területén feltárt, fentebb már említett Zlivki-lelethorizont egyszerű gödörsíros temetőit egyöntetűen Kuvrat birodalmának helyben maradt bolgár népességéhez kötik a kutatók. Ezek egyébként északi irányban – a mai Harkiv és Luganszk megye határán – határozottan elválnak az erdős sztyeppe kamrasíros,

FÉMVERETEKSEL
DÍSZÍTETT ÖVEK
A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI
KULTÚRKÖR ÉSZAKI,
ERDŐS SZTYEPEI ALÁN
HAGYATÉKÁBÓL
(8–10. SZÁZAD,
SZALTOVÓI KULTÚRA).
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

illetve a hamvasztásos temetkezések északi tömbjétől.

Gennagyij E. Afanaszjev 1987-ben jelentős monográfiát tett közre a szaltovói kultúrkör alán variánsáról. Ebben arra hívta fel a figyelmet, hogy a régészeti módszertan szempontjából megengedhetetlen, hogy a jellegzetes kamrasíros variáns két névadó lelőhelyéből képzett megnevezést alkalmazzuk a kaganátus más területein feltárt, alapjaiban különböző régészeti műveltségekre, leletkörökre is, pusztán a feltételezett egységes történeti-politikai keretek miatt. Érvelését a kutatás döntő része elfogadta, és visszatért a szaltovói kultúra szűkebb, hagyományos értelmezéséhez. Mivel azonban a fogalom nagyon bevetté vált, ma is előfordul a Kazár Birodalom anyagi műveltségének szinonimájaként, de egyre inkább csak szaltovói időszak vagy szaltovói kultúrkör értelemben.

Ma már nem sorolják a szaltovói régészeti kultúrához a korábbi ún. krími, és az alsó-volgai és a dagesztáni variánst sem. Az Azo-vi-tenger mentén, a Tamany-félszigeten és a Krím keleti és északi területén lévő késő antik eredetű városias civilizáció helyenként valóban a kazárok fennhatósága alá került, s többen számolnak bolgár

FAEDÉNY A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI KULTÚRKÖR ÉSZAKI, ERDŐS SZTYEPEI ALÁN HAGYATÉKÁBÓL (8–10. SZÁZAD, SZALTOVÓI KULTÚRA).
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

A BAL PARTI CIMLJANSZKI ERŐD (SARKEL) KÖZELÉBEN FELTÁRT KÉSŐ SZALTOVÓI TÍPUSÚ EZÜST VERETES ARANYOZOTT ÉS NIELLŐ-DÍSZES ÖV (10. SZÁZAD).
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

EZÜSTBŐL KÉSZÜLT ÖNTÖTT, ÁTTÖRT, NÖVÉNYI MINTÁKKAL DÍSZÍTETT ÖVDÍSZEK, SZÍJVÉGEK ÉS CSATOK
A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR KAZÁROKHOZ KÖTHETŐ ALSÓ-DON MENTI HAGYATÉKÁBÓL
(SZOKOLOVSKAJA BALKÁ-HORIZONT, 8. SZÁZAD MÁSODIK FELE, SZAL MENTI TEMETŐ ÉS ROMANOVSKAJA SZTYANICA).

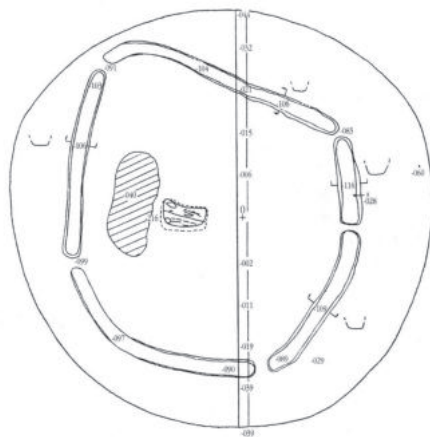
vagy esetleg kazár népesség beköltözésével is, ám a régészeti leletek tömeges nomád betelepülést nem támasztanak alá.

A kazárok régészetével kapcsolatban a következő jelentős lépésre a 2000-es években került sor: Olekszij V. Komar ukrán régész részletes elemzéssel kimutatta, hogy a híres Mala Perescsepino-i lelet és köre – melyet korábban a bolgárok nevezetes vezetőjéhez, Kuvrathoz kötöttek – valójában a kazár, méghozzá a 7. század második felére keltezhető ún. korai kazár időszak hagyatéka. Ezzel feloldódott a történeti és a régészeti emlékek közötti ellentmondás: a kazárokkal Kelet-Európában az írott források alapján a 7. században jelentek meg,

régészeti hagyatékuk azonban – a szaltovói kultúra időrendje miatt – csak a 8. század közepétől ismert. A korai kazár időszak jellegzetes Perescsepino-kultúráját a 8. század első felében egy átmeneti időszak váltotta fel, amelyet a klasszikus szaltovói periódus követ a 8. század közepétől. Az írott források szerint ekkor a kazár–bizánci viszony elhidegült, amit a régészeti leletanyagban gyakorlatilag megszűnő bizánci hatás tükrözhet.

Szintén Olekszij V. Komar vetette fel, hogy a Kelet-Európába, a Kazár Kaganátus területére irányuló, keletről, a Volgán túlról induló oguz betelepüléssel valószínűleg az eddig feltételezettnél már jóval korábban, a 8–9. századtól számolhatunk.

Az utóbbi évek komoly eredménye, hogy Gennagyij E. Afanaszjev minden korábbiánál meggyőzőbben bizonyította a teljes Don menti kazár kori erődépítészetben – és nem csak a Sarkellel azonosított balparti cimljanszki erőd esetében – a bizánci részvételt a méretadatok és az építészetben megmutatkozó bizánci (római) jellegzetességek alapján. Azt ma már teljességgel elvethetjük, hogy az említett erőd a magyarok ellen épült, hiszen nem a határ mellett állt. Szintén Afanaszjevtől származik az az új elképzelés, mely szerint a ma ismert három cimljanszki erőd – amelyek egyébként a Szokolovszkaja Balka-horizont jellegzetes, fentebb bemutatott temetkezéseinek mikrorégiójában helyezkednek el – valójában a Kazár Kaganátus központja, centruma lenne. Afanaszjev szerint Etilt, az egykori kazár fővárost a Volga-delta környékén keresni

JELLEGZETES NÉGYZETES ÁROKKAL KÖRÜLVETT KURGÁN ALATTI PADMALYOS TEMETKEZÉS A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR KAZÁROKHOZ KÖTHETŐ
ALSÓ-DON MENTI HAGYATÉKÁBÓL
(SZOKOLOVSKAJA BALKÁ-HORIZONT,
8. SZÁZAD MÁSODIK FELE, PODGORY-I TEMETŐ,
IV. TEMETŐ, 14. KURGÁN).

ÁTTÖRT TESTŰ, NÖVÉNYI DÍSZES BRONZ ÖVCSAT A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR KAZÁROKHOZ KÖTHETŐ ALSÓ-DON MENTI HAGYATÉKÁBÓL
(SZOKOLOVSKAJA BALKÁ-HORIZONT,
8. SZÁZAD MÁSODIK FELE, PODGORY-I TEMETŐ,
IV. TEMETŐ, 14. KURGÁN).

FARAGÁSSAL ÉS BEKARCOLÁSSAL DÍSZÍTETT CSONTTÉGELY A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR KAZÁROKHOZ KÖTHETŐ ALSÓ-DON MENTI HAGYATÉKÁBÓL (SZOKOLOVSKAJA BALKA-HORIZONT, 8. SZÁZAD MÁSODIK FELE, TALOVI TEMETŐ).

FARAGÁSSAL ÉS BEKARCOLÁSSAL DÍSZÍTETT CSONTLEMEZEK A KAZÁR KAGANÁTUS TERÜLETÉRŐL, A SZAMARAI VOLGA KÖNYÖKHÖZ KÖLTÖZÖTT (BOLGÁR) NÉPESSÉG HAGYATÉKÁBÓL (KORAI KAZÁR IDŐSZAK, 7. SZÁZAD. 2. FELE, SILOVKAI KURGÁNOK, NOVINKI-HORIZONT). FOTÓ: TÜRK ÁTILA

értelmetlen, mivel a Volga alsó folyása félsivatagos terület volt már ebben az időszakban is. Ráadásul több történész kutató is kimutatta, hogy a muszlim forrásokban a Don és a Volga alsó szakaszát gyakran összekeverik. Bár a forrásokban előforduló kazár tenger kifejezés egyértelműen a Kaszpi-tengert jelöli, ezzel az elképzeléssel történetileg mégis értelmezhető lenne az, hogy a leginkább a kazárokhoz köthető sírokat – a szokolovszkaja balka-lelethorizontot – a Don, és nem a Volga alsó szakasza mentén találjuk meg.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a szaltovo-majackaja régészeti kultúra sem térben, sem időben nem feleltethető meg a Kazár Kaganátus régészeti hagyatékával. Ezzel a fogalommal csak az erdős sztyepp területére a 8. század közepén, a mai Kiszlovodszki-medence térségéből kazár hatásra kiköltözött alánok emlékeit illethetjük. A polietnikus Kazár Kaganátus területén valójában sok régészeti kultúráról, lelethorizontról beszélhetünk. A folyamatosan bővülő leletanyag alapján a későbbiekben valószínűleg pontosabban megrajzolható lesz ennek a nagy *szaltovói kultúrkörnek* a belső kapcsolatrendszere.

VÉSETTEL ELLÁTOTT
KŐ SARKELBŐL.
FOTÓ: TÜRK ATTILA

ÉSZAK-KAUKÁZSUI
ALÁN SZABLYA
(KISZLOVODSZKI-
MEDENCE, OROSZORSZÁG,
11–12. SZÁZAD).
FOTÓ: TÜRK ATTILA

Alánok

Hunor és Magyar, a két dalia miközben a meotiszi mocsarakban „őzet űznek”, egyszer zenét hallottak, a „mély vadonban”: „Tündér lányok ottan laknak, / Táncot ropnak, úgy mulatnak. / Szőve ködből sátoruk van: / Ugy mulatnak sátorukban. / Férfi egy sincs közelébe; / De a földi lányok szépe, / Lányai Belárnak, Dúlnak, / Tündérséget ott tanulnak. / Dúl királyé, legszebb, kettő; / Agg Belaré tizenkettő; / Összesen mind: száz meg kettő / A tündérré válni kezdő.” A tündéreket aztán az ifjak elrabolják, így szerezhén feleséget Arany János regéjében. A költő mindezt Kézai Simon 13. századi elbeszélése alapján vetette papírra. E krónika alapján a középkori magyar történeti hagyománynak, majd ebből adódóan a magyar irodalmi és az általános nemzeti emlékezetnek is fontos részét képezték az alánok, akik e hagyománymag szerint a magyarok anyai vonalát adták. De kik is voltak ezek az alánok?

„Hatodik évre tehát kimenvén véletlenül, a pusztában Belár fiainak nejeire, kik férjeik nélkül sátrakban tanyáznak, s gyermekeikre bukkának, kiket is vagyonostól sebes nyargalva a Meotis ingoványába vivének. Történt pedig, hogy azon gyermekek közt az alánok fejedelmének Dulának két leányát is elfogták, kiknek egyikét Hunor, másikat Mogor vevé nejül. S ezen nőktől vették eredetöket minden húnok és magyarok.” *Kézai Simon leírása Hunor és Magor lányrablásáról, 1280 körül*

Az alán népcsoport eredetével kapcsolatban a magyar honfoglalásnál jóval korábbra kell visszatekinteni, hiszen az alán név első feltűnése a Kr. u. 1. század közepére tehető, amikor is a kínai Han dinasztia évkönyveibe az alábbi bejegyzést tették: „Jen-cai birtokai átnevezettek A-lan-ja-ra; amelyik Kang-kü befolyása alatt állt”. E területet a kutatók a görög forrásokban említett Baktriával azonosítják, a forrásokban azonban kevés érdemi információt találunk a Szir-darja és az Amu-darja folyók közé lokalizált vidék egykori törzseseinek, népeinek történetéről, összetételéről. Az egyik itt megjelenő

A szarmaták

A szarmata a sztyeppe, erdős sztyeppe és Kelet-Európa egyes régióiban a Kr. e. 4. és a Kr. u. 4. század között megtelepedő, iráni nyelvű népcsoportok, törzsek összefoglaló megnevezése. Ezen időszak alatt a Közép-Ázsiától a Kárpát-medencéig megtelepedő törzseik az ókori magaskultúrák szomszédai voltak. Önállóságuk elvesztése után más szerveződések keretei között továbbélő utódaik a későbbi sztyeppeai alapnépesség egyik fő összetevőjét alkották. L. P.

JELLEGZETES TÁJKÉP
A KAUKÁZUS ÉSZAKI
ELŐTERÉBEN AZ ALÁNOK
EGYKORI SZÁLLÁSAINAK
KÖZPONTI TERÜLETÉN
(KISZLOVODSZKI-
MEDENCE, OROSZORSZÁG).
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

törzsnév, az aszi azonban később az alán törzsnevek között szerepel, majd pedig az azok utódainak számító osztok – és a magyar jászok – népnévben is feltűnik. Az északkelet iráni nyelvet beszélő alánok e területről vándoroltak – talán a szarmaták mozgásával összefüggésben – a Kaspi-tengert dél felől megkerülve a Volga és a Don közé.

A tochárok

Indoeurópai (keleti közép-iráni) nyelvet beszélő ókori népcsoport, melynek a szállásterülete Baktria területén volt. Közülük emelkedtek ki a kusánok is. Az újabb kutatások alapján nem azonosak az egykori Kelet-Turkesztán területén – a mai kínai Hszincsiang-Ujgur tartományban – élő, tokhár (mára már kihalt indoeurópai nyelvet beszélő) népcsoporttal. L. P.

A képen látható ruhák és tárgyak mindegyike a Moscsevaja Balka-i alán temető leletei alapján készült. Az álló alakon domborított dísszel készült bőrruha van, ami pelerinszerű felsőből és szoknyából áll, fején sajátos főkötőt visel, amit több szalaggal és himzett szélű kendővel kötött át, övén késtokot és bogozót hord. A térdelő nő prémszegélyes inget visel, kezében kis kerek fémtükröt tart, körülötte a szőnyegen a tükör vászontokja, ovális nyírfakéreg doboz, csúszófedeles kis fadoboz, és egy fésű tokja látható, a felkötésére való szalaggal. A harmadik asszony kezében jellegzetes kétoldalas fésű látható.

B. Z.

ALÁN NŐI VISELETEK,
8–9. SZÁZAD.
RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

KAZÁR KORI ALÁN
ÍJÁSZ REKONSTRUKCIÓJA
A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI
KULTÚRKÖR ERDŐS
SZTYEPEI ALÁN
HAGYATÉKÁNAK
JELLEGZETES LELETEI
ALAPJÁN.
RAJZ: OLEG V. FEDOROV

Az ókor történetében azonban az 1. század előtt is felbukkan-
nak olyan népcsoportok, amelyek esetleg – nevük alapján – szintén
kapcsolatba hozhatók az alánokkal. Ilyen például az aorszok törzse,
amelyet a korai szarmata népmozgás egyik vezető csoportjának tar-
tanak. Az ő nevüket a kutatók egy része a tochárokkal, míg mások
az alánok kapcsán is említett Jencai állammal hozta kapcsolatba. Az
elnevezés mögött pedig az indoeurópai 'fehér' szót vélték felismerni.

A roxolánok a Kr. e. 2. évszázadban tűntek fel a Don és a Dnye-
per között. Nevük az újabb kutatások szerint – a korabeli népnevek
esetében gyakori, dicsérő jelzővel bővített népnévként értelmezve

– 'ragyogó alánok'-at jelenthetett. Egyes vélemények szerint a nevük
fennmaradt később is, és azono-
sítható a muszlim Ibn Ruszta
munkájában szereplő, s az alánok
királyát adó d.hszász törzsnévvél.
Az alexandriai Ptolemaiosz mun-
kájában feltűnő alanorsoi név
alatt pedig egyesek 'fehér aláno-
kat', egyfajta aorszi alán kong-
lomerátumot vélték felismerni,
akiket 'alán szkíták'-ként is emlí-
tett a földrajztudós; míg mások az
antik szerző tévedésével magya-
rázták ezt az egyedi névalakot.
Mindezen adatok jól mutatják
azokat a nehézségeket, amelyek-
kel a modern kutatás szembesül
egy-egy ősi csoport önelnevezésé-
nek értelmezése során.

Az alánok 1. századi feltűné-
süket követően véletlenszerűen
fordultak elő a fennmaradt írott
forrásokban, hiszen mind a nyu-
gati (római), mind a déli (per-
za), mind pedig a keleti (kínai)

birodalmak perifériájára estek, melyeknek írástudói inkább csak akkor számoltak be a Kaukázusban és azon túl lakó nép történetéről, ha valamely – diplomáciai, kereskedelmi vagy háborús – okból adódóan kénytelenek voltak kapcsolatokat kiépíteni e térséggel. Jelentős változásokat a 3. századi népmozgások hoztak. Ekkor érték el a sztyepperégiót észak felől a germán népcsoportok, míg nyugaton a karpok terjeszkedése összeütközésekhez vezetett a roxolánokkal; délen pedig a Szászánida Birodalom felemelkedésével változott meg a fennálló helyzet. A korábbi alán hatalmi szféra végső átalakulását azonban a hun előretörés okozta. Az alánok egy része ezen népmozgások hatására elhagyta addigi szálláshelyét, s máshol kereste a boldogulását: egyes csoportjaik például a vandálokkal együtt eljutottak Észak-Afrikáig, megalapítva ott a Vandál–Alán Királyságot; mások bizánci szolgálatban tűntek fel, vagy germán csoportokhoz csatlakoztak.

A nép egy kisebb része korábbi szálláshelyén maradván megőrizhette egységét a sztyeppén is, míg a 3. századtól a legnagyobb csoportjuk a Terek és a Szunzsa folyók vidékére húzódott vissza, összeolvadva a hegyvidék helyi lakosságával. Mindennek hatására az alán és a rokon nyelvek közti kapcsolat megszakadt, így az előbbi számos archaizmust megőrizve, elzártan fejlődött tovább. Az alánok kaukázusi hazájukban a folyamatosan zajló perzsa–bizánci vetélkedés ütközőpontjába kerültek. Önálló királyságukat ismereteink szerint perzsa hatásra szervezték meg – központja Magasz volt –, idővel azonban a bizánci befolyás erősödött fel. Az alánok gazdasági szerepe is felértékelődött, miután ezen a területen húzódott az említett birodalmak számára olyan fontos, keleti luxuscikkek áramlását biztosító Selyemút, s az alánok ellenőrzése alá került a stratégiai jelentőségű kaukázusi átjáró, a Dariel-szoros is. (Ennek neve is az alánokra utal: *Alánán dár* vagy *Dár-i Alán* = 'az alánok kapuja'). Az Alán Királyság nem volt nyelvileg és etnikailag egységes államalakulat: a névadók mellett számos más nép is helyet kapott benne, alánok pedig más területeken is éltek, akár zárt tömbökben,

A hunok „betörték azoknak az alanusoknak a területére, akik szomszédai a greuthungusoknak [osztrogótoknak], s akiket tanaitáknak is szoktak nevezni. Közülük sokat megöltek és kiraboltak, a többi szövetségesi szerződéssel a maguk oldalára állították”. *Ammianus Marcellinus beszámolója a hunok támadásáról, 4. század második fele*

„Amikor az alánok uralkodója nem él békében a kazárokkal, hanem többre becsüli a rómaiak császárának barátságát; akkor abban az esetben, ha a kazárok nem akarják a császárral való barátságot és békét fenntartani, ő nagy bajt okozhat nekik, amennyiben az utakon lesben állhat, és a védetlenekre rátámadhat, miközben ezek Sarkel, a klíma-vidék és Cherszón felé tartanak. Ha ez az alán uralkodó azon van, hogy akadályozza őket ebben, akkor Cherszón és a klíma vidék nagy és mélységes békét élvez, mert a kazárok, minthogy félnek az alánok támadásától, és nem áll hatalmukban sereggel támadni Cherszónra és a klíma-vidékre, nem révén erejük ahhoz, hogy egyszerre mindkettővel harcoljanak”. *Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár tanácsai fiának, Rómanosznak, 950 körül*

sőt saját önkormányzattal is, sok esetben jelentős távolságra Alániától. Az Alán Királyság határai is változtak, a nagyhatalmak politikai céljai ugyanúgy befolyásolták, mint a szomszédos kaukázusi államok törekvései. A legjelentősebb változást azonban mégis a Kazár Kaganátus kialakulása jelentette.

A két állam viszonyát hol az összefogás, hol pedig a szembenállás jellemezte, attól függően, hogy Alánia a kazár–arab konfliktus közepette melyik – gyorsan változó – szövetségi rendszerhez csatlakozott. Ebben az időszakban érte Alániát az egyik legnagyobb vereség: Marván arab kalifa támadása idején, 737-ben egyedül kellett szembenéznie a Derbendi- és a Dariel-szorosokon áttörő muszlim hadakkal, amelyek a győzelem után a kazárokra zúdultak. Talán éppen ezen hadjárat lehetett az oka annak, hogy az alánok egy része az Észak-Donyeck és a Don közötti területre költözött. Más alán családokat pedig a muszlim szolgálatba álló hadurak telepítettek át új területekre. Az elvándorlással ellentétes népmozgásra is akadt azonban példa, a sztyeppére költözők egy része később valószínűleg visszatért, a távolba szakadtak pedig fenntartották kapcsolataikat a Kaukázusban élőkkel.

Alánia legjelentősebb szövetségesévé egyre inkább Bizánc vált, amely a kapcsolatot tovább kívánta erősíteni a keresztény térítés útján is. A kereszténység azonban a számos különböző nemzetiség lakta vidéken nem vált általánosan elfogadottá, időnként a keresztény papok kiűzésére is sor került. A korábbi vallási képzetek később részben összeolvadtak a keresztény tanításokkal, így Bizánc, ha lassan

JELLEGZETES ALÁN
ÖVDÍSZEK A KAUKÁZUS
ÉSZAKI ELŐTERÉBŐL.
10. SZÁZAD.
FOTÓ: TÜRK ÁTTILA

is, de idővel biztos szövetségeseként tekinthetett e területre. Igaz, mindez nem jelentette a vallási sokszínűség eltűnését Alániában, a régészeti források mutatják például, hogy nemcsak a kazárok, hanem az alánok egy része is felvette a zsidók hitét, s az iszlám is jelen volt a területen. E sokszínű ország történetének a végét a mongolok megjelenése okozta, maguk az alánok azonban nem tűntek el, s oszét néven (mely ász alakban alán törzsnévként már a 10. századi forrásokban is feltűnik) máig tovább élnek. Az oszétok/alánok a középkor folyamán gyakran feltűntek a bizánci, a muszlim és a mongol seregekben ugyanúgy, ahogy korábban kun, grúz, rusz vagy kazár szövetségben is harcoltak. Harci erényeik nem csupán a legendás hőseikről szóló elbeszélésekben fogalmazódtak meg, hanem ellenfeleik beszámolóiban és abban a tényben is, hogy mindig örömmel toborozták innen a katonáikat a környező hatalmak. Ezen alánok kései utódai azok a jászok, akik a 14. század elején jelentek meg a Magyar Királyság okleveleiben, majd krónikáiban, s akiket a Pilisben és az Alföldön, a mai Jászság területén telepítettek le a magyar királyok.

Az alánok és a korai magyarság kapcsolatáról a fentebb említett krónikás adatokon túl Nikolaosz Misztikosz Simeon bolgár cárnak írt levele is beszámolt, amelyben a konstantinápolyi pátriárka a bolgár uralkodót fenyegetve megjegyzi: „császári biztatásra a te uralmad és néped ellen készen áll vagy készülőben van az oroszoknak s velük együtt a besenyőknek, sőt még az alánoknak és a nyugati türköknek [ti. a magyaroknak] is erőteljes együttes fellépése, akik mind egyetértve hadat indítanak ellened”. Az alán és a magyar „szövetséget” leginkább azonban mégsem e közös hadi vállalkozások, hanem a magyar nyelvben megjelenő nyelvemlékek jelzik, melyek közül az egyik átvett szó éppen az eredeti jelentését tekintve ’úrnő’, ’előkelő, fejedelmi hölgy’ értelemben használt asszony szavunk, amely utalhat az Arany János által is megénekelte szarvasűzők és királynéok meotiszi találkozására.

Volgai Bulgária

A volgai bolgárok egy török nép, amelynek nyelvét általában a mai csuvaszal szokták összekapcsolni. Birodalmuk a 10. század elejétől a mongol hódításig, 1236-ig állt fenn a Volga–Káma összefolyásának vidéken. 922-ben hivatalosan felvették az iszlámot, így a Volgai Bulgária a tatárjárás előtti Kelet-Európa egyetlen muszlim hatalma lett, amely stabilitását elsősorban az iszlám világ keleti fele és Európa közötti közvetítő kereskedelmének köszönhette.

A birodalomalapító – feltehetően török – törzsek (Bulgar, Eszkel, Barszula/Berszil, Szuvár/Szabir, Barandzsar/Balandzsar) a sztyeppeövből vándoroltak északra, a Volga–Káma vidékére, amely már az erdőövezetbe tartozik, s ott a helyi finnugor nyelvű népességgel keveredtek. A vándorlás idejének meghatározása nehézségekbe ütközik, mivel közvetlen írásos adatunk nincs rá. Az egyik feltevés szerint a volgai bolgár törzsek 680 táján vonultak északra, miután a kazárok a Fekete-tengertől északra fekvő területen Kuvrat birodalmát megdöntötték.

Forrásaink azonban csak annyit közölnek, hogy Kuvrat fiai közül a legidősebb, Batbajan helyben maradvá kazár alattvaló lett, a többi pedig nyugatra vándorolt. (Közülük a legismertebb, Asparuch alapította meg a dunai bolgár birodalmat.)

Történetileg valószínűbb az a feltevés, hogy a 8. század első felében a Kaukázus előterében zajló arab–kazár háborúk következtében költöztek a török törzsek a Volga–Káma vidékre. E törzsek politikai súlya akkor növekedhetett meg igazán, amikor a 9. század elejétől megindult a kereskedelem a kalifátus és a Kazár Birodalom között, ugyanis a kazárok kereskedelmi áruikat – prém, rabszolga, viasz, méz – a tőlük északra lakó erdei népektől szerezték be. A 9. század végén újabb nagy létszámú betelepődéssel

EZÜSTTÁL. A VOLGAI BOLGÁR FÉMMŰVESSÉG FEJLETTSÉGÉRE JELLEMZŐ, HOGY A 11. SZÁZADTÓL ÁTVETTÉK A PRÉMKERESKEDELEMBEN NAGY SZEREPET JÁTSZÓ, KÖZÉP-ÁZSIAI EREDETŰ, ŰN. KELETI EZÜSTÖK UTÁNZATAINAK KÉSZÍTÉSÉT ÉS FORGALMAZÁSÁT.

RÉSZLET A MUSZLIM
ÉPÍTÉSZET JEGYÉBEN
ÉPÜLT EGYKORI VOLGAI
BOLGÁR FŐVÁROS,
BULGAR HELYREÁLLÍTOTT
ROMJAIBÓL.

Kuvrat és Nagy Bulgária

Kuvrat 618–619 táján Bizáncban megkeresztelkedett és egy ideig a császári palotában nevelkedett, majd az onogundurok uraként fellázadt az avar kagán ellen. Bizánci szövetségben önálló birodalmat hozott létre, amelynek határai a Kubány és a Dnyeper, illetve a Don és a Dnyeszter közé eshetett. A birodalom Nagy Bulgária elnevezése kései, a dunai bolgárok őshazája értelemben használták. Az államalapító halálának dátuma 650–665 közé tehető. A Mala Perescsepinában talált, rendkívül gazdag mellékletekkel ellátott temetkezést Kuvrat nyughelyének tartották, az utóbbi időben ezt vitatják. A sírban több gyűrűn is a Kuvrat név olvasható. *E kérdésről lásd az 52–53. oldalon írottakat!*

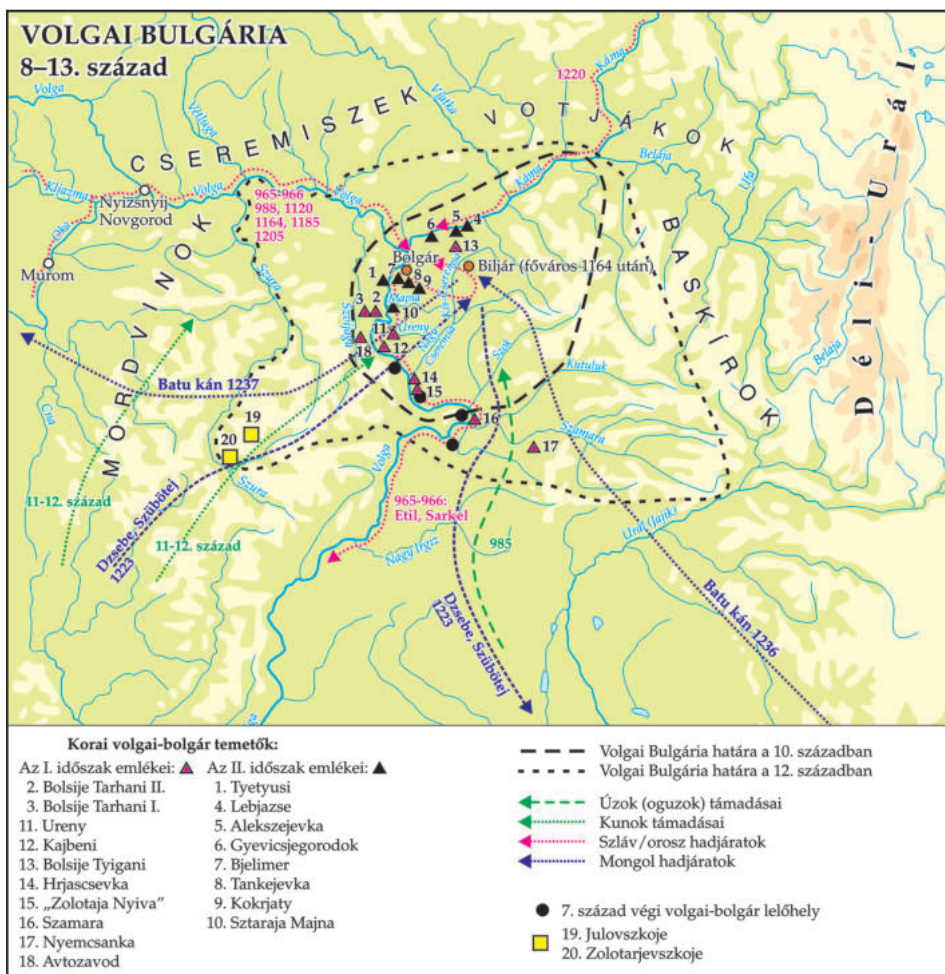
„Kónsztantinosz idején, aki nyugaton halt meg, valami Kobratosz (Kuvrat) nevű férfi ezeknek a törzseknek ura lévén megvált az élettől; öt fiút hagyott maga után, s nekik úgy végrendelkezett, hogy semmiképpen se távolodjanak el egymás lakóhelyétől, hadd biztosítsa uralmukat egymás iránti (kölcsonös) jóindulatuk. Ők azonban keveset törődve az apai intelemmel, kis idő múltán elváltak egymástól; mindegyikük kiszakította a saját részét a népből. A Baian(osz) nevű első fiú az apai utasításnak megfelelően az ősi földön maradt mindmáig.” *Niképhorosz pátriárka (758–828) a Bulgár Birodalom felbomlásáról*

lehet számolni, amelyet a régészeti, numizmatikai és nyelvtörténeti adatok is támogatnak. Ezen események hátterében a 895 körüli besenyő vándorlás állhatott, amely megingatta a Kazár Kaganátus kelet-európai hegemoniáját.

A volgai bolgárokat a 10. század elejétől említik a muszlim források, amikor az iszlám világ és Kelet-Európa közötti kereskedelem átrendeződött, s a fő kereskedelmi út Transzoxániából kiindulva a kazak sztyeppén keresztül közvetlenül a Volga-Káma vidékén át vezetett. A Kazár Birodalom meggyengülése és az új kereskedelmi lehetőségek arra ösztönözték a második, név szerint is

ismert volgai bolgár uralkodót, Almist, hogy felvegye az iszlámot. A kalifa 922-ben küldött követséget hozzájuk, amelyről annak egyik tagja, Ibn Fadlân úti jelentést készített. Az iszlám hivatalos felvétele nyilvánvalóan ellenséges lépés volt a zsidó vallású kazár kagánnal szemben, ugyanakkor jelentős mértékben hozzájárult Bulgár és Szuvár városok megerősítéséhez, valamint a volgai bolgár pénzverés megjelenéséhez.

„Fő eleségük a köles és a lóhús, de a búza és az árpa is bőségesen megtalálható náluk. Bárki, aki vet valamit, a maga számára aratja le, s a királynak nincsen semmiféle jogcíme arra. Mindazonáltal évenként minden ház ad neki egy cobolyprémet. Ha a király azt indítványozza, hogy egy csapat portyázzon valamelyik országba, s ott zsákmányra tesznek szert, akkor a királyt velük együtt rész illeti meg. [...] A szaklabok [volgai bolgárok] királyának a fiát túszként tartja magánál a kazárok királya. Tudomást szerzett korábban a kazárok királya arról, hogy a szaklabok királyának a leánya szép, s követte útján feleségül kérte őt. A király különböző ügyeket hozott fel, és visszautasította őt. A kazár király (csapatokat) küldött és erőszakkal elragadta a lányt, noha ő zsidó, a lány pedig muszlim.” *Ibn Fadlán a volgai bolgárokról, 922*

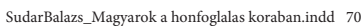
965-ben Szvjatoszlav kijevi fejedelem támadást indított a volgai bolgárok és a kazárok ellen, aminek következtében a Kazár Birodalom összeomlott, azonban a volgai bolgárokat nem érintette olyan súlyosan a vereség, sőt ettől az időponttól kezdve államuk lett a Kelet-Európa és a kalifátus közötti kereskedelem központja. Jóllehet a 10. század végétől a pénzverés mintegy két évszázadig szünetelt, a kereskedelem tovább folytatódott, amit mind a régészet, mind a 12. században a volgai bolgárokat is felkereső arab utazó, Abu Hámid al-Garnáti tudósítása egyértelműen igazol.

VOLGAI BOLGÁR NYAKÉK ÁTTÖRT NIELLÓ ÉS GRANULÁCIÓ DÍZES FÉMGYÖNGYÖKKEL ÉS FELFÜLEZETT EZÜST PÉNZUTÁNZATOKKAL (11–12. SZÁZAD).

JELLEGZETES GRANULÁCIÓ DÍZES, CSÜNGŐS VOLGAI BOLGÁR FÜLBEVALÓ (11–12. SZÁZAD).

JELLEGZETES SODROTT
ÉS FONOTT VOLGAI BOLGÁR
KARIKÁÉKSZER EZÜSTBŐL
(11–12. SZÁZAD).

VÁLOGATÁS A VOLGAI BOLGÁR KERÁMIAMŰVESSÉG
JELLEGZETES EDÉNYEIBŐL (11–13. SZÁZAD, BULGAR).

A kijevi Rusz és a volgai bolgárok között a 10–11. században a kisebb összeütközésektől eltekintve békés kereskedelmi viszony állt fenn. A 12. században azonban a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség megerősödésével új hatalom jelentkezett, amely megpróbálta monopolizálni a Volga menti kereskedelmet, ennek következtében a 12. század második felétől gyakoriak az összecsapások a két fél között. Az orosz hadjáratok közül az egyik legjelentősebb az 1164. évi, amikor a Brjahimov (*Ibrahim*) nevű várost elfoglalták. Ezt általában Bulgar (a mai Bulgary a Volga–Káma összefolyásának közelében) várossal azonosítják. Egyes vélemények szerint ennek a hadjáratnak a következtében kerülhetett át a birodalom központja Bilärba (a mai Biljarszk a Malij-Cseremsan folyó bal partján). 1184-ben polovec segítséggel ostromolták Velikij Gorodot (Nagy Város = Biljarszk). Végül 1220-ban a Volga jobb partján fekvő legjelentősebb volgai bolgár várost, Osel

10. SZÁZAD VOLGAI
BOLGÁR EZÜSTPÉNZ,
MELYET AZ ARAB
DIRHEMEK MINTÁJÁRA
KÉSZÍTETTEK.
A FELIRATON AZ ELTEBER
TISZTSÉGNÉV OLVASHATÓ.

ZÁRSZERKEZET, AMELY
FELIRATA SZERINT
ABU BEKR MŰHELYÉBEN
KÉSZÜLT 1146/47-BEN.

vették be. A Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség és a volgai bolgárok között élő mordvinok fokozatosan orosz fennhatóság alá kerültek, és 1221-ben Nyizsnij Novgorod alapítása is jelezte, hogy az erőviszonyok az oroszok javára billentek.

A mongolok először 1223-ban, a Kalka menti csata után támadtak a volgai bolgárokra, akik törbe csalták és megverték a támadókat. 1229-ben és 1232-ben a mongolok a volgai bolgárok déli és keleti határait foglalták el, s ekközben a vlagyimir-szuzdali fejedelem nyugat felől szorongatta őket. 1235-ben látogatta meg a térséget Julianus barát, aki először hozott hírt Európába a készülődő tatár támadásról a nyugati világ ellen. (Lásd a 145–148. oldalon!) A mongolok 1236-ban indították koncentrált támadásukat Európa ellen, amelynek első áldozata a Volgai Bulgária lett.

RÉSZLET A MUSZLIM ÉPÍTÉSZET JEGYÉBEN
ÉPÜLT EGYKORI VOLGAI BOLGÁR FŐVÁROS,
BULGAR ROMJAIBÓL

A csuvas nyelv

A csuvas nyelvet ma 1,8 millióan beszélik Oroszországban. Több mint felük az Orosz Föderációhoz tartozó Csuvas Köztársaságban él a Volga középső folyásánál. Fővárosa Csebokszári. A többiek a szomszédos köztársaságokban élnek. A csuvas nyelvnek két fő dialektusa ismert, a virjál és anatri. A virjál archaikus jegyeket őrzött meg, ugyanakkor az irodalmi csuvas az anatri alapul. A csuvaszt cirill betűkkel írják, amelyet 1871-ben Jakovlev dolgozott ki részleteiben. Maga a csuvas név először az orosz évkönyvekben fordul elő a 16. században. A nyelv első írott emléke Strahlenberg svéd katonatiszt 1723 előtt gyűjtött szójegyzéke. Az intenzív keresztény térítést végző orosz misszionáriusok folytatták a csuvas szövegek lejegyzését a 18. században.

A csuvas olyan török nyelv, amely egy korábbi, nagyobb nyelvág egyetlen megmaradt képviselője. Ezt a nyelvágat nevezik bolgár-töröknek, csuvasos töröknek, ogur-töröknek vagy nyugati ótöröknek, míg a többi török nyelvre a köztörök terminust használják. A csuvas nyelvet beszélők elődei a Kazányi Tatár Kánságban élhettek, amely az 1552-es orosz hódításig állt fenn. Ezt megelőzően az Arany Horda keretei közé tartozhattak (1236–15. század közepe), még korábban pedig a Volgai Bulgária török nyelvű alaplakossága beszélhette a csuvasos török nyelvet. 1281 és 1357 közé datálhatók azok az arab nyelvű sírfeliratok, amelyekben mintegy 80 volgai bolgár szó található, 1307-ből pedig egy bolgár mondat. A Volgai Bulgária fennállása idejéből (10. század–1236) csak egy-egy szó maradt meg az írott forrásokban.

A csuvasos török vagy nyugati ótörök nyelv a legfontosabb forrása a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavainak, a kérdéses szavak száma több százra tehető. Z. I.

Szlávok Kelet-Európában

A szlávok őshazája

A szláv népek őshazájának lokalizálása régóta tudományos viták tárgya, de az bizonyos, hogy valahol Közép-Kelet-Európában keresendő az a terület, ahol kialakult az ősszláv nyelv, s ahol a mai szláv népek ősei éltek szétvándorlásuk előtt. A szláv nyelvekben található közös eredetű, földrajzi meghatározást lehetővé tévő szavak arról árulkodnak, hogy a szlávok őshazája erdős, mocsaras, mérsékelt (kontinentális) éghajlatú területen helyezkedett el. A Visztula–Pripjaty környéki őshaza melletti érv a balti és a szláv nyelvek közelsége, egy valaha volt (hipotetikus) balti szláv nyelvközösség léte. Gyengébb érvrendszer támogatja a délibb, Kárpát-medence területén elképzelt szláv őshaza koncepcióját. Erre esetlegesen a szláv nyelvekben megfigyelhető germán és latin kapcsolatok utalhatnak. Mindenesetre a középkori szláv történeti hagyomány is hangsúlyozza a szláv népek összetartozását, és Magyarország területére helyezik a – vagy legalábbis az egyik – szláv őshazát.

Az északibb, Visztula–Dnyeper vidéki szláv őshaza valószínűbbnek tűnik, amit, meglehetősen közvetett módon írott kútfők is megerősítenek. Nem kizárt, hogy a szlávokat vagy őseiket kell sejtenuünk a Baltikum és a Visztula folyó környékén feltűnő vened népben, amely

JELLEGZETES 11. SZÁZADI KELETI SZLÁV FÜGGŐK VISELETI REKONSTRUKCIÓJA. RAJZ: OLEG V. FEDOROV

Középkori források a szlávok őshazájáról

A 12. században összeállított ún. *Régmúlt idők krónikája* – a *Lavrentyij évkönyv* (1377) alapján – így ír a szlávok őshazájáról: „Sok idő múltán a szlovének (szlovenyi) megültek a Dunánál (*Duna-jev*), ahol most az Ugor- [azaz Magyarország] és Bolgárföld van. És a szlovének, akik szétszéledtek a földön, azokról a helyekről kapták a nevüket, ahol letelepedtek.” Így lettek a Morva folyó mentén élők morvák, az erdőkben élők drevljánok, a mezőn élők poljánok stb. A 13. századi *Nagy lengyel Krónika* szerint ugyancsak Pannónia a szláv népek őshazája, mivel a terület neve a lengyel *pan* 'úr' szóból származik. Itt élt három testvér, Leh, Cseh és Rusz, azaz a lengyelek, csehek és oroszok ősei. Ezek, miután népeik megsokasodtak, elhagyták Pannóniát, és mai lakhelyükre költöztek.

Gy. G.

a római kortól kezdve szerepel időről időre a forrásokban (Tacitus, Plinius). A venedek és a szlávok közötti kapcsolatról említést tesz a 6. században élt gót történetíró, Jordanes is. További érv a vened–szláv közös gyökerek mellett, hogy a balti finn népek a venedhez hasonló névvel illetik az oroszokat (lásd pl. finn *venäjä*, észt *vene*), a magyarok pedig a szlovéneket nevezik vendekek. (Megjegyzendő, hogy ismertek Nyugat-Európában, a Brit-szigeteken és Bretagne-ban is vened(t) népnévből eredő helynevek, ahol szlávok sohasem éltek, ezek azonban minden valószínűség szerint egy hasonló nevű kelta törzs (venet) nevéből erednek.)

„A Visztula folyó forrásától elterülő végtelen térségeken a venethae népes törzs telepedett le. Ezeknek az elnevezései jól lehet váltakoznak a különféle családok és lakóhelyek szerint, elsősorban mégis sclavenusoknak és anteseknek hívják őket.”
Jordanes a szlávokról, 6. század

Keleti szlávok Nyugat-Euráziában

A (keleti) szlávok keleti irányú vándorlása sajátos jelenség Eurázsia történetében, ahol – főként a sztyeppén – általában kelet-nyugati irányú népmozgásokkal találkozhatunk. A keleti szlávok Kr. u. I. évszázad közepe táján kezdődött – a hunok által nyugatra lökött gótok elvándorlása után lehetségessé vált – nyugat-keleti irányú vándorlása lényegében a 20. század végéig tartott. A magisztrális kultúrákra jellemző állandó népmozgás alapvető ismérve Észak-Eurázsia, s

JELLEGZETES 11–12. SZÁZADI KELETI SZLÁV NŐI ÉKSZEREK ÉS VISELÉSÜK MÓDJA. RAJZ: OLEG V. FEDOROV

benne Oroszország történetének, ezt fejezik ki Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij (1841–1911) – mordvin származású – orosz történész szavai: „Oroszország története egy olyan ország története, amely folyamatosan kolonizálódik”.

A keleti szlávok a 6. századtól kezdve bukkannak fel az írott forrásokban. A 6. században élt, közel-keleti származású, I. Jusztinianosz bizánci császár (527–565) háborúit részben a közvetlen résztvevő szemszögéből megörökítő történetíró, Prokopiosz (500 k.–565 után) *Háborúkról* című műve a gót háború elbeszélésénél ír a szlávokról. Eszerint a szlávok és a velük rokon antok az Iszteren, azaz az Al-Dunán túl élnek, szokásaik azonosak, a mennydörgés istenét és más istenségeket imádnak, gyakran változtatják lakhelyüket. Prokopiosz megjegyzi, hogy az antok és a szlávok nyelve azonos, s valaha egy

Magisztrális kultúrák

Egy újabban divatossá váló elmélet szerint Észak-Eurázsia népeinek többsége ún. magisztrális kultúra hordozója. E kultúrák jellemzője az állandó mozgás, dinamizmus, migráció, történeten az a tundrán, erdővidéken, folyamokon vagy a sztyeppén. E népek, csoportok (állandó) mozgása nem feltétlen külső hatásra valósul meg – mint ahogy az a mozgásra egyfajta abnormalitásként, rendkívüli eseményként tekintő letelepedett, lokális kultúrák világszemléletében feltűnik –, hanem „belső”, kulturális késztetésre.

Gy. G.

ÁTTÖRT, EZÜST,
NIELLÓDÍSZES
FÉMGYÖNGYÖKBŐL ÁLLÓ
KELETI SZLÁV LUNULLA.
KIJEV, 11. SZÁZAD.
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

nevük is volt. A szlávok harcias népe gyakran átkel az Iszteren, és az észak-balkáni tartományokat fosztogatja.

Jordanes *Geticája* a másik legkorábbi írott forrás, mely említést tesz a keleti szlávokról. A gót történetíró szerint a szlávok (*sclaveni*) a jelenleg nem azonosítható *Novietunum* városától és a *Mursianus* tótól kezdve a Dnyeszter (*Danaster*) és Visztula (*Viscla*) folyókig terjedő területen élnek, főként erdős területeken. A velük rokon antok közülük keletebbre, a Dnyeszter és a Dnyeper (*Danaper*) folyók mentén laknak.

A Jordanes által harciasnak nevezett antok a bizánciakkal kötöttek szövetséget az 568 után a Kárpát-medencében élő avarok ellen: a 602-ben – az avar kagán által – indított megtorló hadjárat a jelek szerint sikeres volt, mert ettől kezdve nem találkozunk az antok nevével a forrásokban. Mindenesetre a (keleti) szlávok már a 6. században biztosan elérték a Dnyeper folyót keletre tartó vándorlásuk során.

A Dnyeper északi vízgyűjtő területére, a Valdaj-hátságra, a Dnyeper középső folyására behatoló szlávok balti, iráni, az északi peremvidékeken finnugor nyelvű népességgel találkoztak. A balti nyelvű népcsoportok valószínűleg éppen a szláv előrenyomulás következtében hagyhatták el a Felső-Dnyeper környékét, melyet korábban – mint ez kiderül a helynévi anyagból is – intenzíven benépesítettek.

EZÜST KELETI SZLÁV NŐI ÉKSZEREK.
KIJEV, 11–12. SZÁZAD. FOTÓ: TÜRK ATTILA

ZSANÉROS ZÁRÓDÁSÚ, NIELLÓDÍSZES,
EZÜST KELETI SZLÁV PÁNT KARPÉREC.
KIJEV, 12. SZÁZAD. FOTÓ: TÜRK ATTILA

ARANYOZOTT EZÜST KELETI SZLÁV
NŐI ÉKSZEREK. KIJEV, 11–12. SZÁZAD.
FOTÓ: TÜRK ATTILA

Még északabbra és keletebbre finnugor nyelvrokonaink éltek, akiket már Jordanes műve is említett. A szlávok kapcsolatai a balti finn nyelveken beszélő népcsoportokkal csak a 8. századtól kezdve lehettek intenzívebbek.

A Dnyeper középső és alsó folyása mentén iráni nyelvű népek éltek. Iráni maradványok egészen sokáig megmaradtak a Don, Donyec folyók mentén, ahol még a 12. században is említik őket. Az iráni-keleti szláv kapcsolatokról tanúskodnak azok az iráni eredetű jövevényszavak, melyek a keleti szláv nyelvekben mutathatók ki. Jelentős iráni kultúrhatás nyoma, hogy a Vlagyimir kijevi nagyfejedelem által 980-ban felállított pogány panteonban több istennév is iráni eredetű (Horsz, Szimargl).

A lassan keletre haladó szlávok elsősorban sűrű erdős, mocsaras területeket szálltak meg. Az északi erdők hideg klímájú vidéke nem ideális a földműves kultúrák számára. A szlávok az erdő hasznainak bevétele mellett égetésszerű földműveléssel foglalkoztak. Egy kisebb szántóterület kialakítása is óriási munkát követelt, ráadásul a föld 10–15 év múlva kimerült, ekkor tovább kellett költözni: ez a folyamatos szláv migráció egyik alapja. A hosszú tél miatt a rövid vegetációs időszak idején csak fokozott, közös munkával (nagy család, paraszti közösség) lehetett szerény eredményt elérni. Az extenzív földművelési mód mindig új területek és új emberi erőforrások bevonását igényelte. A paraszti közösségek (*mir*, *veru*) esetenként több tíz kilométernyi távolságban helyezkedtek el egymástól.

A szlávok pogányok voltak, ismert néhány istenségük neve és funkciója. Fontos szerepet töltött be a napisten, akinek több neve is ismert (Dazsbog, Horsz). Sztribog szélisten volt. Velesz/Volosz a jószág

A zbrucsi idol

Több forrás is említést tesz arról, hogy a ruszok bálványokat faragtak pogány isteneik számára. 1848-ban az akkor Ausztriához tartozó galíciai Tarnopol közelében, a Zbrucs folyónál (Huszjatin falu) egy, feltehetőleg a 10. századból származó, közel 3 méter magas faragott mészkőoszlopot találtak, melynek oldalain vélhetően istenábrázolások láthatók. Az idolt a krakói Régészeti Múzeumban őrzik. Újabban felmerült, hogy a zbrucsi idol 19. századi hamisítvány lenne.

Gy. G.

felett őrködött. Vitatott, hogy mi lehetett a funkciója Szimarglnak, az egyetlen női istenség Mokos. A legfőbb istenség Perun, a villámlás és a mennydörgés istene (hasonló istennév, Perkunas, hasonló funkcióval, ismert a litván folklórból is).

Meglehet, a szlávok a Kr. u. I. évezred közepe táján a Dnyepertől keletebbre is eljuthattak. Az oroszországi régészetben és történettudományban divattossá vált az elképzelés, miszerint a Középső-Volga vidékére lokalizálható, ún. imenykovói régészeti kultúra hordozói szlávok lettek volna. Erre utalna legalábbis a kultúra nyugati eredete.

„A drevljának vadak, jószágok módjára éltek, egymást gyilkolták, tisztátalan dolgokat ettek, a házasságot nem ismerték, hanem a vizeknél raboltak leányokat. A radimicseknek, vjaticsoknak, szeverjánoknak azonos szokásaik voltak: az erdőkben éltek, mint a vadak, mindenféle tisztátalanságot ettek, apáik és menyek jelenlétében káromkodtak, házasság nem volt náluk, hanem a falvak egymás között rendeztek játékokat, és ezekre a játékokra összegyűltek, táncoltak, és mindenféle ördögi multságokat űztek, és itt szereztek maguknak feleséget megegyezés szerint, két vagy három feleségük is volt. És ha valaki meghalt, akkor tort ültek fölötte, aztán egy nagy gerendaépítményt készítettek, és erre helyezték a halottat, akit elégettek, utána pedig összegyűjtötték a csontjait, és egy kisebb edénybe helyezték, amit az út menti oszlopokra raktak, ahogyan ezt még mostanság is csinálják a vjaticsok.” *A Régmúlt idők krónikája a pogány szláv szokásokról*

Az „imenykovóiak” ősei a mai Volhínia területéről vándoroltak keletre, mozgásuk tehát illeszkedik abba a folyamatba, amely a hun fürgeteg és a gótok (alánok) nyugatra távozása után észlelhető Nyugat-Euráziában. Az „imenykovóiak” szláv nyelvére utalna, hogy muszlim források a 8. századi muszlim–kazár háborúkat elbeszélve a „szlávok folyójának” nevezik a Volgát, a 10. századi utazó, Ibn Fadlán pedig a „szlávok uralkodójának” nevezi a volgai bolgár fejedelmet. Továbbá, a permi nyelvekben (a komiban és az udmurtban) kimutatható néhány igen korai szláv jövevényszó, utalva a korai ősspermi–szláv kapcsolatokra, melyekre a Volga-Káma vidékén kerülhetett sor. Ezen jövevényszavak a földműveléssel kapcsolatosak (például a rozs neve), aminek azért van jelentősége, mert tudjuk, hogy az „imenykovóiak” ekés földműveléssel foglalkoztak.

Az „imenykovóiakra” keserű vég várt: egy részük elmenekült a 7. század végén a Középső-Volga vidékére érkező török nyelvű bolgárok elől, más csoportjaik azonban hátramaradtak, és „elvegyültek” a Volga–Urál vidék régészeti kultúrái (bahmutyinói, turbaszli) között. Az imenykovói kultúra szláv interpretációja vitatott, mindenesetre igen nagynevű támogatói akadtak az elmúlt évek oroszországi kutatásában.

A keleti szlávok a 9–10. századra törzsekbe szerveződtek. A Dnyepernél, Kijev közelében éltek a poljánok, tőlük nyugatra, a Pripjaty folyót elérve, erdőkben laktak a drevljának. A Pripjaty és a Dvina között

a dregovicsek, a Dvinánál a polocsánok, krivicsek, az Ilmeny-tó közelében a szlovének, a Gyeszna folyónál szeverjánok laktak. A Bug folyónál éltek a buzsanok, Volhínia területén a volinyanok. A radimicsek és az Oka folyó mentén élő vjaticsek, akik vezéreikről, Radimről és Vjatkóról kapták a nevüket, a krónika szerint lengyel eredetűek voltak. Később a keresztény krónika elítélően írt az erdőkben élő szláv törzsek régi szokásairól, vad erkölceikről (promiszkuitás, többnejűség, „ördögi énekek”, halottégetés).

A *Régmúlt idők krónikájához* hasonlóan a bizánci udvarban a 10. század közepén készült *A birodalom kormányzásáról* című műben is szerepelnek a (keleti) szláv törzsek, köztük a kriviteinek, krivitsek (krivicsek), lenzaninok, vervianok (drevljánok), druguvitok (dregovicsek), szeverek (szeverjánok). E lajstromban talán legérdekesebb a lenzanin törzsnév, amely hiányzik a *Régmúlt idők krónikájából*. A tudós császár, VII. Konstantin művében viszont nem jelennek meg a poljánok, radimicsek, vjaticsek. Ez, valamint a poljánok és a lengyelek önelnevezésének közelsége (polak) arra utalhat, hogy a Dnyeper környéki szlávok lendzjanének nevezhették magukat még a 10. század elején és közepén (egyébként a polján szó a *Régmúlt idők krónikájában* utoljára a 944-es évhez kapcsolódva fordul elő). Figyelmet érdemel, hogy a magyar nyelvben a „lengyel” szó korai keleti szláv kölcsönzés, és eredetileg talán éppen a Dnyeper mentén élő szlávokra vonatkozhatott.

Finnugor népek a korai középkorban

Finnugor nyelvek, finnugor népek

A finnugor és szamojéd népek őstörténete a régészeti, nyelvészeti és antropológiai (paleogenetikai) adatok segítségével rekonstruálható. A nyelvészet a mai finnugor és szamojéd nyelvekből visszakövetkeztetve úgy véli, hogy az uráli nyelvek közös ősnyelvét (az uráli alapnyelvet) Nyugat-Szibériában, valamint az Urál hegység európai oldalának északi vidékén, a Pecsora folyó mentén beszélhették a Kr. e. 6–4. évezred táján. Feltehetőleg az uráli alapnyelv már korábban is létezett, de a nyelvészeti adatokból csak az alapnyelv felbomlását megelőző időszak kronológiai határai becsülhetők meg. A régészeti adatok alapján azonban úgy tűnik, hogy a Kr. e. 6–4. évezredben azok az etnikai csoportok, amelyek részt vettek a finnugor népek kialakulásában, nemcsak a fent említett régióban éltek, hanem kitöltötték az egész erdősávot

Skandináviától Nyugat-Szibériáig. A paleogenetikai adatok szintén azt valószínűsítik, hogy az ősuráli népesség nagyobb területről, tágabb körből származott, mint maga az uráli alapnyelv. Az uráli alapnyelv felbomlása után a magyar nyelv kialakulása Nyugat-Szibéria déli területein, az erdő és a sztyeppe övezetének határán mehetett végbe.

TARSOLYLEMEZ
REKONSTRUKCIÓJA
A VESZELOV-TANYA
MELLETTI TEMETŐBŐL
(OROSZORSZÁG,
NYIZSNIJ-NOVGORODI
TERÜLET).

„Tehát most már a Sueb-tenger jobb partján az aestius törzsek földjét nyaldossa a víz: rítusaik s szokásaik a suebekéhez, nyelvük a britanniaihoz áll közelebb. Az istenek anyját tisztelik. Babonás hitük jelvényeként vadkanképmást viselnek: ez fegyverek s mindenféle más védelem helyett még az ellenség gyűrűjében is mentesíti a gondoktól az istennő hívét. Ritkán használnak vASFegyvert, gyakrabban dorongot. A germánok szokott kényelmességéhez képest kitartóbban termesztenek gabonát s egyéb növényeket. De még a tengert is kutatják, és ők az egyedüliek, akik a sekély vízben és parton borostyánkővet, a maguk nyelvén glaesumot gyűjtögetnek.” Tacitus leírása az aestius törzsekről, Kr. u. 1. század

A sztyeppével határos erdővidék legértékesebb kereskedelmi áruja – a viasz és a méz mellett – a sokféle állatprém volt, amit az erdővidék vadászai gyűjtöttek be. A prémeket cserekereskedelem útján adták tovább a kereskedőknek, akik kezén az áru egészen a messzi Iránig vagy Észak-Afrikaig, sőt akár Andalúziáig is elkerült. A különféle prémek és azok minősége között értékbeli rangsor volt: a sérült prém kevesebbet ért, így a prémes állatok vadászata sajátos szakértelmet és fogási módokat igényelt.

A képen látható vadászok éppen egy csalival ellátott rönkcsapdát állítanak fel újra egy sikeres fogás után. A csapda néprajzi példa (egy szamojéd rönkcsapda) alapján készült, de ugyanilyen elven működő rönkcsapdákat a magyar néprajz is ismer. A vadászok teherszállításra gyalogszánkót, a könnyebb haladás kedvéért sítalpat használtak, ruházatuk bőrből készült.

B. Z.

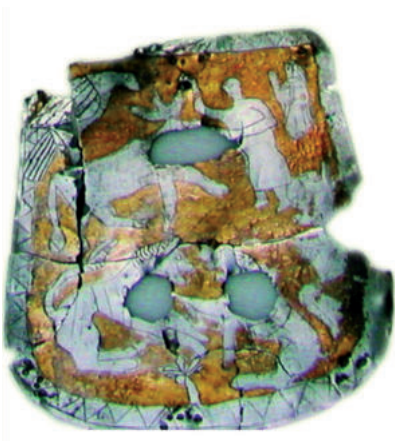

PRÉMVADÁSZOK, 9. SZÁZAD. RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

„Ugyanis, amikor a gótok királya Geberich elköltözött a földi világból, bizonyos idő elteltével az amalus származású igen híres Hermanaricus követte az uralkodásban, aki sok és szerfelett harcias északi népet legyőzött és törvényeinek alávetett. Múltán hasonlították őt néhányan az elődeink közül Nagy Sándorhoz. Hatalma alatt álltak, minthogy ezeket legyőzte, a golthescytha, thiudos, inaunxis, vasinabronca, merens, mordens, imniscaris, rogas, tadzans, athaul, navego, bubegena, colda [törzsek]. [...] Ugyanő igazta le hasonlóan ésszel és erővel az aestusok törzsét is, akik a German-óceán igen messzire nyúló partját lakják, és Scythia és Germania minden népén úgy uralkodott, mintha saját alattvalói lennének.” *Jordanes a gótoknak alávetett népekről, 6. század*

Történeti források

A Kr. utáni első évezred első, e térséget érintő történeti forrásai a Baltikum és Skandinávia népeiről tájékoztatnak. Tacitus, római történetíró *Germania* (*De origine et situ Germanorum*) című művében az észti (*aestii*), finn (*fenni*) és *sithoni* népet említi. Legrészletesebben a finnekről szól. Leírásai sajnos nem tartalmaznak elég információt arról, hogy eldönthessük, hol és miként éltek ezek a népek. Az észti népnévvel illetett csoport talán nem a mai észtek, hanem a baltiak

HALOTTI FÉLMA SZKKA ÁTALAKÍTOTT TARSOLYLEMEZ A KÁMA VIDÉKÉRŐL (PERMI EGYETEMI MÚZEUM). FOTÓ: TÜRK ATTILA

„A 6390. (882.) évben. Hadjáratra indult Oleg, sok harcost vitt magával: varégeket, csúdokat, szlovéneket, merjákat, veszeket, krivicseket [...] És a kijevi hegyekhez értek [...]” A Régmúlt idők krónikája a Kijev elfoglalására induló Oleg seregéről

A KÉSŐ KUSNARENKOVÓI
HORIZONT UGOR ETNIKAI
KOMPONENSÉHEZ
KÖTHETŐ LÓFEJES CSÜNGŐ
(NŐI HAJFONATDÍSZ)
A GRAULTRI KURGÁNBÓL,
8–9. SZÁZAD.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

(lettek, litvánok stb.) elődnépessége volt. A fennusok és a sithonusok egyaránt lehettek a finnek és a lappok elődei is.

A 6. században Jordanes, gót történetíró *Getica* (*De origine actibusque getarum*) című művében Hermanarich krími gót uralkodó alattvalói között megemlíti a mordens és a merens népet is, amelyek talán szintén finnugorok lehettek – a már kihalt merjakkal, illetve a mordvinokkal azonosíthatók. Egy másik bekezdésben pedig újabb adatokat közölt az észtekről és a finnekről.

A 9–10. században megszorodnak a finnugor népekre vonatkozó történeti adatok. Az orosz évkönyvírás már a kezdetektől figyelt a keleti szláv bevándorlás célterületén, az észak-európai erdőövezetben élő finnugor őslakókra. A forrásokból megállapítható, hogy a Novgorod környékén élő finnugorok részt vettek az óorosz (rusz) állam novgorodi központjának kialakulásában, valamint a Kijev megszerzésért folytatott harcokban is.

JELLEGZETES, EZÜSTBŐL KÉSZÜLT LOVASFEJELEM-
ÁBRÁZOLÁS A VOLGA-OB VIDÉKÉRŐL, A 10–11. SZÁZADBÓL.
TALÁN MIR SUSNE HUM (VILÁGÜGYELŐ FEJEDELEM),
MÁS NÉVEN A „FÉNY LOVASA” VAGY AZ ARANYFEJELEM
MEGJELENÍTÉSE. FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

Az orosz évkönyvek legkorábbi híreiben három finnugor nyelvű népesség szerepel, a csúd, a vesz és a merja. A csúdok alkották Novgorod környékének finnugor őslakosságát, de az orosz források ezt a népet használták az észtek elődeire is. A veszek a mai vepszék elődei, akik a Ladoga-, az Onyega- és a Fehér-tó körül éltek. Mára csak egy kb. 6000 fős csoportjuk maradt az Onyega-tó mellett. A merják egykor a Felső-Volga mellett éltek, s a 13–16. században beolvadtak az oroszokba.

A 8. század közepétől felélénkültek a keleti kereskedelmi kapcsolatok. A vikingek és a kazárok, majd a helyükbe lépő volgai

bolgárok közvetítésével a finnugor népesség főleg prémet cserélt különböző javakra. Erről a kapcsolatról arab és perzsa szerzők – pl. Ibn Ruszta, al-Isztahrí, Ibn Fadlán, al-Maszúdí és al-Bírúní – számolnak be. A leírásokban négy nép szerepel: a vízszú, az arú, a júrá és az artánija. A vízszú az orosz forrásokban szereplő vesz népnévvel azonosítható, ugyanakkor a muszlim geográfiai irodalom vízszú népe nem a Baltikumban élt, a Ladoga- és az Onyega-tó körül, hanem a Felső-Káma melékén, tehát leginkább a komi-permják etnikai csoporttal azonosítható (a permjások lélekszáma napjainkban több mint 100 ezer fő). Az arú nép a mai udmurtok ősnépessége lehetett (a csuvasok ma is ar néven nevezik az udmurtokat). A júrá az orosz források jugor népével lehet azonos. *(Lásd alább a Jugria-kérdésről írottakat! 152–153. oldal.)* Az idők folyamán jugornak több obi-ugor csoportot is neveztek, tehát olykor egyes hanti, máskor pedig manyisi népességet sejtethetünk ezen népnév mögött. Az artánija elnevezés a mordvinok erza csoportjának nevéből származik, annak is az erzjany alakjából, melynek végére egy arab népnévképzőt illesztettek.

HÍMZETT MANYSI ING.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

Régészeti források

A Kr. u. 1. évezredből számos finnugor régészeti lelőhelyet – temetőt és településmaradványt – ismerünk. A régészeknek viszonylag könnyű dolguk van, amikor az egykori használati tárgyak, ruhadíszek, ékszerek és a ma élő emberek, népek kapcsolatát kutatják.

ÁLDOZATI PÓZBAN LÉVŐ
MEDVÉT ÁBRÁZOLÓ
ÖVCSAT ÜELGIBŐL.
8–9. SZÁZAD.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

A finnugoroknál több évezreden át fennmaradtak és alig változtak a viselet részeként használt fémtárgyak – csatok, haj- és ruhadíszek, nyakban viselt ékszerek – jellegzetes formái és a rajtuk ábrázolt motívumok. A lassú átalakulás folyamata végigkövethető a Kr. e. 1. évezred régészeti leleteitől napjaink népviseletéig.

A Baltikumtól Nyugat-Szibériáig három finnugor kulturális központ különíthető el. Ezek közül a szomszédos központok egymás területére és egymás népességére is hatottak. A balti finn népek (finnek, észtek, lívek, inkerik/izsórok, vepszék) kultúrájára, mindennapi életére a szomszédos balti törzsekkel – a litvánok és a lettek elődeivel – fenntartott kapcsolat volt jellemző. A Kr. u. 1. évezred második

felében azonban megindult a keleti szláv és a viking behatolás a balti finnek közé. A legészakibb balti finn népesség, a lapp valószínűleg már korábban együtt élt a norvégok és a svédek őseivel, és a balti finnek közül ők voltak azok, akik lényegében nem érintkeztek a keleti szlávokkal.

A Volga–Káma vidéki finnugorok már az időszámításunk előtti időkben a sztyeppe felől érkező és közójük települő ősiráni népesség életmódját követték – gazdálkodásukban, öltözködésükben is. Ez a hatás a mordvinok és a marik (cseremiszek) elődein keresztül elérte a tőlük északabbra élő permi finnugorok különböző csoportjait is. Időszámításunk első századaiban az ősmordvinok déli kapcsolatai túlnyúltak közvetlen sztyeppei szomszédjaikon, és egészen a krími gótokig terjedtek ki.

A harmadik finnugor kulturális centrum Nyugat-Szibériában jött létre, feltehetőleg szintén ősiráni népek hatására és szomszédságában. Ebbe a kultúrkörbe tartoztak bele az ősugorok, tehát a magyarok és az obi-ugorok elődei, valamint a déli szamojédok. A nyugat-szibériai finnugor kulturális övezet népességével érintkeztek az Urál európai oldalán élő ősugor csoportok is. Az európai ugor közösségek szoros kapcsolatokat áptak a Felső-Kámánál élő komi-permják ősnépességgel is. Ennek következtében a permiek (komik, udmurtok) elődei nemcsak a Volga–kámai kulturális körből, hanem a nyugat-szibériaiból is töltekeztek.

„A 6370. (862.) évben. Azt mondták a ruszoknak [vikingeknek] a csúdok, a szlovének, a krivicsek meg a veszek: »Földünk nagy és bőven termő, de nincs rajta rend. Gyertek, uralkodjatok és birtokoljatok bennünket.« És felkerekedett három testvér a nemzetségével, és magukkal hozták valamennyi ruszt, és megérkeztek, és a legidősebb, Rurik Novgorodba ült be, a másik, Szineusz Beloozeróba, a harmadik, Truvor pedig Izborszkba.” *A Régmúlt idők krónikája a ruszok behívásáról*

MADÁREMBER ÁBRÁZOLÁSOK UELGIBŐL. 9. SZÁZAD.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

Eseménytörténet

A történeti és régészeti adatok alapján így foglalható össze a finnugor népek kora középkori története:

A 8. század közepén a svéd vikingek tartósan megtelepedtek a Ladoga-tó partján. Ezen a vidéken vepsze és talán lapp őslakosság is élt. Erről a bázisról kiindulva a vikingek földértették a mai Oroszország és Ukrajna vízrendszerét, megtalálták a kijáratot a Fekete- és a Kaszpi-tenger felé.

A viking kalandozásokkal egy időben szláv csoportok indultak a mai Lengyelország és Ukrajna területének irányából kelet-északkelet felé. A keleti szlávok a baltiak hátában eljutottak az Ilmeny-tó vidékéig, ahol betelepültek az ott élő balti finn népesség, a csúdok közé. Elérték a Felső-Volga vidékét is, ahol egy másik finnugor csoporttal, a merjakkal kerültek kapcsolatba. A szláv népesség és az őslakos finnugorok irtásos-égetéses földművelést folytattak. Ezt egészítette ki a halászat, valamint az erdő javainak felhasználása: a prémes állatok vadászata és a gombák, bogyós gyümölcsök gyűjtése.

A Ladoga-tó és az Ilmeny-tó közötti területen élő finnugorokra és a közéjük beköltöző keleti szlávokra, valamint a Nyugati-Dvina felső folyása és a Dnyeper mentén élő szláv csoportok társadalmára rátelepültek az erőszakos útonálló-kereskedő életmódot folytató vikingek. Ebből az együttélésből jött létre az óorosz állam két központja: a kereskedelmi bevételekből élő Novgorodi, illetve a földműves réteg adóiból élő Kijevi Fejedelemség.

A novgorodi állam fennhatóságának megalakulása idején még nem érte el a mai Észtország területének csúd lakosságát. A Ladoga- és az Onyega-tó teljes körzetét sem birtokolta, tehát csak egyes karél csoportok tartoztak alá, de például a vepszéket, akik az említett tavak déli partvidékén, valamint a Fehér-tó körzetében éltek, valószínűleg teljes mértékben magába olvasztotta. A Felső-Volga mentén pedig a merják nyugati csoportjai tartozhattak alá.

OBI-UGOR HÁZI BÁLVÁNY
(19. SZÁZAD).
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

A 9. században végbement államalapítás után megváltozott az erdőövezet őslakóinak és Novgorodnak a viszonya. Az új állam mind jobban bekapcsolódott a balti-tengeri kereskedelembe. Ehhez egyre több árucikkre, vagyis leginkább prémre volt szüksége. Arra törekedett tehát, hogy határait kiterjessze a környező finnugor és kisebb részben balti népek kárára. A hódoltatott népeket prémben fizetendő adóra kötelezte.

A vikingek nyugat felé benyomultak az észti csúdok valamint a Finn-öböl partján élő inkerik és vótok területére. Északon a karél földszoroson át a finnek területe felé törtek, keleten ellenőrzésük alá vonták a Volga mentén élő merjákat, és a mordvinokat. A permi finnugorok területén keresztül pedig elérték a jugorokat (obi-ugorokat) is. Ez a terjeszkedés a 10–13. században zajlott, s csak az 1230-as évek mongol támadása akasztotta meg.

A volgai vízi úton folytatott kereskedelmet először a kazárok, majd a 10. századtól a volgai bolgárok illetve a ruszok ellenőrizték. A középső finnugor régió, a mordvinok, marik, udmurtok, komik elődei ezen államok közvetítésével vettek részt egy számukra rendkívül előnyös gazdasági együttműködésben. Legfőbb kiviteli cikkük – miként a balti finneknek is – a prém volt.

Az erdőövezet finnugor őslakói már a Kr. e. 1. évezredben saját szükségleteiken felül vadászták a prémes állatokat, amint ezt egyes régészeti lelőhelyeken sikerült megfigyelni. Hérodotosz, az első történetíró pedig a szkíták és a tőlük északra élő népek kapcsolattartásáról írt. A prémvadászat és prémkereskedelem tehát régóta űzött gazdasági tevékenység volt a finnugor nyelvű lakosság körében. A korai középkorban azonban különösen felvirágzott ez a

OBÍ-UGOR HÁZI BÁLVÁNY
(9. SZÁZAD).
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

„Harmadik fajtájuk neve al-artánija, ezek királya Artában székel. Az emberek kereskedés közben egészen Kújábaig [azaz Kijevig] jutnak el. Ami azonban Artát illeti, arról említés nem történik, hogy az idegenek közül oda valaki eljutott volna, mert minden idegent megölnek, aki országukba beteszi lábát. A víz mentén leszállva kereskedést folytatnak ugyan, azonban dolgaikról és áruikról hírt nem adnak, senkit társaságukban nem tűrnek, és így országukba senki be nem hatolhat. Artából fekete menyéteket és ólmot visznek ki.” *al-Isztahri az erza-mordvinokkal folytatott árucseréről, 10. század*

JELLEGZETES VOLGAVIDÉKI,
„KACSATALPAS” CSÜNGŐS
DÍSZ, FELTEHETŐLEG
FINNUGOR NYELVŰ
NÉPESSÉG HAGYATÉKA.
BASKORTOSZTÁN,
9–11. SZÁZAD.
FOTÓ: CSAJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

tevékenység. Kibontakozása összefügg a külső körülmények kedvezővé válásával.

Kr. u. 750-ben az Abbászida-dinasztia került uralomra Bagdadban. Ezután fokozatosan normalizálódott az arab–kazár viszony, és felélénkültek a kereskedelmi kapcsolatok. A finnugor területekről kazár, majd volgai bolgár közvetítéssel jutottak el az arab világba az értékes prémek. Azok a kereskedők (főleg bolgárok), akik bejutottak az őslakók területére, az úgynevezett néma kereskedelem módszerével cserélték el magukkal hozott árucikkeiket.

A Volgai Bulgária által ellenőrzött kereskedelmi útvonalak az Urál hegység mindkét oldalán messze északra

vezettek, egészen a tundra övezetéig, a „sötétség országáig”, ahogy ezeket a vidékeket egyes muszlim geográfusok nevezték.

A 8–10. században a kereskedelmi expedícióknak lehettek a volgai bolgárokkal szomszédos területükről útnak indult magyar résztvevői is, illetve alkalmanként a magyarok által kedvelt tárgyak: tarsolylemezek, tálak is elkerülhettek egyes finnugor csoportokhoz – a marikhoz, komi-permjákokhoz, hantikhoz (Veszelyov-tanyai tarsolylemez, permi tarsolylemez, szalehardi tál). Ezek a fémtárgyak a finnugor népek sámánszertartásai során jutottak szerephez, nem eredeti funkciójukban használták őket.

A Kr. u. 1–2. évezred fordulója a finnugor népek történetének legvirágzóbb időszaka. Ezt a régészeti leletek gazdagságában, „nemzetközivé” válásában tudjuk nyomon követni. A balti finneknél viking fibulák, kardok, a keleti finnugoroknál sztyeppei stílusú övveretek, lovas temetkezések jelzik a viszonylagos gazdagságot. A történeti forrásokból az is megállapítható, hogy nyugaton a karélok, keleten a mordvinok eljutottak az államalapítás küszöbére. Az udmurtoknál is megkezdődött a törzsi szintű hatalmi központok kialakulása. Ezt a fejlődést törte meg a 12. században nyugaton a svéd–orosz háborúskodás, a 13. században keleten a mongol támadás. A különböző finnugor etnikai csoportok néppé válásának folyamata évszázadokra elakadt.

A Rusz

A ruszok megjelenése

A skandináv vikingek a 8. századtól kezdve egy hatalmas kiterjedésű, Izlandtól (Grönlandtól) a Volgáig terjedő északi magisztrális civilizációt hoztak létre. Kelet-Európában első és legfontosabb bázisuk a mai Sztaraja Ladoga területén volt, amelyet a középkori északi források Aldeigjuborgként ismertek. Emellett Novgorodot ('Új város', az északi szagák *Hólmgarðrja*) ismerték leginkább a skandinávok a Ruszban. Csak néhány kilométerre a várostól található a Novgorodnál régibb, Rurikovo gorogyiscének ('Rurik erődje') nevezett hely, ahol sok skandináv jellegű emléket találtak a régészek. A skandinávok a későbbi Rusz területét eleinte *Austrvegrnek* ('Keleti út'), majd a 12. századtól *Garðarikinek* ('Városok országa') nevezték.

A rusz (*rhos*) népnév időben először az észak-franciaországi Szent Bertin apátság évkönyvében fordul elő a 839-es évnél. A szöveg szerint Bizáncból követek érkeztek Ingelheimbe, Jámbor Lajos császár

A VOLHOV FOLYÓ
ÉS KURGÁNOK –
OLEG ÁLLÍTÓLAGOS
SÍREMLÉKE – SZTARAJA
LADOGA HATÁRÁBAN.
FOTÓ: GYÓNI GÁBOR

Ruszkok és varjagok

Kelet-Európában a 8–9. században Észak finnugor és szláv népei ruszoknak nevezték a skandinávokat. Az elnevezés valószínűleg az óészaki **roþeR* (v. ö. óízlandi *róðr*) 'evezős, hadjárat résztvevője' szóból eredhet. Később a rusz szó számos jelentésváltozáson esett keresztül. A *Régmúlt idők krónikája* szerint a 9. században a ruszok még a „tengeren túli” népek közé tartoznak, együtt a svédekkel, angolokkal, normannokkal, gotlandiakkal. A 10. század elején már etnikailag vegyes összetételű társaságot (elitet) jelent a szó, melybe beletartoznak a varjagok mellett szláv és finnugor törzsek is. Még később a Rusz szó földrajzi (politikai) és konfesszionális értelmezést kap. Miközben e szó jelentése számos módosuláson esett át, a varjag – másképpen varég vagy varang – jelentéstartománya nem bővült (Novgorodot kivéve), és azokat a skandináv zsoldosokat jelentette, akik a 11. század közepéig aktív szerepet játszottak a Rusz történetében. A varjag az óskandináv 'hűség' szóból eredhet.

Gy. G.

VIKING HARCOSOK.
RAJZ: OLEG V. FEDOROV

(814–840) udvarába. Velük jöttek a rhosok – azaz a ruszok – is, akik egy „barbár nép” (a magyarok?) előretörése miatt nem tudtak a szokásos útvonalon hazatérni hazájukba.

A rusz megnevezés a 9. században minden kétséget kizáróan skandinávokra vonatkozott. Figyelmet érdemel, hogy számos

A 12. SZÁZADI
SZENT GYÖRGY-MONOSTOR
NOVGORODNÁL.
FOTÓ: GYÓNI GÁBOR

„Küldött még a követekkel bizonyos embereket, akik azt állították, hogy őket, azaz népüket rhosoknak hívják, és chacanusnak nevezett királyuk (rex) – ahogy ők is bizonygatták – a barátság ügyében küldte őket hozzá. Azt kérte említett levelében, hogy a császár jóindulatából legyen lehetőségük és segítségük birodalmán át a hazatérésre, mivel azokat az utakat, amelyeken keresztül Constantinopolisba mentek, barbár és különös vadságú, rettenetes népek között tették meg, és nem akarta, hogy ezeken át térjenek haza, nehogy véletlenül veszélybe kerüljenek. A császár pedig jövetelük okát figyelmesebben megvizsgálva rájött, hogy a sueonusok [azaz svédek] népéből valók.” *A Szent Bertin-i évkönyv a ruszokról, 9. század*

muszlim és bizánci író egyértelműen megkülönböztette egymástól a ruszokat és a szlávokat. Különösen érdekes ebből a szempontból *A birodalom kormányzásáról* című műben olvasható leírás, amely bemutatja a ruszok útvonalát a Dnyeperen, felsorolva a zuhatagok szláv és rusz nevét: az utóbbiak egyértelműen skandináv eredetűek. (Az egyik zuhatagot például szlávul *Osztrovunip-raklnak*, ruszul *Ulvorszinak* neveztek).

BRONZBÓL KÉSZÜLT ÁTTÖRT, BONYOLULT NÖVÉNYI
MINTÁVAL DÍSZÍTETT VERET
(NOVGOROD, 11. SZÁZAD VÉGE).

RUSZ HARCOSOK, 9–10. SZÁZAD.
RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

A skandináv eredetű ruszok – vagy varégek – hódítóként, zsoldos harcosként és kereskedőként is bejárták a korabeli Kelet-Európa (főleg vízi) útjait, és szinte állandóan harcban álltak valakivel: az uralmukat lassan elfogadó szlávokkal, a nomádokkal vagy éppen egymással; a rusz kereskedő- és hadihajók gyakran járták a veszélyes utat, a „varégek útját” a gazdag déli területek felé. A rusz harcosok a lovas harcmodorral csak később barátkoztak meg, de kitűnő gyalogságot alkottak, és kiváló harci képességeiket zsoldért akár áruba is bocsájtották. Később Bizáncban ruszokból alakították meg a híres varég testőrgárdát.

A képen ábrázolt harcosok felszerelése rusz és skandináviai viking fegyverleletek alapján készült. Vezetőjük jellegzetes rusz sisakot és sodronyinget visel, kétélű kardja gazdagon díszített, nyakában pogány amulettként baltacsüngő függ (a szláv vihar- és hadisten, Perun jelképe). A hajó norvégiai viking hajóleletek alapján, a hajóorr sarkányfeje pedig viking fafaragvány alapján készült.

B. Z.

Óorosz krónikák

A krónikáírás Kijevben az 1030-as években már biztosan megkezdődött, de a legkorábbi keleti szláv krónikaszerkesztmények csak későbbi másolatokban maradtak fenn. Az 1377-es keltezésű „északi” *Lavrentyij évkönyv* és a 15. századi „déli” *Ipatyij évkönyv* részeként maradt fenn (nagyjából azonos szöveggel) a 12. század elején – még korábbi szövegváltozatok bevonásával – összeállított krónikaszerkesztmény, az ún. *Régmúlt idők krónikája*, mely a középkori Kelet-Európa történetének egyik legfontosabb, megkerülhetetlen írott forrása. Fontossága mellett igen élvezetes olvasmány is a benne szereplő számos színes, folklorisztikus vagy éppen „emberközelebi” történet miatt. A legrégebbi ténylegesen fennmaradt óorosz krónika a *Novgorodi I. évkönyv* egyik változata a 13–14. századból. A középkori Rusz krónikairódalma nagyon gazdag és változatos volt, jónéhány regionális központja jött létre (Novgorod, Pszkov, Tver, Usztjug, Vlagyimir, Moszkva, Kijev, Halics stb.), mindegyik a maga sajátos történet szemléletével. Gy.G.

Kazárok és ruszok

A ruszok uralkodójának megnevezésére a Szent Bertin-i évkönyvek szerzője, valamint Ibn Ruszta arab geográfus és a keleti szláv források is a kagán (*hákán*) címet használják a 9–11. században (Kijevben még a 11. század közepén is kagánnak nevezték Vlagyimir és Jaroszláv nagyfejedelmeket). E méltóságnév sztyeppei eredetű, így nevezték meg uraikat az avarok és a kazárok is. A ruszok talán az utóbbiaktól vehették át a cím használatát. A kazárok igen fontos szerepet játszottak Kelet-Európa és a Rusz kezdeti történetében is, mivel ők adóztatták a Dnyeper–Gyeszna–Oka vidékén élő szláv törzseket, a poljánokat, a szeverjánokat és a vjaticsokat. A *Régmúlt idők krónikájának* egyik szövegváltozatát őrző *Lavrentyij évkönyv* (1377) tudósítása szerint Kijev legendás alapítói, Kij, Scsek és Horiv is kazár származásúak voltak. (Kijevnek egy bizánci forrásból ismert egy másik – vélhetően kazár – neve is: Szamvatasz).

KÉS A RUSZ
HAGYATÉKÁBÓL
(SESZTOVICA,
OROSZORSZÁG,
10. SZÁZAD).

„Öröm a folyó torkolatát és nem engedem meg a hajókon érkező ruszoknak, hogy kijussanak a tengerre, a muszlimokra támadjanak, és azt sem engedem meg, hogy a muszlimok ellenségei a Kapuhoz [azaz Derbenthez] menjenek. Háborúban állok velük. Ha nem hadakoznék velük, megsemmisítenék a muszlimok országát egészen Bagdadig...” *József kazár kagán levele a rusz–kazár ellenségeskedésről, 10. század közepe*

BEKARCOLT JELEKKEL DÍSZÍTETT JELLEGZETES FORMÁJÚ
ÚN. KIJEVI TÍPUSÚ AMPHORATÖREDÉK (11. SZÁZAD).

A HÍRES CSORNAJA MOGILA, A „FEKETE SÍR”
KURGÁNJÁNAK FELTÁRÁSA 1873-BAN

A skandináv ruszok két természetes folyami úton haladtak déli irányba, a Dnyeperen és a Volgán. Ennek emlékei a régészek ásói nyomán kerültek feltárára. A dnyeperi magisztrálon Aldeigjuborg és a Novgorod közelében lévő „Rurik erődje” mellett a legjelentősebb a mai Szmolenszk közelében lévő Gnyozdovóban volt, ahol Kelet-Európa legnagyobb skandináv nekropoliszát találták meg, impozáns kurgános temetkezésekkel. Gnyozdovó talán már a 8. században létrejött, de virágkorát a 10. század elején érte el. Az egyik legjelentősebb itt feltárt emlék egy olyan kurgán – egy vélhetően skandináv vezető síremléke –, amely nagyban megegyezik Ibn Fadlán leírásával a volgai ruszok temetkezési szokásairól. A másik egy 10. század elejére datálható amfora, amelyen a Rusz területén fellelhető legkorábbi cirill betűs felirat látható. E lelet arról tanúskodik, hogy a cirill betűs írás kialakulási helyéről, a Balkánról meglehetősen korán eljutott a ruszokhoz és a keleti szlávokhoz is. A „skandináv” Gnyozdovóban előkerült lelet mintegy szimbólumát adja a skandináv–keleti szláv szimbiózisnak a Dnyeper felső folyása mentén.

A Dnyeperen vezető út jelentős emléke a Csernyigov mellett (Sesztovica falunál) feltárt skandináv kurgántemető, Kelet-Európa egyik

igen fontos viking emlékhelye. 2006-ban itt egy „varjag konung” – azaz skandináv főember – temetkezését tárták fel a régészek.

A volgai út sorsa eltérően alakult a dnyeperiétől, mivel jelentős részét a kazárok tartották szoros kontroll alatt (Kazária központja is az Alsó-Volga vidékén volt). A skandinávok volgai jelenlétének fontos régészeti emlékei északon a tyimerjovói és Szara folyó menti erődök. A 10. században a Volgán hajózó ruszokról igen érzékletes beszámolót közölt Ibn Fadlán és József kazár kagán is, de az óizlandi Yngvarr-szágában is fennmaradt a volgai kalandok mesés emlékezte.

A Rusz kezdetei (és a magyarok)

A *Régmúlt idők krónikája* szerint 862-ben elűzték a varjagokat a „tengeren túlra”. Ezt követően azonban viszály támadt az egyes nemzetségek

Aszkold és Gyir

A varjag Aszkold és Gyir nevét ismeri már a *Novgorodi I. évkönyv* is, de ez a forrás nem köti őket Rurikhoz. Ezek szerint egyszerűen csak két varjagról van szó, akik fejedelemnek nevezték magukat, és elfoglalták Kijevet. A 16. században készült, de unikális információkat tartalmazó *Nyikon-évkönyv* is a *Régmúlt idők krónikájától* eltérően ábrázolja Aszkoldot és Gyirt. Említést tesz Aszkold fiának haláláról, akit a bolgárok öltek meg; Aszkold és Gyir hadjáratáról a polocsánok ellen; több Cargrad – Konstantinápoly – elleni akciójukról; a besenyők elleni állítólagos hadakozásukról (867); s hogy Novgorodból Rurik elől sokan menekültek Kijevbe. Gyir neve egy muszlim forrásban, al-Maszúdínál is megjelenik ad-Dajr formában.

860-ban normann támadás érte Konstantinápolyt. A *Régmúlt idők krónikája* 866-ra datálja Aszkold és Gyir tengeri hadjáratát Konstantinápoly ellen, melynek, úgymond, egy vihar vetett véget, szétszórva a ruszok hajóit. Van olyan bizánci forrás, mely szerint már ekkor, a 9. század második felében megkezdődött a ruszok krisztianizációja, s vannak arra utaló jelek, hogy talán már Aszkold is keresztény lehetett.

Gy. G.

BRONZ RÁTÉTES VAS
LEMEZES SISAK
CSERNYIGOV
KÖRNYÉKRŐL
(CSORNAJA MOGILA,
ORSZORSZÁG,
960 KÖRÜL).

(rod) között, akik végül a varjakokhoz, a „Ruszhoz” fordultak, hogy fejedelmet kérjenek maguknak. A történet szerint a három testvér és kísérete érkezett keletre a „tengeren túlról”:

a legidősebb, Rurik Novgorodban telepedett le, Szineusz Beloozeróban, Truvor pedig Izborszkban rendezkedett be. Ezek halála után Rurik egyedül gyakorolta a hatalmat, és a fennhatósága alá tartozott Polock és Rosztov is. Rurik két embere, Aszkold és Gyir pedig meghódította Kijevet. A régebbi orosz közzélekedés a 862-es dátumtól számította az „óorosz állam” létrejöttét.

De valóban létezett-e Rurik? Elképzelhető, hogy azonos a 9. századból ismert frízöldi Rörikkel, akit nyugati források említenek, de emellett is szólhatnak érvek, hogy csak kitalált, legendabeli személyről lehet szó.

Mindenesetre a Baltikumtól a Fekete-tengerig haladó, a „varjakoktól a görögökig vezető út” már 860 körül a normannok

Oleg neve

Oleg neve minden kétséget kizáróan skandináv eredetű, s az óskandináv *helgi* 'szent' szóból származik. A keleti szláv történeti hagyomány is megőrizte annak emlékét, hogy Oleg valamilyen szakrális funkciót is betöltő személy lehetett. A *Régmúlt idők krónikája* szerint Oleget *vescsijnek* – jövődömondónak, valamilyen természetfeletti képességgel rendelkező embernek – nevezték, ami szinte tükörfordítása az Oleg név „eredeti”, skandináv jelentésének! Gy. G.

ellenőrzése alá került. A *Régmúlt idők krónikája* amúgy megbízhatatlan kronológiája szerint 879-ben Rurik utóda, a kiskorú Igor helyett a hatalmat gyakorló Oleg fejedelem (a novgorodi verzió szerint egyszerűen csak hadvezér, *vojevoda*) Novgorodból kiindulva elfoglalta Kijevet Aszkoldtól és Gyirtől, akiket meg is öltek.

Oleg (Igor) a „rusz városok anyjának” nevezte Kijevet, s akárcsak korábban Aszkold és Gyir, itt rendezte be székhelyét, és adófizetésre kényszerítette az északi krivicseket, merjákat, szlovéneket, majd a drevljanokat, illetve az addig a kazároknak adót fizető szeverjánokat és radimicseket is.

907-ben Konstantinápoly – ahogyan a keleti szlávok nevezték, Cargrad – ellen vezetett hadjáratot nyelvileg tarka, skandinávokból, finnugorokból, szlávokból álló seregével. Keleti szláv legendák szerint a ravasz, bizánciak eszén túljáró Oleg fényes győzelmet aratott, és adófizetésre kötelezte a császárt (a bizánci források viszont semmit nem tudnak erről az akcióról). 912-ben – úgymond, a ruszok nagyfejedelemként – megállapodást kötött Bizánccal, ezt követően nem sokkal meghalt.

Oleg fejedelem haláláról több legenda is fennmaradt. A *Régmúlt idők krónikája* szerint például Oleg azt a jóslatot kapta, hogy kedves lova fogja halálát okozni. Ezután nem ült többet a lóra, amely néhány év múlva

KARD KIJEBŐL,
10. SZÁZAD.

IVÓKÜRT PEREMÉNEK FÉMDÍSZÍTÉSE A CSORNAJA MOGLIAI
KURGÁNBÓL (960 KÖRÜL).

RUSZ HARCOSOK. RAJZ: OLEG V. FEDOROV

kimúlt. Oleg ekkor kinevette a pogány jóvendőmondót, aki azt jósolta, hogy ez az állat fogja okozni a halálát. Elment megnézni a ló csontjait, rálépett a koponyájára, amelyből egy kígyó csúszott ki, halálra marva a fejedelmet. A jóslat végül így beteljesedett. Oleget e történet szerint Kijevben temették el (a novgorodi hagyomány szerint viszont Ladogában van a sírja). E történetnek skandináv párhuzamai ismertek: vagyis a szláv krónikaszöveg északi folklór elemeket őrzött meg.

Oleg idején került sor a magyarok elvonulására Kijev mellett. A *Régmúlt idők krónikája* szerint a magyarok (*ugri*) 898-ban (ismét egy pontatlan évszám) haladtak el Kijev mellett, sátrakkal vonultak, „mint a kunok”, majd nyugati irányba távozva átkeltek a (később) Ugornak nevezett nagy hegyeken (azaz a Kárpátokon).

VIKTOR VASZNYECOV
(1848–1926) OROSZ FESTŐ
KÉPE OLEG HALÁLÁRÓL
(1899).

ÁTTÖRT DÍSZÍTÉSŰ,
SKANDINÁVIAI EZÜST MEDÁL
A RUSZ HAGYATÉKÁBÓL (VLAGYIMIR,
OROSZORSZÁG, 10. SZÁZAD).

FARAGÁSSAL DÍSZÍTETT AGANCS NYEREGDSZÍTÉS
A RUSZ HAGYATÉKÁBÓL (SESZTOVICA, OROSZORSZÁG), 10. SZÁZAD.

V. Ja. Petruhin orosz történész szerint tulajdonképpen a magyarok megjelenése tette lehetővé a Rusz megalakulását (legalábbis súlypontjának délre, Kijevbe való helyezését), mivel a 9. században a Dnyeper térségébe érkező magyarok kialakuló nomádállama mintegy éket vert Kazária és a kazárok által adóztatott keleti szláv törzsek közé, így az önállósodó Kijev könnyebben hatalma alá vethette az addig kazár befolyás alatt álló népeket.

Egyébként a *Régmúlt idők krónikája* egyik tudósítása szerint csak Igor idején – 915-ben, tehát jóval a magyarok után – jelentek meg először a besenyők a „Rusz földön”. Ez arra utal, hogy a magyarok – legalábbis a Dnyepertől keletre – a kelet-európai sztyeppeit út „északi” folyosóján haladtak, míg a besenyő szállásterületek a magyarokéhoz képest délebbre lehettek a 9. században.

A 9. század második felében tehát az északi harcosok, Ladoga–Novgorod környékéről kiindulva kétszer is elfoglalták Kijevet (862, 882). A későbbiek során ez még többször is megismétlődött (980, 1016, 1019), arra viszont nincs példa, hogy Kijev hódította volna meg Novgorodot.

RUSZ LOVAS HARCOS.
RAJZ: OLEG V. FEDOROV

Észak volt tehát a motorja annak a folyamatnak, melynek során sikerült egyetlen hatalmi központ uralma alá vonni a „varjagoktól a görögökig” vezető, a Ladogától a Fekete-tengerig haladó, több száz kilométer hosszú folyami útvonalat, amelynek a tengelyében létrejött a zömmel keleti szlávok által benépesített Rusz „állam”.

A besenyők korai története

A besenyők vándorlása és korai szállásterületei

A besenyő történelem legkorábbi fejezete, azaz a besenyő őstörténet meglehetősen homályos epizódja e nomád nép múltjának. Fő adatközlőink, a bizánci történétírók és a mohamedán geográfusok figyelme csak a 10. századtól kezdve fordult felénk, amikor törzseik közvetlen kapcsolatba kerültek a Keletrómai Birodalommal és az iszlám világgal. Ekkor a besenyők ellenőrzésük alatt tartották az eurázsiai sztyeppe nyugati részét, a Volga és az Al-Duna közötti térséget. Ennek tudható be, hogy az ezt megelőző időszakban birtokolt szállásterületük meghatározása Bíborbanszületett Konstantin államkormányzati műve, *A birodalom kormányzásáról* egyik rövid megjegyzésén nyugodott: „a besenyők szállása eredetileg az Etil (Volga) folyónál, valamint a Jejik (Urál) folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal”. Azonban ez a vidék sem tekinthető a legkorábbról ismert besenyő szállásterületnek. A kutatás két lehetséges utat valószínűsít, amelyen a besenyők népe a Volga és az Urál folyók közötti területre érkezett: egy déli és egy keleti útirányt. A két elképzeléshez három történeti interpretáció kapcsolódik.

LEVÉL ALAKÚ CSÜNGŐS
BESENYŐ LÓSZERSZÁMDÍSZ
A FEKETE-TENGER ÉSZAKI
ELŐTERÉBŐL (BULGAKOV,
OROSZORSZÁG,
11. SZÁZAD).

BESENYŐ SÍRBÓL SZÁRMAZÓ
ÖVVERETEK REKONSTRUKCIÓJA
(SZTARYJE BEDRAZSI, MOLDAVIA,
10. SZÁZAD VÉGE).

ARANYOZOTT EZÜST, NIELLÓS VERETEKSEL
DÍSZÍTETT SZABLYA AZ ÁLSÓ-VOLGA VIDÉKÉRŐL
(MAJAK OKTJABRJA, OROSZORSZÁG,
10–11. SZÁZAD FORDULÓJA).

„tudnivaló, hogy a besenyőket kangarnak is nevezik, de nem mindet, hanem csak három tartomány népét, Javdierdimét, Küercsicsurét és Kabuksinjuláét, mint akik a többieknél vitézebbek és nemesebbek; mert ezt jelenti a kangar elnevezés”. *A besenyők kangar elnevezése A birodalom kormányzásáról* című munkában, 950 körül

Az egyik felfogás szerint a besenyők legkorábban ismert szállásterülete az Aral-tó környéki pusztákon lehetett, azaz délről érkeztek a Volga–Urál vidékre. Konstantin császár és tudós mukatársai ugyanis egyebek mellett azt is feljegyezték, hogy a besenyők három törzsét együttesen kangarnak nevezik. Márpedig e névnek vannak párhuzamai, ilyen például a türk Köl tegin feliratán (732) olvasható kengeresz név, amely a nyugati türkökkel és iráni nyelvű népekkel összefüggésben fordul elő, de kapcsolatba hozták a nevet az Ibn Hordádzbek perzsa történetíró munkájában felbukkanó Kankar megnevezéssel is, amely a Szir-darja Taskenttől lefelé húzódó szakaszát jelölte. Ennél fogva kézenfekvő volt az a következtetés, hogy a kangarok a 8. században még a Szir-darja középső folyásánál, valamint az annak vizét fogadó Aral-tónál élhettek. Mivel pedig a kangarok a besenyők törzsei közé tartoztak, így a „besenyő őshaza” is a Szir-darja vidékén lehetett egykor.

A déli és a keleti útírányt támogató értelmezések között egy köztes felfogást képviselt az a nézet, amely szerint a kangarok és a besenyők a régebbi időkben két külön népet alkottak. E nézőpont a kangarokat mint a távolsági kereskedelemben szerepet vállaló

NIELLÓS ARANYOZOTT EZÜST KANTÁR- ÉS FEJHÁMDÍSZEK ELŐKELŐ BESENYŐ SÍROKBÓL
A FEKETE-TENGER ÉSZAKI ELŐTERÉBŐL (MAKSZIM GORKIJ, UKRAJNA, 10. SZÁZAD).

népet, szélesebb földrajzi környezetben láttatja, akiknek Taskenttől a kaukázusi Szevan-tó és a Kura folyó közötti területekig húzódtak a szállásaik. Kaukázusi jelenlétükre utalhat a Mar Grigor és Mar Aba szír nyelvű életrajzában található hangar, illetve kangar népnév, amely az 541. évi bizánci–perzsa háborúk kapcsán kerül említésre. Az elmélet szerint tehát a feltehetően iráni eredetű kangarokat meghódították a török nyelvű besenyők, azonban nem világos, hogy azok honnan érkeztek. Ennek időpontja a 8. századra tehető, mert a 9. század első felében már együtt vándoroltak a Volga–Urál térségébe, amit egy karluk–kimek–oguz koalíció támadásának tulajdonít a kutatás ezen iránya. Az ezt megelőző időszakban a besenyők és a 775–785 között keletről az Aral környéki sztyeppére költöző oguzok egymás szomszédságában éltek.

Ezekkel az elméletekkel azonban óvatosan kell bánnunk. Arra épülnek ugyanis, hogy a kangar-besenyők névvel párhuzamba állított névalakokhoz köthető geográfiai környezet és időrendi helyzet tisztázni fogja a besenyők vezértörzseinek, avagy a besenyő nép egyik összetevőjének földrajzi helyzetét. Azonban minden valószínűség szerint a besenyőkkel kapcsolatban említett kangar nem népnév, hanem egyszerűen jelző, így a vele kapcsolatba hozott, hasonló formájú földrajzi nevek nincsenek összefüggésben a besenyők korai történetével, ahogy a szír nyelven fennmaradt népnévvel sincsenek kapcsolatban – amelyek egyébként az onogurokat jelölik. Problematikus az a nézet is, amely a 9. század első felére helyezi azt a történeti eseményt, amely egy közép-ázsiai katonai szövetség felépésének következményeiben látja a besenyők Volga és Urál vidéki szállásfoglalásának okát. A legfrissebb kutatási eredmények szerint elképzelhető, hogy Közép-Ázsiában 893-ban hatalmi átrendeződés ment végbe, melynek során a besenyők nem a Szir-darja folyásvidékéről szorulnak ki a Volga–Urál vidékére, hanem éppen onnan űzik őket a Volgától nyugatra. *(A 893. évi eseményekről lásd a 112. oldalt!)*

Napjainkban az a vélemény tűnik a legmegalapozottabbnak, mely szerint a besenyők keleti irányból vándoroltak a Volga–Urál vidékére. Két közel egykorú kútfő adatainak összevetéséből ugyanis nagy biztonsággal rekonstruálható az a 8. századi történelmi tabló, amelyen a besenyők népe is helyet foglal. Az egyik egy tibeti nyelvű

SZTYEPEI LÓ VERETES BESENYŐ KANTÁRRAL, 10. SZÁZAD. RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

A sztyeppei nomádok gazdasága az állatállományon alapult, és minden jószáguk közül a lovat becsülték a legtöbbre. A nomádok élete elképzelhetetlen volt lovaik nélkül, harcaikban népek és birodalmak sorsa múlhatott rajtuk. A lovak tették lehetővé számukra a nomád életformát, a vándorló sztyeppei pásztorkodást, állandó részei voltak életüknek békében és háborúban egyaránt, tejet, húst, bőrt adtak, szereplői volt művészetüknek és hitük szerint a ló még a túlvilágra is elkísérte gazdáját. A kortárs krónikások egy erős nomád népnél mindig megemlítették a jószágokban, lovakban való gazdagságot, ugyanígy tett Gardízi a besenyők esetében is. A kép a gajevkai 10. századi besenyő kantárveretek alapján készült.

B. Z.

forrás, melynek gerincét az öt hor követ jelentése adja Észak orszá-
gairól, s amely a 8. század közepén keletkezhetett. Ebben tűnik
fel a Be-csa-nag, azaz a besenyő nép. Másik kútfontk a kínai nyelvű
Tung-tien, amelyben ugyan nem szerepelnek a besenyők, de a
hor-jelentésben található adatokat tovább árnyalja. Így a két forrás-
ban szereplő népek egymáshoz viszonyított földrajzi elhelyezkedé-
séből rekonstruálható a besenyők 8. századi szállásterülete, mely
a Tarbagatai hegységtől északra, az Irtis felső folyásánál lehetett,
és határos volt az Ujgur Kaganátus északi, északnyugati hatalmi
területével.

A tibeti forrás arról is beszámol, hogy a besenyőknek 5000 lova-
suk van és a horokkal háborúskodnak. Nagy valószínűséggel ennek
tudható be, hogy el kellett hagyniuk Irtis környéki szállásaikat. A ho-
rok kiléte kérdéses, vagy az oguzokat, vagy az ujugrokat sejtethetjük
mögöttük. Amíg a kutatás nem tudta ellenőrizni a kínai adatokkal
a tibeti forrás értesítéseit, és így nem az Irtis környékére, hanem az
akkor bevettnek számító szir-darjai területekre lokalizálta a besenyő
szállásterületet, addig a horokat az oguzokkal vélték azonosnak. Az
ujgur főség alól elszakadó oguzok ugyanis 775–785 között éppen itt,

a Szir-darja és az Aral vidékén foglaltak új szállásterületet, az ujugrok fennhatósága pedig soha nem érte el az egykori Türk Kaganátus nyugati részének területeit, tehát ezeket a vidékeket sem. Így joggal lehetett arra gondolni, hogy az oguzok érkezése készítette elvándorlásra a besenyőket, akik birtokba vették a Volga–Urál régióját. Azonban a valós, azaz az Altajtól nyugatra eső, Irtis-vidéki besenyő terület szomszédos volt az Ujgur Kaganátussal, tehát akár az ujugrokkal is megfelleltethetőek a rejtélyes horok. A horok azonosításának kérdése a sztyeppetörténet földrajzi hátterének vizsgálatával nem dönthető el, mert a belső-ázsiai türköket váltó ujugr hatalom alól elszakadó oguzok vándorlása minden bizonnyal ugyanúgy érintette a besenyő szállásokat, ahogy az Ujgur Birodalom terjeszkedése is. Mindenesetre az ujugrok 8. század közepi nyugati, az Altajon túli területek felé irányuló expanziója hatással lehetett a besenyőkre is, akár a terjeszkedő ujugrok, akár a hatalmuk alól elszakadt oguzok mozdították ki szállásaikról törzseiket. A tibeti forrás szövegének belső vizsgálata viszont inkább az ujugr azonosítást valószínűsíti. A besenyők nyugatra vándorlásának időpontját tehát a 8. század közepére tehetjük, mert az ujugrok Baján-csor uralkodása alatt (747–759) terjesztették ki hatalmukat az Altajtól nyugatra, az oguzok pedig 748–749 körül szakadtak ki az ujugrok vezette tokuz-oguz föderációból, amelynek addig maguk is részét képezték. A besenyő törzsek nagy valószínűséggel a Nyugat-szibériai-alföld déli részein keresztül vándorolhattak nyugatabbra, és telepedtek le a Volga és az Urál régiójában.

A kimekek

Hét törzsből álló türk törzsszövetség a 9–11. században, szállásterületük központja az Irtis felső folyásánál volt. Vezetőjüket kezdetben sadnak, az Ujgur Birodalom felbomlása után jabgunak, a 9. század végétől kagánnak titulálták. Az Ujgur Birodalom bukása után függetlenedtek, s hatalmukat a Dél-Urálig terjesztették ki. A 9. század végén már 12 törzsük van, s egyes ujugr töredékek is hozzájuk csatlakoznak. Birodalmuknak a 11. század közepén a kitanok és az oguzok vándorlása vetett véget.

S. B.

Történeti események

A besenyők a 8–9. század fordulóján tehát már a Volga–Urál térségében élhettek, az Aral menti sztyeppét birtokló oguzok szomszédságában. Forrásaink a 9. században alig tudnak valamit róluk, pontos adatok mindössze a század utolsó évtizedének történéseire vonatkozóan maradtak ránk a muszlim történetírók és földrajztudósok, valamint a bizánci auctorok tollából, akik a besenyők újabb szállásváltásáról, illetve az ezzel összefüggő eseményekről emlékeztek meg. 893-ban Iszmáil ibn Ahmad számánida emír megtámadta a karlukokat, és központjukat, Tarazt is elfoglalta. Ennek hatására az addigi erőegyensúly a térségben felborulhatott: a karlukok hatalma visszaszorult a Hétfolyó vidékének keleti felére és Kásgárra, az oguz és kimek törzsszövetség pedig, kihasználva a hatalmi űrt, megerősítette pozícióját: a kimekek önálló birodalmat alapítottak, az oguzok

Iszmáil ibn Ahmad hadjárata Taraz ellen 893-ban

893-ban Iszmáil ibn Ahmad számánida emír (892–907) hadjáratot vezetett a „turkok országa” ellen, melynek során elfoglalta a mai dél-kazahsztáni Tarazt a karahanida Ogulcsak Kadir Hántól. Ezt az eseményt a történészek többféleképpen értelmezik, de abban egyetértenek, hogy ennek a támadásnak köze lehetett ahhoz a népességmozgáshoz, amely a besenyőknek a magyarok elleni támadásához, végül pedig a magyarok Kárpát-medencei honfoglalásához vezetett. Az elmélet lényege, hogy Iszmáil ibn Ahmad karlukok elleni hadjárata egy népvándorlás-hullámot indított el, amely az úzokat (oguzokat) nyugatra kényszerítette, mire az úzok a besenyőket, végül a besenyők a magyarokat szorították katonai erővel nyugatra. (Az úz→besenyő→magyar népvándorlás-láncolatot a *De administrando imperio* című 10. század közepén összeállított bizánci államkormányzati mű tartalmazza.) Hóman Bálint szerint ez a karlukok elleni támadás volt az, ami mozgásba hozta a szomszédos török népeket. Györffy György azonban úgy vélte, hogy a népvándorlást megindító harci cselekmények mozgatórugója nem a karlukok fővárosának, Taraznak a meghódítása, hanem a szomszédos úzok veresége lehetett, akiket szintén „turk” néven említenek a források. A hadjáratról az arab történeti források közül al-Tabarí (†923) és al-Maszúdí (†956) tesz érdemben említést, illetve al-Narsakhí (†960 k.) is ír Taraz elfoglalásáról, az ő műve perzsául maradt fenn. E forrásokban azonban nem találunk egyértelmű utalást a népvándorlás-láncolatra, mindössze egy város kifosztásáról esik szó. A problémát tovább nehezíti, hogy nem egyértelmű, hogy mely „turk” nép az, amelyre a szerzők utalnak. Az arab forrásokban ugyanis a „turk” jelzőt szinte minden nomád török nép leírásakor használják, itt azonban al-Maszúdí munkája alapján tudjuk, hogy a karlukokról van szó. A fent említett bizonytalanságok és a hiányzó láncszemek miatt Iszmáil ibn Ahmad 893. évi karlukok ellen vezetett hadjáratát nem szerencsés a magyar honfoglalás közvetlen előzményének tekinteni.

Zs. Zs.

„Iszmáil ibn Ahmad ebben az évben – miután testvére, Naszr ibn Ahmad meghalt, és miután átvette Horaszán felett az uralmat – elindult a turkok földje (*ard al-turk*) ellen, és meghódította azt a várost a városaik közül, amelyet a „Király rezidenciájaként” (*dár al-malik*) szoktak leírni. Elfogta a *khatúnt*, aki a király felesége, valamint fogollyá tett 15 000 turkot, és 10 000-et megölt közülük. Úgy mondják, hogy ezt a királyt ʿn.k.s-nek [más helyütt: ʿf.f.k.s] hívják – ez a név pedig minden királynak a megjelölése azon királyaik közül, aki uralja ezt a vidéket. Úgy vélem, hogy ő azon két nép közül való, akiket karlukoknak (*kh.d.l.djiyya*) hívnak.” *al-Maszúdí Iszmáil bin Ahmad támadásáról, 10. század*

pedig nyugati irányú offenzívába kezdtek, és elfoglalták a besenyők Volga–Urál vidéki területeit.

Bár a Bizáncban keletkezett *A birodalom kormányzásáról* címet viselő mű úgy tudja, hogy az oguzok a kazárokkal szövetségben üzték ki a besenyőket szállásaikról, ez nem tűnik hihetőnek, mivel a kazároknak nem fűződött ahhoz érdekük, hogy a fő bevételi forrásukat képező, északra vezető kereskedelmi utakat a besenyő vándorlás veszélyeztesse. (Újabbban azonban az ukrán kutatók felvetették, hogy a besenyők már korábban is megkezdhatték nyugatra vándorlásukat.) Mindenesetre a besenyők törzsei átkeltek a Volgán, és kialakult a több mint egy évszázados új erőegyensúly az eurázsiai sztyeppe nyugati szárnyán: a besenyők a Kazár Kaganátustól északra birtokba vették a Volga–Al-Duna közötti területeket, az oguzok pedig a Volgától a Balhas-tóig a Kazak-sztyeppe területét, amelynek északi és keleti részeit a megerősödött kimek törzsszövetség vonta ellenőrzése alá. A besenyők Volgán való átkelése és területszerzése valószínűleg érintette a honfoglalás előtti magyarság szállásterületét

is, de hogy végső soron ez lett volna a magyar honfoglalás közvetlen kiváltó oka, vitatott. Besenyő–magyar összecsapásra, összecsapásokra több forrás is utal, de a szakirodalom megosztott ezek lokalizálásának és számának kérdésében: a kutatók egy, kettő valamint három ütközetet is valószínűsítene a 9. századig, bár az utóbbi lehetőség egyre kevésbé tűnik valószínűnek.

Bíborbanszületett Konstantin arról ír, hogy a magyarok és a besenyők között háború ütött ki, amelyben a magyarok vereséget szenvedtek. Törzseik nyugatabbra költöztek, és ekkor telepedtek meg Etelközben, egy kisebb, leszakadt részük pedig Perzsia vidéke felé foglalt szállást. Ennek a megtörténtét több időpontra is helyezték annak függvényében, hogy egyéb, a honfoglalás előtti magyarokkal kapcsolatba hozható eseményekkel miként tudták egyeztetni. Azonban a 6. és 9. század közötti időszak különböző időpontjaira helyezett konfliktus csak a Volgától nyugatra következhetett be, ez pedig a besenyő történet feljebb elemzett földrajzi hátterének fényében csak a 893-ban történt eseményeket követő oguz–besenyő háborúskodás után képzelhető el. Ezt az első besenyő támadást követte „néhány év múlva” egy újabb, amely a bizánci forrás szerint az etelközi magyar szállásterület feladására készítette a honfoglalás előtti magyarságot.

Valószínűleg ennek a második besenyő–magyar összecsapásnak az emlékeként lehet értelmezni *A birodalom kormányzásáról* címet viselő műben fennmaradt további adatokat. Kútfőnk úgy tudja, hogy a bizánci császár seregével szövetséges magyarok szállásait a bolgárok és a besenyők harapófogóba zárták, megbosszulandó a magyar erők bolgárok elleni fellépését. Ez a párhuzamos balkáni eseményeket tekintetbe véve 895-ben történhetett. Az etelközi magyar szállásterület védtelen maradt a magyar erők idegenben való hadműveletei miatt, így lehetséges, hogy végső soron ez a támadás tekinthető a Kárpát-medencét birtokba vevő magyar honfoglalás közvetlen okának.

Az események láncolatába való beillesztés és az időrendi közelség miatt így két értelmezési lehetőséggel lehet számolni. A 893-as események miatt a besenyők átkeltek a Volgán, és rátámadva a magyarokra azokat elvándorlásra készítették nyugati irányba, az Etelköz néven ismert területre, egy kisebb részük pedig keleten maradt, és

a Kaukázus vidékén foglalt szállást. Nem sokkal később újabb besenyő támadás érte az etelközi magyar szállásokat, immár bolgár szövetségben, amely újabb szállásváltás, a Kárpát-medencei honfoglalás nyitányaként értelmezhető. A nézetnek az a gyengéje, hogy így Etlköz magyar szállásterületként való besorolása mindössze néhány évre lenne tehető. A másik felfogás szerint egy besenyő–magyar háborúval lehet számolni: az oguzok által nyugati irányú vándorlásra kényszerített besenyők, kapva Simeon, a bolgár uralkodó szövetségi ajánlatán – aki ekkorra már békét kötött Bizánccal – együttesen rátámadtak a magyarokra. Az ősmagyarság egy része leszakadt a tömbről, és a Kaukázus vidékén telepedett meg, a népesség zöme pedig beköltözött a Kárpát-medencébe. A megüresedett magyar szállásterületet a besenyők vették birtokba, s ott éltek egészen a 11. század első feléig.

„Tudnivaló, hogy abban az időben, amikor a besenyőket kiűzték tulajdon földjükről, némelyek közülük önszántukból és saját elhatározásukból ott maradtak, az említett úzokkal összeköltöztek s mostanáig közöttük vannak, és olyan ismertetőjeleik vannak, hogy meglehet különböztetni őket, és észre lehet venni, hogy kik voltak, és hogyan esett meg, hogy elszakadtak övéiktől; ugyanis öltönyeik rövidke, térdigérők, s ezek ujjai válltól kezdve le vannak vágva, amivel mintegy jelzik, hogy övéiktől és törzsbelieiktől elszakadtak.” *A birodalom kormányzásáról a besenyők kettészakadásáról, 950 körül*

A korai besenyő régészeti anyag

Az Irtis vidéki besenyő régészeti emlékek egyelőre ismeretlenek. Az Altaj vidékének 8. századtól adatolható régészeti műveltségét, amelybe a „besenyő őshaza” is beletartozhatott, Srostki-kultúrának nevezzük. Ennek bizonyos elemei talán egyeztethetők a besenyőknek tulajdonítható régészeti anyaggal, de hasonló átfedések mutatkoznak az oguz hagyatékkal is. Biztosan besenyő hagyatéknak tartható emlékek a Volga–Urál vidékéről ismertek, azonban egyelőre nem világos, hogy ennek mely részei tartozhatnak a 9. századi réteghez,

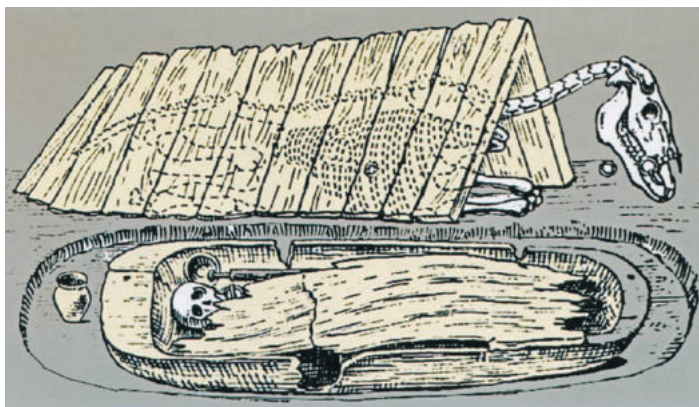
„Elérkeztünk a besenyőkhöz, akik [...] az oguzokhoz képest szegények. Láttam ugyanis az oguzoknál olyanokat, akik tízezer lovat és százezer juhot birtokolnak. Itt a legtöbb, amit ezek a juhok legelnek, az a hó alatti fű, amit a karmukkal kaparnak ki.” *Ibn Fadlán a besenyőkről, 922)*

és melyek a helyben maradt, az oguz főséget elfogadó 10. századi körhöz. A besenyők egy része ugyanis a régi szállásterületen maradt.

Az idegen főséget vállaló, *jataknak* nevezett besenyők betagozódtak az oguz törzrendszerbe: a 11. században alkotó Mahmúd Kasgári a 22 oguz törzs között a 19. helyen említi őket, míg a 13. századi közép-ázsiai történetíró, Rasíd ad-Dín listáján a 14. helyen szerepelnek. Ismerte őket a *Hudúd al-álam* ('A világok határai') című földrajzi munka ismeretlen, 10. századi szerzője is, aki kétféle besenyő néprészről tett említést: a török-besenyőkről és a nyugatra vándorolt kazár-besenyőkről. Előbbieknel találkozott 922 körül Ibn Fadlán, a bagdadi kalifa Volgai Bulgáriába tartó követé, aki az oguzokhoz képest meglehetősen szegénynek, vagyontalannak írta le őket.

Erre mutatnak a vidék besenyőkhöz köthető halomsírajainak szerény mellékletei is. A Volga–Urál vidéki besenyő temetkezéseket halomsírok képviselik, a soros köznépi temetők egyelőre ismeretlenek. A sírok olyan kevés mellékletet tartalmaznak, hogy a temetkezések társadalomtörténeti értékelésére egyelőre nincs mód.

JELLEGZETES
10. SZÁZADI BESENYŐ
TEMETKEZÉS
REKONSTRUKCIÓJA.

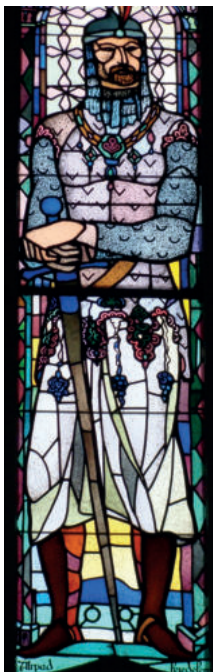

A kurgánokról mindenesetre elmondható, hogy az oguz sírhalmokhoz képest csekély számúak és nagy területen szóródnak. Többnyire lovastemetkezések, amelyekben a ló koponyája és lábsontjai az eltemetett mellett általában balról, ritkábban jobbról fekszenek, azzal egy szintben. A sírgödör egyszerű aknasír, amelyet sekély mélység és Ny–K-i tájolás jellemez. Az elhunytat hátára fektetve helyezték el. Sírmellékleteik – Ibn Fadlán leírására emlékeztető módon – szegényesek: mindössze lószerszámot, azon belül is csupán zablát és kengyelt, vaskést, nyílhegyeket tartalmaznak. Különös sajátosság, hogy hiányoznak a női sírok és a hétköznapi életben használt, megkülönböztető jelleggel rendelkező tárgyak. Az újabb kutatások 43 jatak-besenyő halomsírt azonosítottak a lovastemetkezés tipológiai rendszerezése alapján – ez az ismert besenyő kurgánok valamivel több, mint ötöde.

MAGYAROK A HONFOGLALÁS ELŐTT

A magyarok neveiről

A népnév identitásunk egyik alapja; a zászló, a címer vagy a nemzeti himnusz mellett a népcsoportok egyik legerősebb szimbóluma. Az őstörténet szempontjából azért nagyon fontos a népnév, mert a történeti forrásokban ezzel találkozunk. Úgy tűnik azonban, egy-egy csoport jelölésére használatos név nem mindig ugyanazt jelentette. A korai történeti forrásokban egészen biztosan erősebb volt a politikai szervezetre való utalás, mint az etnikumra vagy az azonos nyelvet beszélők közösségére. Mindezt érdemes szem előtt tartanunk, amikor népnevekkel foglalkozunk. Márpedig a kevés forrással bíró korszakokban gyakran nem hagyatkozhatunk másra. Így van ez elődeink esetében is, akiket ráadásul számos néven emlegettek a kortársak.

KERNSTOK KÁROLY:
HÉT VEZÉR – ÁRPÁD.
(1912) DEBRECEN.
FOTÓ: KOTRICZ TÜNDE

Magyar és megyer

Mai népnévünk a magyar. E néven említenek minket már a legkorábbi forrásokban is: az arab földrajzi munkákban például – a helyesírási kilengések ellenére – nagy valószínűséggel a madzsgarija alak szerepel, amely a madzsgar nevet rejt. (Legelőször Ibn Rusztánál 910 körül.) Hogy pontosan miért is írták így népünk nevét, nem tudjuk, elvileg semmi akadálya nem volt, hogy egy modzser, moger formát jegyezzenek le.

A Bíborbanszületett Konstantin nevével fémjelzett *De administrando imperio* című, 950 körül elkészült államkormányzati munkában a magyarokra – és csak rájuk! – a turk névvel utalnak, de az egyik törzs vagy nemzetség neve megerisz formában jelenik meg.

Jó 250 évvel később Anonymus a magyarok önelnevezését moger formában jegyzi le, a vezéreket pedig hetumogerként említi.

Népünk neve madzsarat formában – a madzsar szabályos többeszszámú alakjában – szerepel *A mongolok titkos történetében*, egyrészt a keleten maradt néprész, másfelől a Kárpát-medencébe költözöttek

jelölésére. A munka valamikor a 13. század közepe táján keletkezhetett, de eredeti formájában nem maradt fenn: legkorábbi változatát kínai írásjegyekkel vetették papírra, de ismertek kései, mongol írásos másolatai is.

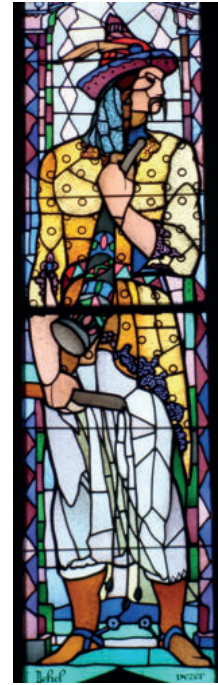
E népvétet tehát a keleti magyarság is használta, erre utal számos településnév (Mozsar, Mozsarka, Mozsarovo, Mocsar), és népnévként felbukkan az orosz történeti forrásokban is, például 1483-ban egy szerződéslevélben a mordvinok társaságában (*mocsarin*).

A középfélszigeti történetírók és általában a török népek a várható madzsar alakot használják, és több madzsar nevű személy is felbukkan a forrásokban.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy keleten általában mai önelnevezésünkkel ismerték népünket, ami a hétmagyar – politikai – elnevezés ismeretében nem is meglepő. A helyzet Európában változott meg gyökeresen.

Annyi bizonyosnak tűnik, hogy népvétünk vegyes hangrendű volt – talán modzsar formában rekonstruálható –, s szórványosan még használták így a 16. századi Magyarországon is. A mély hangrendű magyar forma (magar, mogor alakban) a 13. századtól jelenik meg a forrásokban.

Fogós kérdés, hogy hogyan is függ össze a magyar népnév a megyer törzsnévvél, mely kezdettől magas hangrendű alakban szerepel. Róna-Tas András szellemes magyarázata szerint a magyar-megyer elkülönülést két különböző anyanyelvű közösség alakította volna ki: a magyarok, akik a szavak elejére helyezik a hangsúlyt, magyar-*rá* alakították, a törökök viszont, akik a szó végét hangsúlyozzák, meg*yer*re tették. (Kérdés, hogy ez azt is jelenti-e, hogy a megyer törzsbeli törökök beszéltek volna?) Persze nem biztos, hogy két külön nyelv kell a két külön alakhoz: a szláv cseladból a magyarban család és cseléd is lett. Tovább nehezíti a kérdést, hogy míg a megyer kezdettől így hangzott, a magyar lassabban alakult ki a mogyerből.

KERNSTOK KÁROLY:
HÉT VEZÉR – LEHEL.
(1912) DEBRECEN.
FOTÓ: KOTRICZ TÜNDE

„...hány országot és királyt hódoltattak meg s miért költözött ki a scithiai földről az a nép, melyet az idegenek nyelvén hungaroknak, a maguk nyelvén pedig magyeroknak (*mogerii*) hívnak.” *Anonymus a magyarok neveiről, 13. század eleje*

KERNSTOK KÁROLY:
HÉT VEZÉR – BULCSU.
(1912) DEBRECEN.
FOTÓ: KOTRICZ TÜNDE

KERNSTOK KÁROLY:
HÉT VEZÉR – SZABOLCS.
(1912) DEBRECEN.
FOTÓ: KOTRICZ TÜNDE

Madzsarok a mongol invázió után

A magyarok először Rasídu'd-dín (1247–1318) *Medzsmúau't-Tevárlh* című munkájában szerepelnek, mint az Arany Horda egyik népe, kétszáz évvel később pedig az özbeg Abulhajr kán seregében szolgáló, magyar nemzetségből való harcosról írnak. A Káma menti Csisz-topol temetőjében egy bizonyos Madzsar Redzsep 1311-ben elhunyt fia nyugodott.

S. B.

Madjarok Kazakisztánban

Tóth Tibor antropológus fedezte fel a magyar közönség számára a kazakisztáni torgaji madjarokat. Ők a közelmúltban mint a magyarok rokonai híresültek el hazánkban. A felvetés éppen lehetséges, keleten maradt, magyar nevet viselő néprészek léte a sztyeppei népalakulások ismeretében teljesen logikus volna, és valóban tudunk is ilyenekről. Mindemellett a madjarok történetének feldolgozása eddig nem történt meg. A kapcsolatot jelenleg kizárólag a népnév biztosítja, amely azonban nem biztos, hogy a miénkkel egy töről fakad: elképzelhetőek más etimológiák is. Ilyen például a *Muhammad jár* 'Mohamedhez tartozó' szókapcsolat, amely bár nekünk szokatlan, a török névadási rendszerben egyáltalán nem ritka. Ráadásul a Mohamed név rövidült formája a Mad (az elterjedt Muhammad Ali nevet például rövidített formában Madaliként használják), amivel minden további nélkül kialakulhatott a madjar alak.

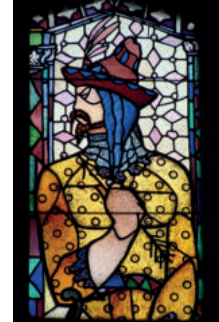
S. B.

Sokan és sokat foglalkoztak a magyar népnév etimológiájával. Abban többnyire egyetértenek a kutatók, hogy a név két külön elemből tevődik össze, ezért a magyarban szokatlan vegyes hangrend. De hogy e két tag melyik is, az már vitatott kérdés. A többség az első szótagban a *magy* alakot látja, amely rokonságban állhat a szintén finnugor nyelvet beszélő manysik önelnevezésének első felével, és talán a *mos* frátrianévvél is. De felmerült első tagként

Elméletek a magyar népnév jelentéséről

Hosszú ideig elterjedtnek számított a 'manysi ember' jelentés feltevése. Mások az első tagban a mai mese szó elődjét keresték, és nevünket 'beszélő ember'-ként értelmezték. Felmerült, hogy a név valójában iráni eredetű, és 'manu(s)-nembéli'-t jelentene. (Így a név első része a mai argóból ismert manussal álna rokonságban.) A baskírral való összevetés és a nehezen indokolható arab betűs lejegyzés adta az ötletet egy török nyelvi alapon álló etimológiához, eszerint a név a törzsrendszerben betöltött hierarchiát jelölné, és 'fő hely' értelemmel bírna.

S. B.

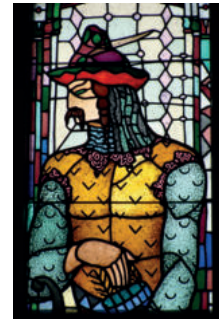
KERNSTOK KÁROLY:
HÉT VEZÉR – ŐRS (1912)
DEBRECEN.
FOTÓ: KOTRICZ TÜNDE

Egy török utazó a magyar népnévről

Evlia Cselebi, a nyelvek iránt különösképpen érdeklődő 17. századi török utazó rögtön két magyarázattal is élt a magyar nép nevét illetően. Az egyik a perzsa mitológiai hősökhöz köti nevünket: „Feridúnnak volt még egy fia, Íradzs. Az ő fia volt Kúseng. Az ő fia volt az említett Menúcsehr, aki a magyar nép őse. És ez a Menúcsehr azonos a Mencsár nevű magyar renegáttal, mivel a Mencsár helyett – tévesen – jelenleg Madzsart mondanak.” A másik egy perzsa nyelvi alapon álló népetimológia: „Menúcsehr négy fiától a többi hitetlenek azt kérdezték: Kik vagytok? Ezek perzsául azt válaszolták: Mi Mencsár vagyunk, ami annyit akart jelenteni, hogy négy ember vagyunk. [Perzsául a *man* jelentése: én, a *csáré*: négy] Azt mondogatták rájuk, hogy mencsár, mencsár, de ez idővel eltorzult, s a nyelv romlása által madzsart mondtak. Íme, a madzsar a mencsárból származó közkeletű tévedés.”

S. B.

az indoeurópai *manus* 'ember', és a török *ban/man* 'fő, elsődleges' szó is. A második elemre szintén számos javaslat született, pl. a finnugor *irka* 'férfi, fiú', a török *er* 'férfi' vagy a szintén török *dzser* 'hely'. Mindent összevetve tehát a kérdés máig nem került megnyugtatóan tisztázásra.

KERNSTOK KÁROLY:
HÉT VEZÉR – GYULA.
(1912) DEBRECEN.
FOTÓ: KOTRICZ TÜNDE

Muagerisz király

A sztyeppei népek nagyon sokszor – okkal vagy ok nélkül – korábbi jeles vezetőktől származtatják a nevüket: az őzbegek Özbeg kántól, a nogájok Nogáj emírtől, az edigék Edigétől. E példák mongol koriak, de ismerünk jóval korábbi elképzeléseket is: a karlukok birodalmát egy Karluk nevű vezér hozta létre – legalábbis a legendák szintjén. A bolgárok esetében egy Bulgár nevű vezérről szól a történet, s a baskirokat is visszavezetik egy Baskurd nevű főemberre. A magyar hagyományok szintén ismerik ezt a logikát: első krónikáink szerint a magyarokat Magyarról, a hunokat Hunorról nevezték el. Elméletileg tehát semmi akadály, hogy népnévünk egy hajdanvolt uralkodóról nyerje eredetét. A történeti forrásokban fel is bukkan egy ilyen személy: Muagerisz király, aki az Azovi-tenger környékén élt a 6. században. A bizánci történetírók hun királyként említik. Uralma viszonylag rövid ideig állt fenn: testvére, a kereszténységet feltevő Gordasz megölése után átvette a hatalmat, de a bizánci büntetőhadjárat elől menekülnie kellett. Bár Muagerisz neve szolgáltatathatna alapot a magyar népnévhez, cseppet sem világos, hogy miért is éppen ő volna a „keresztapa”, és neve hogyan kerülhetne a magyarokhoz.

Turk, szavárd, baskír

Bíborbanszületett Konstantin művében a magyarokat egészen egyszerűen türknek (*Turkoi*) nevezi. E tény már csak azért is érdekes, mert a görögök nem alkalmazták e nevet mindenkre, így nem igaz, hogy minden sztyeppei nomád e nevet kapná. Úgy tűnik, türknek egyrészt a Türk Birodalmat (552–745) és lakóit nevezték, és néha a kazárokat. Nem állítható tehát, hogy egy egyszerű sablonról lenne szó ez esetben. (Az elnevezés egyébként egybevág az arab források megállapításával, mely szerint a magyarok a türkok egyik fajtája.)

Az említett görög államkormányzati munka még egy érdekes megjegyzést tesz: a türk a kérdéses nép újabb neve, korábban szavárdnak, azaz talán szavárdnak nevezték őket. (Lásd a *szavárdkérdés-nél*!) Érdekes – bár könnyen lehet, hogy csak véletlen – egybeesés, hogy a Magyar Királyságban élt egy Szovárd nevű nemzetség. Anonymus ráadásul Álmos rokonságban számon tartott egy jeles, Szovárd nevű vezért is, aki a „görögök földjére” költözött.

Megint csak érdekes, hogy egyes arab szerzők – a 921-ben író al-Balkhí, később ibn Haukal, al-Isztahrí és al-Garnátí – a magyarokat baskírnak (*basdzsirt*) nevezik, és tudnak róla, hogy e néven két

közösség létezik: az egyik az Urálnál, a másik pedig a besenyők szomszédságában. Ez több okból is különös: egyrészt azért, mert Julianus és a nyomában járó ferencesek Baskíriában találják meg a magyarokat. Másrészt Kézai Simon krónikájában a magyarok egyik szállásterületét Bascardiának nevezi. Harmadrészt éppen a baskír törzsnevek kapcsán merült fel, hogy kapcsolatban állhatnak a magyar nevekkel. Mindennek ellenére a baskír–magyar kapcsolatok mibenlétét nem ismerjük. *(Lásd alább a 130–131., 150–152. oldalakon írottakat!)*

Hungarus (Onogur)

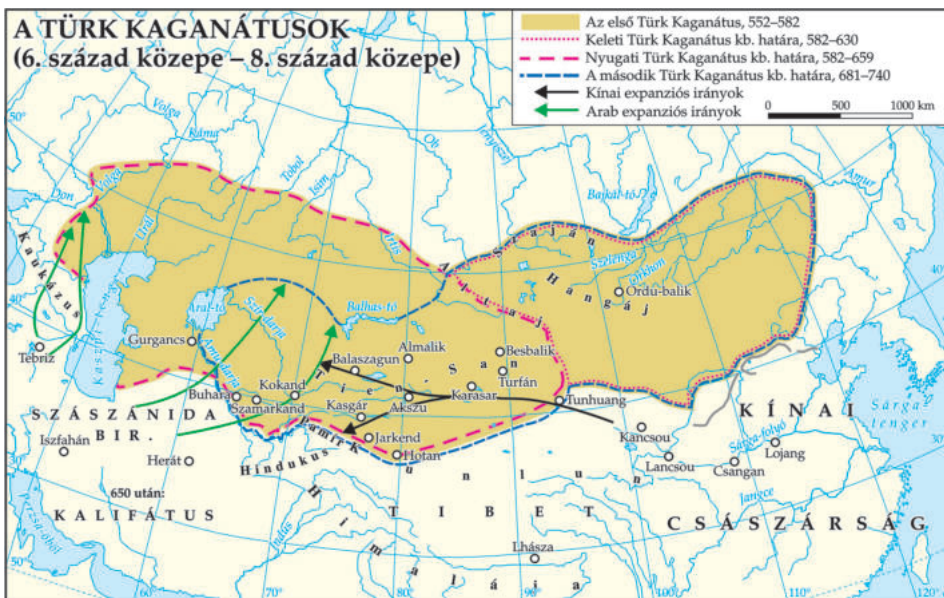
A magyarok máig legelterjedtebb külső elnevezése az ugri, ungri, hongrois, Hungarian, ungarisch, amelyet a Kárpát-medencétől keletre és nyugatra egyaránt használnak. A többé-kevésbé elfogadott elképzelés szerint e név egy kora középkori kelet-európai népre, az onogurra – ’tíz ogur’ – menne vissza. Ez tehát éppen olyan számnévvel képzett népnév, mint amilyen a hétmagyar is.

Az onogurok az 5. század közepén, a hun birodalom bukása után tűntek fel az Azovi-tenger térségében, s alakítottak ki egy kisebb államot. A későbbiekben hol a bizánciakkal szövetségben, hol ellenük

A Türk Birodalom

A türkök 552-ben a zsuán-zsuánok legyőzése után hatalmas birodalmat hoztak létre, amely a teljes sztyepperégiót magában foglalta Belső-Ázsiától a Fekete tengerig. Ekkora területet persze nehezen lehetett volna egyetlen központból irányítani, a birodalom tehát szinte születésétől kettészakadt egy nyugati és egy keleti részre. A türkök komoly gondokat okoztak a perzsa Szászánida Birodalomnak és Kínának is, s mivel a Selyemút a fennhatóságuk alatt állt, jelentős vagyonra tettek szert. Ennek ellenére a birodalom szétesett, 630 körül a keleti, 650 körül pedig a nyugati fele hódolt be a kínaiaknak. De ezzel történetük még nem ért véget: 680 körül az uralkodócsalád – az Asina-nemzetség – vezetésével fellázkodtak, és megalapították a második Türk Kaganátust, amely 745-ig állt fenn, amikor is az ujugurok csapásai alatt végleg megszűnt létezni. Bár kétszáz éves története sem egyértelmű sikorsorozat, a Türk Birodalom hatása óriási volt a sztyeppén: az arab történétírók a sztyeppéi népeket jobbra hozzájuk kötötték, s miattuk nevezték általánosságban türköknek.

S. B.

harcoltak. Nevük a 7. században eltűnik a forrásokból, bár a bizánci jegyzékek még a 8. században is említik az onogur püspökséget. Az onogundurokkal való összefüggésük kérdéses, valószínűleg a bolgár etnogenezis részesei ők is. Hogy a név pontosan miért jelöli a magyarokat, nem tudjuk.

Egy angol király Kelet-Európa népeiről

Nagy Alfréd angol király (871–899) korának különleges uralkodója lehetett: vonzódott az írott munkákhoz, sőt, ő maga is gyarapította azok sorát. Lefordította és kiegészítette például Paulus Orosius (375?–418) *Historia adversus Paganos* című művét: az átdolgozás oly jól sikerült, hogy e változatot a kutatás *Alfréd király Orosiusa* néven emlegeti. A munka egyik újdonsága az eredetihez képest Közép- és Észak-Európa leírása. Ebben szerepel egy kiegészítés, mely szerint az Orosius által is említett, s a Kárpátoktól keletre élő basterne nevű népet Alfréd korában Hungerinek hívták. Ez azért rendkívül érdekes, mert arra utal, hogy a „hungarus” nevet már a honfoglalás előtt is használhatták.

S. B.

„Hungarus” jelzővel illetett személyek európai kolostorokban

Számos középkori európai kolostor listát vezetett az ott hosszabban tartózkodó szerzetesekről, akiknek gyakran a származási helyét is megemlítették. Ezek között meglepő módon szép számmal találunk „hungarus”-okat, vagy legalábbis e névhez meglehetősen hasonló jelzőkkel illetett személyeket is. 731/736-ban például a Szent Gallen-i kolostorban egy Ungarus, 797–809 között Veisenburgban egy Hungarius, a 9. században Kemptenben egy Onger jelzővel illetett barát élt. (Körülbelül 60, e körbe sorolható adatot ismerünk.) Hogy ők pontosan honnan is jöhettek, nem tudjuk biztosan, mindenesetre úgy tűnik, hogy az onogurból rövidült népnév már a 8. században ismert volt Európában. (Megjegyzendő, hogy a 8. században még létezett az onogur püspökség a pontushi térségben, s hogy nem kell ilyen távoli területet kizárnunk, szépen mutatja a kazárok európai kolostori jelenléte.)

S. B.

A régi magyar szállásterületekről

Amit az írásos emlékekről és emlékekből tudni lehet

A magyar történelem kezdeteiről hosszú évszázadokon keresztül kizárólag az írásos emlékek révén lehetett tájékozódni. Azonban a 19. századtól kezdve újabb tudományágak is részt kértek a kutatásból, például a régészet, az embertan, a néprajz és a nyelvészet. Noha e tematikai gazdagodás révén a régmúltat egyre több oldalról lehet szemlélni, az általuk megvilágított adatcserepek olyan töredékesen maradtak ránk, hogy sokszor nem is illeszthetőek össze. Ezért az ismeretek gyarapodása mellett is folyamatos vita zajlik akár egy-egy részletkérdésről, akár az egyes tudományágak illetékességi köréről. Ma a régészeté a legdinamikusabban bővülő forráskör, és a leletekből értékes következtetések vonhatók le, de ezek egy-egy néphez való kötésével óvatosságnak kell lennünk. Bár a szellemi műveltség fő hordozója a nyelv, ám összefüggő magyar nyelvemlékek csak az 1000 utáni időkből maradtak fenn; ráadásul egy nép története nem azonos egy nyelv történetével, már csak azért sem, mert a népek – s még inkább az államalakulatok – történetük egyes szakaszaiban akár többnyelvűek is lehettek, így volt ez a magyarokkal is. Tekintettel arra, hogy az egyes történelmi jelenségek, uralkodók, népek, országok neveit az írott kútfők közvetítik, a tudás összegzése végső soron a történetész feladata.

Az írásos emlékek mérlegelésekor fontos tudnunk, hogy szerzőiket milyen időbeli távolság választja el az eseményektől, belülről vagy kívülről szemlélték-e írásművük tárgyát, eleve történeti célzattal alkottak-e, avagy más természetű munkáik (útleírások, szónoklatok, tankönyvek) utólag váltak történelmi szempontból fontossá.

A hazai történetírás kezdeteit sok vita övezi. Nemzedékek óta fogalmazódnak meg vélemények arról, hogy mikor keletkezett az első magyar história, ugyanis 13–14. századi krónikáink korábbi írásművek lenyomatát őrzik: utalnak a magyarok cselekedeteiről szóló régi könyvekre, egy-egy eseményt többször és ellentétes felfogásban adnak elő, vagy a cselekmény menetét időrendi visszatekintés

akasztja meg. Ezen ismérvek alapján egy elveszett Ősgesta emléke sejlik fel, amelyet talán I. András király (1046–1060) országlásának utolsó éveiben írtak. A 11–13. század folyamán több klerikus vezette tovább a históriát. Ezen alkotói láncolat első önállóan ismert, azonosítható szerzőjű munkája, Kézai Simon *Gesta Hungarorum*a 1282–1285 körül készülhetett el. Sajnos e mű csak kivonatossan jutott korunkra, így a bővebb íráshagyományért a 14. századi krónikaszerkesztésekhez kell fordulnunk, amelyek közül a legismertebb a *Képes Krónika* kódexe. Látszik, hogy a hazai historiográfia fő vonulatába tartozó gesták és krónikák időben körülölelik a legkorábbi önálló formában fennmaradt magyar történetet, Anonymus 13. század eleji *Gesta Hungarorum*át. Elbeszélő kútfőink mérlegelésekor óvatosságra int az a körülmény, hogy ezek a művek idegen nyelvi (latin) és vallási (keresztény) közegbe emelték az ősmúltat, vagyis egy idegen szellemi szűrő döntött arról, melyek legyenek a pogány előidők lejegyzésre méltó elemei. Bizakodásra ad okot viszont az, hogy az újabb kutatások szerint a történeti emlékezet mintegy hét nemzedéket fog át, ami két-három évszázadot is jelenthet. Ebből adódóan régi gestáink forrásértéke nagyobb, mint azt korábban a némelykor túl szigorú filológiai kritika vélte.

Addig azonban, amíg hazai szerzők nem kezdtek történelmünkről írni, a korai magyar múlt (közel) egykorú elbeszélői kizárólag idegen – muszlim, bizánci, szláv, nyugat-európai – írástudók voltak, ezért feljegyzéseik a külső szemlélő álláspontját, előítéleteit

Gesta

Ókori eredetű történetírói műfaj, a középkori historiográfia egyik kedvelt formája. Elnevezése a *res gesta* („viselt dolog”) kifejezésből rövidült. Összefüggő előadásban tárgyalja egy nép vagy egy dinasztia múltját. Nagy figyelmet fordít a személyi, a tárgyi (genealógiai, földrajzi) és az oksági összefüggésekre; ezzel is elkülönül az időrendre összpontosító krónikától. A gestát jellemzi még az irodalmi igényességre való törekvés, ami a 12. századra a regényes gesta válfajában csúcsosodott ki. A legkorábbi magyar gesták a 11–12. században készültek, és az uralkodóház sorsa köré szőtték történetüket. Ezek önállóan nem jutottak korunkra. A regényes gesták képviselőiben viszont fennmaradt Anonymus műve.

Sz. Gy.

tükrözik, és nyelvi, vallási/kulturális sokszínűség jellemzi őket. Közülük egy 10. század közepén szerkesztett bizánci mű emelkedik ki adatgazdagságával. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár (913–959) fiának készítette azt a kézikönyvet, amelyet az utókor a *De administrando imperio*, vagyis *A birodalom kormányzásáról* címmel látott el. A tudós császár azonban csak a mű értelmi szerzője volt: az adatgyűjtést munkatársak bevonásával végezte, akik a szöveg összeállításakor híven követték forrásaikat, nem törekedván a következetlenségek kiiktatására. A különböző időkből való követjelentések, útleírások és egyéb jegyzetek így ellentmondásos képpé álltak össze. (A munkáról lásd a 32–33. oldalon írottakat!) A következőkben tehát az írott forrásokban szereplő magyar szállásterületeket tekintjük át.

A csodaszarvasmonda

Noha a magyarok csak a 9. század első felétől jelennek meg a történeti forrásokban, de ez nem jelenti azt, hogy azelőtt ne léteztek volna. Éppen csak más neveken említetnek, sőt valószínű, hogy a rájuk értett nevek (hun, avar, szabir, onogur, turk, stb.) nem mind ugyanarra a „magyar” népre vonatkoztak, hanem annak egy-egy etnikai összetevőjére. A kora középkori népek kialakulása több szálon futó esemény volt, ekként a különböző hiteles források, ha nem is mindig egyeztethetőek össze, de jól megférhetnek egymással. A legrégebbi, mitikus múltat a csodaszarvasmonda meséli el, melynek legrégebbi ismert változatát Kézai Simon gestája őrzi.

E monda minden bizonnyal az eredeti magyar hagyomány része volt, s nem egy klerikus költötte, vagy jegyzetelte ki máshonnan. Ezt két tényből lehet sejteni. Egyfelől az egyházi kötelékbe tartozó középkori írástudóknak nem volt szokása pogány eredetmítoszokat gyártani. (A monda fontosságát éppen az jelzi, hogy pogány mivolta ellenére helyet vívott ki magának a krónikák lapjain.) Másfelől a szarvasűzés mondája olyan keleti népek ajkán is élt, akiknek nyelvét egyetlen krónikásunk sem ismerhette. A mitikus „őstörténeti tér” tehát „Perzsia vidéke” és a Meótiszi mocsarak, azaz a Kaukázustól északnyugatra elterülő kelet-európai sztyeppe.

HUNOR ÉS MAGOR. RAJZ: JUHOS KISS SÁNDOR

„Mellőzve már most a mellékes dolgokat, melyek csak a tárgy színezésére valók, térjünk vissza Ménróthoz. Ez az óriás a nyelvzavar kezdete után Havilah (Eviláth) földjére költözött, amelyet ekkor Perszisz (Perzsia) vidékének neveztek, és ott két fiút nemzett a feleségével, Eneth-tel, nevezetesen Hunort és Magort, akiktől a hunok vagyis a hungarusok (magyarok) eredtek. [...] Mivel Hunor és Magor elsőszülöttei voltak Ménrótnak, apjuktól különváltan éltek sátraikban. Történt pedig, hogy egy nap vadászni igyekeztek Meótisz ingoványaiba, amikor is a pusztaságban egy gímszarvas jelent meg előttük; ők üldözőbe vették, az meg menekült előlük. Ott azután végérvényesen eltűnt a szemük elől, s noha sokáig keresték, képtelenek voltak bármiképp is rátalálni. Végül, miután bebarangolták az említett ingoványokat, úgy találták, hogy azok alkalmasak barmok táplálására. Ezt követően visszatértek apjukhoz, s beleegyezését elnyerve, minden ingóságukkal együtt a Meótisz ingoványai közé költöztek, hogy ott telepedjenek le. Meótisz vidéke pedig Perzsiával határos. Egyetlen kis gázlótól eltekintve, körben mindenfelől

tenger zárja körül; folyói egyáltalán nincsenek, de bőviben van fűnek, fának, szárnyasoknak, halaknak és vadaknak. Nehéz oda a ki- és a bejárás. Mármost a Meótisz ingoványai közé költözve, öt éven át egyfolytában ott maradtak. A hatodik évben azután, amikor kimozdultak onnan, a pusztaságban véletlenül Belár fiainak feleségeire és gyermekeire akadtak, akik férjük nélkül maradtak sátraikban. Ezeket minden ingóságukkal együtt, gyors vágásban a Meótisz ingoványai közé hurcolták. Mármost véletlenül a gyerekek között fogták el az alánok fejedelmének, Dulának két lányát is; egyiküket Hunor, másikukat Magor vette feleségül. Az összes hun ezektől a nőktől veszi eredetét. S az történt, hogy hosszabb ideig maradtak ezek között az ingoványok között, kezdtek hatalmas néppé nőni, és az a föld sem befogadni, sem táplálni nem bírta őket.” *Kézai Simon: Gesta Hungarorum 1282–1285 között*

Szkítia három tartománya

Szkítia a magyar krónikás hagyomány szerint területileg ugyan egységes, de kormányzás tekintetében három részre oszlik, Bascardiára, Dentiára és Magoriára. Bascardiában Baskíria ismerhető fel, Dentia és Magoria pedig valószínűleg az Anonymus által említett „Dentümgyer” területnévvel kapcsolható össze, ami e kettőt együtt jelölheti. Ebben a homályos földrajzi leírásban a magyarság elágazó története ismerszik meg, ugyanis a Közép-Európában hont foglaló néprészen kívül keleten még évszázadokig létezett két magyar néptömb.

A birodalom kormányzásáról című műből az is kiderül, hogy a Kárpát-medencei és a „Perzsia vidékén” megtelepedő néprész a 950-es években még élő kapcsolatot ápolt egymással. Azt sajnos nem tudjuk, hogy e kettő milyen létszamarányt képviselt. Annyi bizonyos,

Testvérnépek a sztyepperégióban

József kazár kagán a 10. század közepén azt írta egy érdeklődőnek, hogy népe Jáfet fiától, Togarmától származik, akinek tíz fia volt, köztük Kazár, Bulgár, Szabir. Szíriai Mihály lejegyzett egy történetet a bolgárok eredetéről. Eszerint három testvér érkezett Szíriából. Egyikük, Bulgariosz a Dunánál telepedett le népével. Bátyja, Kazarig a Kaukázusba költözött, tőle származik a kazárok neve. A harmadik testvér, Pugur is errefelé vezette a hozzá csatlakozókat: az ő neve talán az ogurokat rejti.

S. B.

hogy mindkét említett fél elég jelentősnek érezte a másikat az összeköttetés fenntartására, ám kapcsolatuk 11–13. századi folytatásáról nincs adatunk. A keleten maradtak emlékezete csak az 1230-as években sarkallt cselekvésre közép-európai magyarokat: a keleti irányból és a tengert érintő útvonalból kitetszik, hogy a tragikus sorsú Ottó testvér a Perzsia-vidéken élő magyarok nyomára jutott. *(Lásd a szevordikról írottakat a 155–158. oldalon!)*

1237-ben Riccardus Domonkos-rendi szerzetes egy bizonyos „Ungaria Magna” dolgáról – és rendtársainak viszontagságos útjairól – írt jelentést. Ottó és Julianus eltérő útvonalából valószínű, hogy a kaukázusi magyarság nem azonos az Etil (Volga) folyó mellett fekvő Régi Magyarország lakóival. A 13. század első harmadában tehát nem két, hanem három, egymástól elkülönült területen éltek magyar etnikai tudatú emberek. A „Bascardia”, „Dentia”, „Magoria” hármasságnak ez lehet a valóságmagja.

Hogy a fent említett népegységek mikor költöztek szét, nem tudjuk. Valószínűleg előbb a baskíriaiak őseitől különült el az

Dentumoger

„Szkítia ugyanis, amelyet Dentumogernak hívnak, hatalmas föld tőlünk keletre, s határai északtól egészen a Fekete-tengerig terjednek. Legszélén a Don nevű folyó található”. Bár a területet Anonymus Szkítiával kapcsolta össze, amelyet a középkori nyugati geográfia elképzelése szerint képzelt el, nem bizonyos, hogy eredetileg is ezt jelentette.

Magát a dentumoger kifejezést többféleképpen próbálták értelmezni. A legvalószínűbbnek látszó megoldás szerint a dentu esetleg a török ’hét’ számnévnek egy erősen eltorzult lejegyzése lehetne, így a szókapcsolat a hétmagyar török megfelelője lenne. Régebben felmerült, hogy a dentu valójában „Don tő” jelentésben szerepel, ami éppenséggel megfelelne az Anonymus által meghatározott térnek, nyelvészetileg azonban ez a magyarázat tarthatatlan. Mindemellett nem lehetetlen, hogy mégis a Don rejtőzik a szóban. Ennek ugyanis létezett Den alakja is, amelyhez a magyar -t kicsinyítőképző járulhatott, így a Dentu voltaképpen annyit jelentene, hogy Donocska, és így talán a hasonló nevű Donyec folyóra vonatkozhat. A Dentumoger kifejezés így esetleg „donyeci Magyarország” formában lenne értelmezhető. Kérdéses, hogy Anonymus Dentumogerje hogyan viszonyul a Kézai Simon gestájában fennmaradt Dentia és Magoria területnevekhez: Kézai bontotta szét a nehezen értelmezhető szót, vagy esetleg Anonymus csinált a kettőből egyet?

S. B.

JELLEGZETES TÁJKÉP
A KUBÁN FOLYÓ
VÖLGYÉBEN.
FOTÓ: TÜRK ATTILA

a néptömb, amely később kettéválva a Kaukázus előterébe és Etelközbe vonult. Ez a korábbi szétválás esetleg oly régen eshetett, hogy nem jutott a 10. század közepén Bíborbanszületett Konstantin császár tudomására; annál feltűnőbb, hogy évszázadok elmúltán a Kárpát-medencei magyar Julianus minden nehézség nélkül megértette a Volga-menti magyarokat, ami nyelvünk tartósságának jele. Amint a „szavárd”, úgy a baskíriai magyarok létszámát sem ismerjük. A Julianus első útjáról írt jelentés azonban arra is utal, hogy a Régi Magyarország komoly haderővel, így bizonyára komoly népességgel rendelkezett, hiszen képesek voltak – ha időlegesen is – vereséget mérni a mongolokra.

„A tatár nép szomszédos velük, de ezek a tatárok, harcba bocsátkozva velük, nem tudták őket háborúban legyőzni, sőt az első csatában vereséget szenvedtek. Ezért barátokká és fegyvertársakká fogadták őket, úgyhogy együttesen tizenöt tartományt teljesen elpusztítottak.” A Riccardus-jelentés az Urál térségében maradt magyarokról, 1237

„A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéből Levediának neveznek, amely vajdát tulajdonnevén Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többi is, vajdának hívták. Ezen a helyen, az imént említett Levediában folyik a Chidmas folyó, melyet Chingilusnak is neveznek. De abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból sabartoi asphaloi-nak [rendíthetetlen szavárdnak, másként: erős szabirnak] nevezték... Együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal... Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett, és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig sabartoi asphaloi-nak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelközű nevezetű helyekre... A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, s gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.” *A birodalom kormányzásáról című munka a magyarok szállásterületeiről, 950 körül*

Levédia és Etelköz

A *birodalom kormányzásáról* című mű több régi szállásterületet is említ. Az egyiket az első vajdáról, Levediről nevezték el, s a leírás szerint a „Chidmas/Chingilus” folyó mellett terült el, amelyet azonban eddig nem sikerült azonosítani. A kutatók gondoltak többek között a Kubán, a Don, a Donyec, a Dnyeper, az Ingul és az Ingulec folyókra is, de egyértelmű bizonyíték egyik mellett sem szól.

Némileg segíthet a soron következő magyar szállásföld: „a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelközű nevezetű helyekre...” Levédia tehát Etelköztől keletre esett, és még azt is tudjuk, hogy Kazária közelében volt.

Ennél súlyosabb kérdés, hogy mikor élt Levedi, vagyis mikor számolhatunk egy róla

SÁROSSY TIBOR: HÉT VEZÉR SZOBORCSOPORT.
(2002) IBRÁNY. FOTÓ: LOVAS ANDREA

SÁROSSY TIBOR: HÉT VEZÉR SZOBORCSOPORT.
(2002) IBRÁNY. FOTÓ: LOVAS ANDREA

Etelköz neve

Etelköz neve a Bíborbanszületett Konstantin környezetében készült, a birodalom kormányzásáról írott munkában szerepel kétszer is, egyszer „Etel és Kuzu”, másodszor „Atelkuzu” formában. A kifejezés második tagjában a magyar ’köz’ szót sejtve a kutatók a szókapcsolatot Etelköz formában rekonstruálták, s a magyarban jól ismert területjelölő nevek csoportjába sorolták (Bodroköz, Rábaköz, Drávaköz, Muraköz). A nagy kérdés az, hogy vajon melyik folyót is jelölték az Etel névvel elődeink. A bizánci, kazár és héber forrásokban a 6. századtól szerepel az Etil/Atil folyó neve, mely egyértelműen a Volgára vonatkozik. A folyót e néven ismerik az arab földrajzi írók is, ám számukra az Atil egy komoly méretű, messze keletre, az Altaj hegységig elnyúló vízrendszert jelölt, amely az Irtisből, a Belajából, a Kámából és végül a Volgából állt össze. A magyarok Etelje azonban aligha lehetett a Volga: *A birodalom kormányzásáról* című munka felsorolja a terület folyóit, melyek a Szerettől a Dnyeperig terjednek, keletebbre nem, a Volga tehát kívül esik a jelölt területen. (A mű szerzője egyébként ismerte a Volga Atel nevét.) Bár számos kutató a középkori magyar krónikák névhasználatának megfelelően a Donra értette az Etilt, valójában ennek görög neve, a Tanais sem szerepel az összeírásban. Érdekes viszont, hogy 14. századi magyar forrásokban éppen megfelelő folyók, a Prut és Dnyeszter viseli az Ethel nevet.

S. B.

Fekete magyarok, fehér magyarok

Az orosz nyelven íródott *Régmúlt idők krónikája* című munka megemlíti a magyarokat is, ugri néven. „Majd azután fehér magyarok jöttek, és örökölték a szlávok földjét, miután elkergették a frankokat, akik azelőtt foglalták el a szlávok földjét. Ezek a magyarok ugyanis Hérakleiosz császár korában jelentek meg [...] Ezek után jöttek a besenyők, majd a fekete magyarok mentek Kijev mellett, később Oleg idejében...” A nem kevésbé zűrzavaros leírást nem könnyű megfejtetni. Nagyon valószínű, hogy a mű szerzője, aki egy szláv nyelvre fordított görög krónikát kivonatolt, félreértett valamit. A fordító ugyanis a turk népnevet a korabeli használatnak megfelelően ungriként ültette át, de nemcsak a magyarok, hanem a Türk Birodalom alattvalói esetében is. Hérakleiosz császár (610–641) tehát nem a magyarok, hanem a türkök révén került a történetbe. A fekete és fehér magyarok pedig elképzelhető, hogy téves logika alapján kerültek megkülönböztetésre: mindkét név ugyanazt a csoportot jelölné, a rájuk vonatkozó utalások viszont más-más szövegahagyomány révén kerültek a *Régi idők krónikájának* szövegébe. A munka összeállítója azonban nem ismerte fel a két információ azonosságát, és ezért tett volna különbséget a fekete és a fehér jelfővel.

S. B.

VÁGÓ PÁL: MAGYAROK KIJEV ELŐTT (1882). MAGYAR NEMZETI GALÉRIA

A Kijevi Magyar-hegy

A *Régmúlt idők krónikája* szerint Aszkoldot – Kijev egyik rusz meghódítóját – a kijevi Magyar-hegyen temették el, ahol Olmin udvarháza állt később. Olma nevét egyes kutatók a magyar Álmoséval egyeztették, de ez aligha helytálló feltételezés. A krónika szövege szerint ugyanis Olma később Aszkold sírján Szent Miklós templomát építtette fel, Álmosról pedig nem ismert, hogy buzgó keresztény lett volna. Figyelemre méltó azonban, hogy Kijevben létezett egy Magyar-hegy nevű helynév, s az elnevezés, mint erre a krónika 898-ra vonatkozó, magyarokról szóló passzusa utal, összefüggésben volt a magyarok Kijev melletti vándorlásával. Gy. G.

elnevezett szállásfölddel. A válaszhoz *A birodalom kormányzásáról* kevéssé fogódzót ad. Annyi bizonyos, hogy mivel Levedi idején három évig szövetség állt fenn a kazárokkal, s a Kazár Kaganátus felemelkedése a 7. század elejére tehető, ezért Levedi életideje, és így Levédia keletkezése a 600-as évek első felétől a 800-as évek első feléig bármikor elképzelhető.

Etelköz helyét, ha áttételesen is, de meghatározza a birodalom kormányzásáról írott császári munka, méghozzá öt folyó nevével. A felsorolás keletről nyugatra halad: a Baruch valószínűleg a Dnyeper, a Bug ma is Bug, a Trullos a Dnyeszternek felel meg, a Prut és a Szeret neve máig sem változott. Etelköz tehát a Fekete- és az Azovi-tenger északi előtere, amelyet nyugatról a Kárpátok koszorúja határol. Amennyiben Etelköz tényleg nyugatra esik Levédiától – ahogy a császári műben szerepel –, akkor a Chidmas/Chingilus bajosan azonosítható a déli Bugba ömlő Ingullal, vagy a Dnyeperbe torkolló Inguleccel, hiszen e két kis folyó Etelközön vezet keresztül. Ám azt sem tudjuk, hogy Levedi első vajda lakóhelye a teljes „magyar” szállásterületet felölelte-e: nem kizárt, hogy Levédia részben vagy egészben Etelköz része volt.

A magyar vándorlás régészeti nyomai

A korai magyar történelem régészeti kutatása az elmúlt évtizedben a Dnyeper folyó és az Urál hegység térségében előkerült kora középkori hagyaték kapcsán új lendületet vett. Olyan leletekről és régészeti jelenségekről van szó, amelyek alapvető kapcsolatot mutatnak a Kárpát-medence 10. századi anyagi műveltségével. Magyar szempontból releváns lelőhelyeket továbbra is csak a délorosz erdős és részben füves sztyeppén, illetve a samarai Volga-könyök és a Dél-Urál térségében találunk.

A Kárpát-medencében a magyarság a 9. század legvégén telepedett meg, noha az írott források mellett immár régészeti leletek is utalnak arra, hogy a magyarok elődei már a 860-as évektől feltűnhettek a Kárpát-medencében. (Egyes magányos, elszórtan eltemetett fegyveres férfisírok radiokarbon-kezeléséből immár régészetileg is

következtethetünk erre, például Szeged környékéről.) Vagyis egyre több érv szól amellett, hogy a honfoglalást ne mindössze egy-két év eseménytörténetének tartsuk, hanem egy hosszabb történelmi folyamatnak.

A honfoglalás és kora Árpád-kori régészeti hagyatékek keleti kapcsolatrendszerének feltárása támpontokkal szolgálhat ahhoz, hogy a magyarság milyen irányból érkezett, érkezhetett a Kárpát-medencébe. A legközelebbi ilyen jellegű leleteket a Kárpátok külső, keleti oldalán találjuk meg. Ezek történelmi értékelésével kapcsolatban azonban újabban kétségek merültek fel, mivel például a Przemyśl (Lengyelország) mellett feltárt temető jellegzetes S-végű karikaékszerei valójában a 10. század második felében, végén kerülhettek a földre. Így komolyan felmerült annak a lehetősége, hogy ezen lelőhelyek – vagy egy részük – nem az etelközi szállások legnyugatibb emlékei, hanem a 10. század végén a hágók előterébe – valószínűleg katonai védelmi feladatokkal – kitelepített csoportok hagyatéka. A tárgyalt régió lelőhelyeinek egy másik csoportja, amelyet szintén a magyarok elődeivel szokás kapcsolatba hozni, ma már biztosan nem tekinthető „etelközi” emléknek. A Krylos (Ukrajna) melletti temető például egyértelműen a 10. századra keltezhető, s a több mint száz feltárt sír között mindössze két „magyaros” jellegű temetkezést találunk, a többi a ruszokhoz köthető. A háttérben feltehetően azokat a magyar harcosokat sejthetjük, akik kijevi zsoldba szegődtek, miként fordítva is szép számban érkeztek hozzánk katonák. (Ez utóbbi csoportra utalhat például az Oroszvár helynév és a balta alakú amulettek Kárpát-medencei feltűnése.) A Kárpátok keleti hágóinál említett lelőhelyek harmadik, ma már szintén vitatott csoportja a Bukarest, Tei-tói lelőhelyek köre, amelyek kevésbé karakteres leletanyaga – elsősorban éppen a Szubbotyici-horizont alább bemutatandó jellegzetességei alapján – inkább a besenyőkhöz, vagy más, kései nomád csoporthoz köthető.

A mai Moldávia területéről a Dnyeszter folyó vidékéig magyar őstörténelmi szempontból kevés érdekes leletet ismerünk, a jelenség hátterében feltehetően az eltérő földrajzi környezet állhat, itt már ugyanis hegyes, magasabb fekvésű térszíni formákat találunk. Etelköz nyugati határa viszont aligha lehetett az Al-Duna, mivel az

I. Bolgár Cárság régészeti emlékei – sőt kifejezetten telepletei – ettől sokkal északabbra is nagy sűrűséggel fordulnak elő.

A Dnyeszter mentén Szlobodzeja lelőhely az elmúlt évek magyar vonatkozású régészeti szenzációja. A mintegy 20, egy bronzkori kurgán betöltésébe másodlagosan beásott temetkezés leletanyagában világosan tükröződnek a szláv kapcsolatok (pl. a késő Luka-Rajko-veckaja-kultúra kerámialeletei), s feltűnik a feltehetően a Krímből származó bizánci selyem és a még Volga vidéki eredetű, korongolt kerámia – egy Tankejevka-típusú korsó – is. A leletanyagban az ékszer- és lószerszámtípusok mellett az aranyozott ezüst alapanyag és a növényi díszítés a Kárpát-medencei 10. századi műveltség egyértelmű párhuzama, miként a nyugat felé tájolt koponyájú, nyúzott lóboros temetkezési mód is.

Keleti irányban a Dnyeper folyóig ma még nem áll rendelkezésünkre hasonló lelet, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy más korszakokban és népeknél is a nagyobb folyóvölgyek a megtelepedés jellemző területei. A Dnyeper középső folyása mentén a mai Krivij Rih, Kirovohrad, Dnyipropetrovszk, Kremencsug térségében kerültek elő a szlobodzejaihoz hasonló leletek, melyeket az első, névadó lelőhelyük alapján régészetileg Szubbotyici-horizontként tartunk számon (Tvjordohleby, Katyerinovka, Korobcsino stb.). Ezek keltezése hagyományos és immár radiokarbon kormeghatározással is a 9. század második felére tehető. Így az itt eltemetettek leletanyagának jellege és időrendje alapján az etelközi szállások magyarjai lehetnek. Mindez meglepő összhangban áll az írott források adataival, melyek szerint a magyarok elődei a 9. század második fele, középső harmada előtt nem tűnnek fel a térségben. *(A lelőhelyek ismertetését lásd: A honfoglalók viselete. Magyar őstörténet 1. 49–64. old.)*

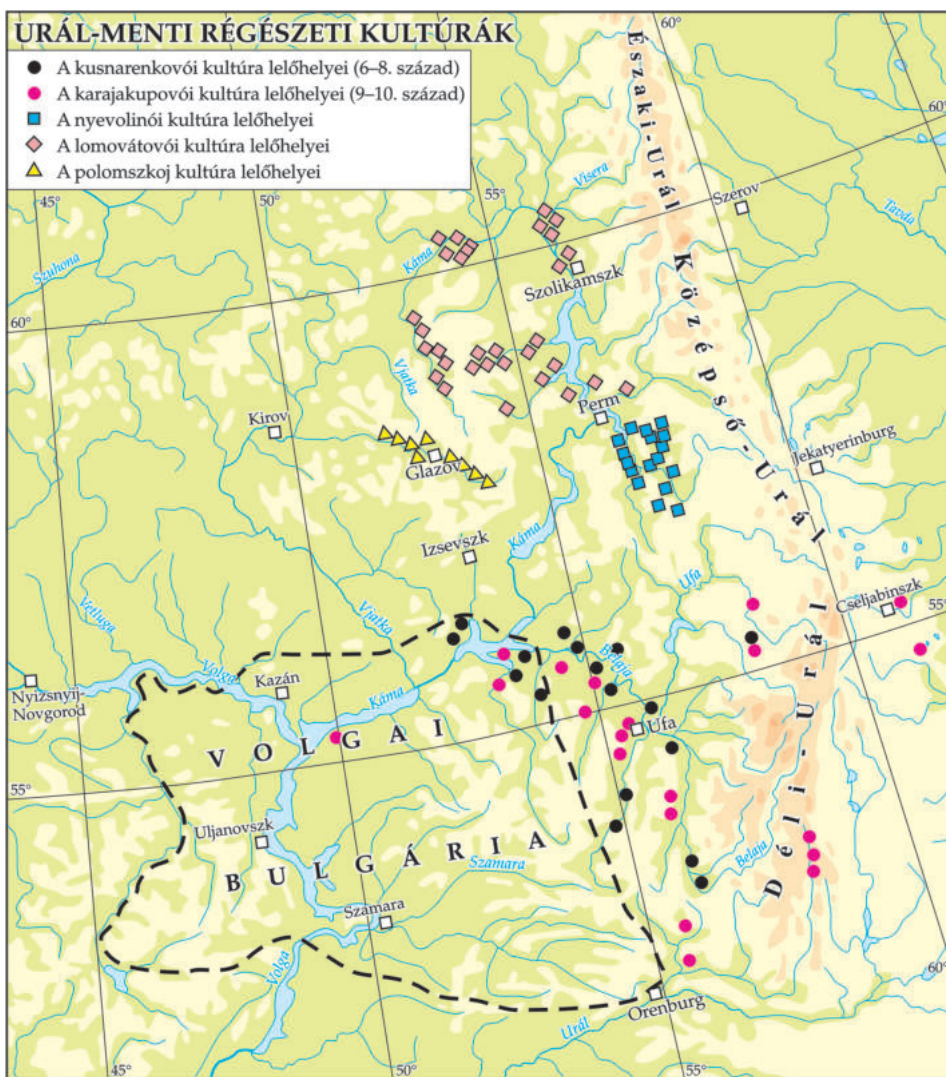
A Dnyeper és a Volga folyó közti terület napjainkban a korai magyar történelem régészeti kutatásának legnagyobb fehér foltja. Mindössze a vorobjevói sírt említhetjük a Don vidékén, amely bár erősen szaltovói – pontosabban pszeudoszaltovói – jellegű, elsősorban a csat és néhány más jellegzetesség egyértelmű Volga–Urál vidéki eredetre utal. (Sajnos a sírt nem régész tárta fel.) A Don–Donyec vidéki, a szaltovo-majackaja kultúra alánjai által a 8–10. században igen sűrűn lakott térségben feltételezett Levédia régészetileg jelenleg nem igazolható: itt sem honfoglalás kori Kárpát-medencei, sem – ami még fontosabb lenne – volga–uráli eredetű leletek nem tűnnek fel. Hasonló okból, bár még erősebb érvekkel vethetjük el régészetileg az ún. kaukázusi vagy Kubán vidéki őshaza elméletét is. A Dentümgöyér kifejezés bizonytalan értelmezésére komoly földrajzi lokalizációt építeni nem lehet. Mindezek alapján a kazár–magyar kapcsolatok írott forrásokból ismert tényének lehetséges földrajzi helyét át kell gondolnunk. A Szubbotyici-horizont jellegzetes, törökülésben látható embert ábrázoló veretei, vagy éppen az ezüst, illetve a préselt eljárással készült ezüst – de jellegzetes szaltovói mintákkal díszített – veretek 9. századi feltűnése a kaganátus nyugati peremterületén bizonyíték lehet az egykori kapcsolatokra. Kifejezetten kazár összefüggésekre utal az íjak trapéz átmetszetű markolatlécei mellett

néhány verettípus, melyek a Kárpát-medencei honfoglalás kora és a Kazár Kaganátus Szokolovszkaja Balka-horizontjának jellegzetességei, annak ellenére is, hogy ez utóbbi a 9. század elején megszűnt, így a „tényleges” kazárok 9–10. századi sírleleteit ma még nem ismerjük.

A Dnyeper és a Volga közötti területen régészetileg sokkal közelebbi magyar párhuzamokat jelentenek az erdővidék és az erdős sztyeppe határán élt egykori, valószínűleg finnugor nyelven beszélő népek 9–11. századi temetői. Az ún. ősmordvin és őscseremisiz temetők azonban etnikai értelemben nem köthetőek a magyarok elődeihez, a megfigyelt hasonlóságok elsősorban kulturális kapcsolatokként értelmezhetőek, bár a számunkra fontos leletanyag gyakran női sírokban való feltűnése utalhat egykori beházasodásokra. Noha itt az uráli eredetű és a Kárpát-medencei honfoglalás kori vonások együttes megléte fennáll, a pontos kronológiai vizsgálatok elengedhetetlenek. Néhány magyargyanús leletről (pl. Krjukovo Kuzsnoje 505. sír övveretei) például kiderült, hogy technikai és anyag-összetételi jellegzetességeik alapján valószínűleg 10. századi volgai bolgár készítmények, jöllehet kizárólag Kárpát-medencei párhuzamokkal rendelkeznek.

A szamarai Volga-könyök térségében, a folyó bal partján ma hat-hét olyan 8–9. századi lelőhelyet ismerünk (Nyemcsanka, Proletarszkoje gorogyiscse, 116 km stb.), melyek magyar szempontból érdekesek lehetnek. Itt a fémleletek mellett az uráli jellegű kerámialeletek feltűnése a meghatározó jelenség. Ez utóbbiak között a folyami kagylóval vagy talkummal soványított, kézzel formált, gömbös aljú, nyakán zsinegdíszes edényeket említhetjük, melyek ráadásul telepeken is előfordulnak. A mikrorégió kora középkori leletei arról tanúskodnak, hogy a késő hun kortól a 9. századig két-három időszakban is történt uráli eredetű betelepülés. A Volga jobb partja esetében ugyanakkor a feltehetően török nyelvű népek feltűnésének hasonló időrendjéről beszél újabban a kutatás. Vagyis nem pusztán és elsődlegesen a volgai bolgárok feltűnése jelentette a Volga-vidék „eltörökösödését”. A szaltovói kultúrkör területéről a 7. század második felében már egyértelműen van áttelepülésre utaló nyom.

Azt, hogy a magyarok mikor, és főként miért keltek át a Volgán, s miért költöztek nyugatra, ma még nem tudjuk, azt azonban joggal feltételezzük, hogy miként később a besenyők esetében

egyértelműen megfigyelhető, valószínűleg ez sem mehetett végbe a kazárok közreműködése, hozzájárulása, szövetsége nélkül. Okként a Dél-Urál előterében a 8–9. század fordulóján déli irányból feltűnő besenyő, míg keleti irányból a kimek (Szrosztrinszkaja-kultúra)

A KÖZÉPSŐ-URÁLI ÁTJÁRÓ.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

hatás tűnik lehetségesnek, időpontként pedig a 9. század középső harmada jön szóba, melyet a Kelet-Európában feltűnő Volga–Urál vidéki leletek jeleznek.

A Dél-Urál térségében a baskíriai és a kelet-tatarsztáni 6–9. századi – a magyar szakirodalomban is jól ismert – kusnarenkovói és karjakupovói régészeti műveltségek azok, amelyeket a magyarok elődeivel kapcsolatba hoztak. Ezen kultúrák lelőhelyei újabban a korábbiaknál jóval délebbre, az orenburgi füves pusztákon (Filippovka), illetve keletebbre, az Urálontúl erdős sztyeppén (Szinnyeglazovo, Karanajevo, Uelgi) is előkerülnek. (A lelőhelyek ismertetését lásd: *A honfoglalók viselete. Magyar őstörténet* 1. 36–43. old.)

Az Urál keleti oldaláról való átköltözést többféleképpen lehet magyarázni, általában az I. Türk Kaganátus megszületése körüli

SIMON ATTILA–TÓTH LEVENTE: A HÉT VEZÉR. (1996)
NAGYAJTA. FOTÓ: SÁNTA IMRE GÉZA

SIMON ÁTTILA–
TÓTH LEVENTE:
A HÉT VEZÉR. (1996)
NAGYAJTA.
FOTÓ: SÁNTA IMRE GÉZA

népmozgások hatásaként értelmezik. A keleti előzmények közül a közelmúltban elkülönített Bakalszkaja-kultúra említhető (Kr. u. 4–6. század), melynek egyes lelőhelyein az ún. protokusnarenkovói kerámia aránya a 25%-ot is eléri. A Bakalszkaja-kultúra elkülönítésének jelentősége az Urálon túl erdős sztyeppeti területén főként abban áll, hogy azt az időrendi űrt sikerült vele kitölteni, amelyet a térség legjelentősebb vaskori eredetű kultúrájának, a részben szintén a magyarok elődeihez kötött Szargatszkaja-kultúrának – illetve egyik népességének – az eltűnése okozott. A Kr. e. 4 – Kr. u. 4. századi Szargatszkaja-kultúra végét korábban sokan igyekeztek a 6. századra „felkeltezni”, főként azért, hogy a kusnarenkovói kultúra kezdetével összeköthessék. Manapság azonban számos helyi kutató már egyáltalán nem lát magyar–ugor előzményeket a Szargatszkaja-kultúrában, hanem annak déli, iráni eredetű jellegét emelik ki. Bár a kérdés további kutatásokat igényel, az biztos, hogy jelenleg ez a legtávolabbi régészeti kultúra, amelyig a honfoglalás kori hagyatékból kiindulva több-kevesebb biztonsággal vissza tudunk nyúlni. A korábbi időszakok, illetve főként a magyar nyelv kialakulását megelőző korok régészeti kultúráit a jövőben már nem érdemes közvetlenül a magyar őstörténethez kötvé vizsgálni.

A „keleti” magyarok problémaköre

A 9. század végén az akkori magyarságnak nem az egésze jött be a Kárpát-medencei új hazába, hanem, mint az más nomád, gyakori helyváltoztatásra kényszerített népeknél is megfigyelhető, kisebb-nagyobb részek, töredék csoportok leszakadtak róluk. Ezek a különválások rendszerint nem békés úton történtek, hanem valamely történelmi kényszer vagy kataklizma váltotta ki őket: a megtámadott törzsek és népek gyakran kényszerültek szállásterületük feladására és új területek keresésére. Ahogyan a magyar törzsszövetséghez is a honfoglalást megelőzően csatlakoztak más törzsek – hogy csak a legutolsóra, a kazárok ellen fellázadt három kabar törzs csatlakozására emlékeztessünk –, ugyanígy a magyarság egyes törzstöredékei is csapódhattak más népekhez és szövetségekhez.

A volgai magyarság: Julianus útja

Egy biztos: a keleten maradt vagy leszakadt magyar töredékekkel a kapcsolat, ha volt is, igen hamar megszakadt. A keresztény feudális Európába betagozódó magyarság az európai krónikák világ- és történeti képét vette át, illetve annak szellemében dolgozta át a keleti

HADIK GYULA: JULIANUS
BARÁT. (1983) ESZTERGOM.
FOTÓ: BARTA ZOLTÁN

származás történeti emlékképét. Az ősi keleti hazát, ahonnan a magyarok kijöttek, a hérodotoszi Szkítiával azonosították, majd a 12–13. századtól kezdve megszilárdult a hun eredet tudata. A magyar „őshazát” középkori módra *Magna/Maior Hungariának*, azaz „rég/eredeti Magyarhon”-nak nevezték. A 12. század végén Viterbói Godofréd ezt írja: „Azt olvassuk, hogy a magyaroknak két országa van, az egyik, a régi a Maeotis mocsarainál [=Azovi-tenger] Ázsia és Európa határán, a másik, mintegy új az első pannóniai országtól ered. Ezt a Pannóniát némelyek új Ungariának nevezik.”

896 után több mint háromszáz év múltán egy nagy történelmi esemény sor, a tatár-mongol hódítások adták meg azt az ösztönzést, hogy a keleti magyarok felkeresésének terve felmerülhessen. A magyar királyság a frissen alakult Domonkos-rend segítségével sikeres, aktív térítő tevékenységbe kezdett a Kárpátoktól keletre, a nomád kunok

„A keresztény Magyarok Történetében azt találták, hogy van egy másik, Nagyobb Magyarország, ahonnan a hét vezér népével együtt kiköltözött, hogy lakóhelyet keressen magának, minthogy földjük a lakók sokaságát eltartani nem tudta. Miután sok országon áthaladtak és pusztítottak, végül elérkeztek arra a földre, melyet most Magyarországnak neveznek, akkor pedig a rómaiak legelőjének mondtak. Ezt választották maguknak lakóhelyül a többi földek közül, meghódítván a népeket, amelyek akkor itt laktak. Ahol is végül Szent István, első királyuk a keresztény hitre térítette őket; míg az előmagyarok, akiktől származtak, hitetlenségben maradtak, mint ahogy ma is pogányok. A domonkos barátok, miután ezeket a Magyarok Történetében megtalálták, megszánták a magyarokat, akiktől származtak, hogy mind az ideig hitetlenségben tévelyegnek. Elküldtek hát négy barátot keresésükre, hogy Isten segedelmével megtalálják őket, ahol csak tudják. Annyit tudtak a régiek írásaiból, hogy keleten laknak, de hogy hol vannak, nem is sejtették. Az említett szerzetesek, akiket kiküldtek, sok fáradságnak kitéve magukat tengeren és szárazföldön, több mint három esztendeig keresték őket, de az utak sok veszedelme miatt nem tudtak nyomukra akadni, kivéve közülük egy papot, Ottó nevűt, aki csak úgy utazhatott, hogy kereskedőnek adta ki magát. Ő egy pogány országban talált néhány azon nyelven beszélőt, akik révén megbizonyosodott afelől, hogy mely vidéken laknak, de tartományukba nem jutott el. Visszatért hát Magyarországra, hogy több barátot vegyen maga mellé, akik vele visszamenve a keresztény hitet hirdessék közöttük. De a sok fáradságban eltörődve, visszaérkezése után nyolcadnapra, miután megkeresésük minden útját-módját elmagyarázta, Krisztushoz költözött.” *A Riccardus-jelentés Ottó barát útjáról, 1236*

között. A kun missziókból nőtt ki a gondolat, hogy fel kell keresni és keresztény hitre kell téríteni az őshazában maradt keleti magyarokat. A tatárjárás előtt pár évvel, 1235-ben vágtak neki a domonkosok, hogy a régi magyar krónikák tudósítása alapján a magyarság keleten maradt töredékeit megkeressék, s Krisztus hitére térítsék. A missziós szándék mellett küldetésük nyilvánvalóan politikai célú is volt, hírszerzés a fenyegető mongol veszély felől. Végül egyikük, Julianus megtalálta a keleten maradt magyar testvéreket Magna Hungariában, azaz a „rég” Magyarországon, beszélt velük magyarul, s fontos értesülést szerzett a mongol hadak közelítő inváziójáról. Úti jelentését Rómában rendtársa, Riccardus jegyezte le, s ez az ún. Riccardus-jelentés a magyar őstörténet mindmáig legalapvetőbb írott forrásai közé tartozik. A friss hírek szélvész gyanánt terjedtek el az egykorú Európa egyházi és világi köreiből, a Julianus-út azonban a mongol kor viharainak elmúltával

„Megtalálta pedig őket a nagy Etil folyó mellett. Kik látván őt, s megértvén, hogy keresztény magyar, nagyon örvendeztek megérkezése felett. Körülvezették őt házaikban és falvaikban, és keresztény magyar véreik királyáról és országáról behatóan tudakozódtak. Bármit mondott nekik a hitről vagy egyebekről, a legfigyelmesebben hallgatták, mivel teljesen magyar a nyelvük; megértették őt, és ő is azokat. Pogányok, akiknek semmi tudomásuk nincs Istenről, de bálványt sem imádnak, hanem úgy élnek, mint az állatok. Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak. Lovakban és fegyverekben bővelkednek, és igen bátrak harcban. A régiek hagyományaiból tudják, hogy ezek a magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla.” *A Riccardus-jelentés Julianus barát útjáról, 1236*

hamar feledésbe merült, és sok száz évig kellett várni, míg a magyar tudomány újra felfedezte ezt a fontos emléket. Először Cseles Márton magyar jezsuita 1695-ben bukkan rá a Vatikánban a Riccardus-jelentésre, de felfedezése kiadatlan maradt. Még ötven évet kellett várni, hogy 1745-ben Desericzky Ince piarista római kutatása során az emléket újból „felfedezze”, s 1748-ban kiadja *De initiis ac majoribus Ungarorum* c. művének II. kötetében. Azóta a magyar őstörténet jól ismert és sokszor megvizsgált emlékei között foglalta el méltó helyét.

Mozsarak és mescserek

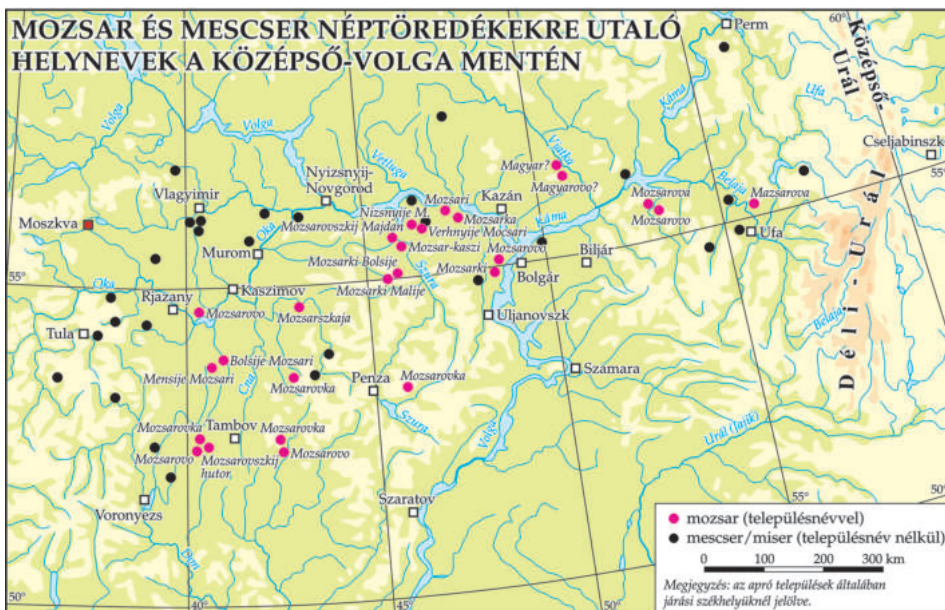
A legfőbb kérdés: kiket és hol talált meg Julianus. A második kérdésre adunk először választ: egészen pontosan nem tudjuk, de a forrás leírása alapján nagy valószínűséggel gondolhatunk a középső Volga vidékére, a mai Kazánytól délre, nem nagy távolságban az egykori volgai bolgár fővárostól, Bulgártól, mely a Volga bal partján feküdt. Ezek a volgai, keleti magyarok azonban nem az őshazai magyarok lehettek, akik mintegy az „őshazá”-ban maradtak, hanem délebből a bolgár-törökséggel együtt juthattak a 9. század első felében a középső Volga vidékére. A mongol kor szétszórta a Volga vidéki népcsoportokat is, többségük a Volga jobb partjára, nyugatabbra sodródott. Két adatunk van róluk a későbbi századokból. A 15. és 16. században szerepelnek orosz forrásokban mint egy *mozsar/mocsar*

nevű népcsoport, mely az Arany Horda tatár államának fennhatósága alatt élt. Az egykori rjazanyi, tambovi, nyiznyij-novgorodi, penzai, szimbirszki és kazányi kormányzóságok területén a mai napig *Mozsarü*, *Mozsarki* és *Mozsarovo* helynevek őrzik a volgai magyarság széttelepülésének az emlékét. Meddig őrizhették népi és nyelvi különállásukat e volgai magyarok? 1551-ben szerepelnek külön nevükön az orosz évkönyvekben, a csuvasok, cseremiszek és mordvinok társaságában. Teljes beolvadásuk a környező etnikumokba (elsősorban a csuvasokra, tatárokra és mordvinokra gondolhatunk) a 17. századra tehető.

A volgai magyarok továbbéléséhez kapcsolódik az a sokszor felmerült szívos feltevés, hogy a volgai magyarok emlékét őrzi a *Mescsera* földrajzi név és a tatárok egy csoportjának, a *miserek*nek a neve. *Mescsera* egy máig létező orosz területnév, mely az egykori rjazanyi fejedelemség és a moszkvai fejedelemség között elterülő erdős, tavas, középső Oka vidékét jelöli. Nyilván a *mescser* és a *magyar/megyer* nevek hasonlósága szolgált alapul annak a sok elképzelésnek, mely e két nevet és népet a legváltozatosabb elméletek keretében egymáshoz kötötte. Azonban a *mescser* egy kihalt volgai finnugor nép volt, akárcsak a *merik* és *muromok* (akinek a neve ugyancsak a régi orosz területképzővel alakított *Merja*, *Muroma* földrajzi nevekben maradt fenn). A tatárok *miser* csoportjának neve már valóban a terület nevéből ered, de ennek a névnek sincs semmi köze a *magyar* népnévhez. A *mescser/miser* problémakör tehát nem kapcsolható közvetlenül a keleti magyarok kérdéséhez.

MESZLÉNYI ATTILA: JULIANUS BARÁT.

A baskír–magyar kérdéskör

Annál inkább meg kell emlékeznünk az ún. baskír–magyar kérdésről, mely lényegében az elmúlt több mint ezer évben szívósan fel-felmerült a keleti magyarsággal kapcsolatban. Az alapot a baskír és magyar történelem összekapcsolására maguk a legkorábbi 9–10. századi muszlim források szolgáltatták. A legrégebbi muszlim forráscsoportban, a Dzsajhání-féle tradícióban a magyarok neve *madzsgir*, a Balhi-féle hagyományban pedig a volgai bolgárokon túli baskírok és a magyarok neve egyaránt baskír. A későbbi muszlim forrásokban teljes a kavarodás a névhasználatban: a baskír név (*baszdzsirt*, *badzsgird* stb.) a Kárpát-medencei magyarokra és az Urál-vidéki baskírokra egyaránt vonatkozhat. E nyomok alapján sokszor és sokan feltételezték, hogy a baskírok és magyarok tulajdonképpen azonos nép volt, és a baskírok csak később törökösödtek volna el. Ez a feltevés ma már teljesen elvethető, ugyanis a török nyelvű baskírokra sohasem alkalmazták a *magyar* nevet, s ugyanakkor a Kárpát-medencei magyarság magát sohasem illette a *baskír* névvel. Megemlítendő még,

hogy már a 920-as években, Ibn Fadlán arab utazó személyes tapasztalata alapján a baskírok török népként vannak leírva. Így azoknak kell igazat adnunk, akik a muszlim források baskír–magyar azonosítását tudálékos kitalálásnak vagy egyszerűen középkori tévedésnek vélték. A két népnév hangalaki hasonlósága és a két nép viszonylagos fizikai közelsége könnyen teremthetett lehetőséget a nevek kontaminációjára. A baskír–magyar „rokonítás” nem szűnt meg a korai muszlim forrásokkal, hanem tovább élt a 13. század mongol kori utazók, Plano Carpini és Rubruk műveiben, akik az általuk sohasem látott Magna Hungariát, a volgai magyarok hazáját, melyet Julianus „talált meg”, Baskíriával azonosították, tehát valós elhelyezkedésénél jóval keletebbre, az Urálba helyezték. Maga Julianus említést sem tesz a baskírokról, a ferences utazók pedig másodkezi értesüléseiket a mongol kánok udvarában élő muszlim perzsa hagyományból vehették. Így újra ott vagyunk a muzulmán forrásoknál, melyek a baskír–magyar elmélet megszületéséért felelősek. A 19–20. századi magyar tudományosság megpróbált nyelvi érveket is felhozni a baskír–magyar kapcsolatok megtámogatására. De mára világos, hogy a baskír és magyar nyelv között semmilyen egykori közvetlen kapcsolatra utaló nyelvi nyom nincsen, és a baskírföldi állítólagos magyar eredetű helynevek mind téves etimológiákon alapulnak. Mindössze egy olyan egyezési pont van, mely elgondolkoztató, s magyarázatra szorul. Ez pedig két törzsnév feltűnő egyezése a honfoglaló magyarságnál és a 19–20. századi baskír törzseknél. A két magyar törzsnév a *Gyarmat* és a *Jenő* (ma helynevek sora őrzi emléküket), melyek megfelelői a baskíroknál *Jurmati* és *Jenej*. E nyelvileg helyesnek tűnő egyezésnek történeti magyarázatát úgy képzelhetjük el, hogy a két törzsnév mind a magyarban, mind a baskírban bolgár–török eredetű (ezt nyelvileg megfelelően lehet igazolni). Tehát e két azonos eredetű

„A basdzsirtok. Két fajtájuk van. Az egyik fajta a guzzok végein, a bolgárok mögött lakik. Azt mondják, hogy számuk vagy 2000 ember. Erdeik védelmében élnek, a bolgárok alattvalói. A másik basdzsirtok a besenyőkkel határosak. Mind ők, mind pedig a besenyők türkök, és határosak a bizánciakkal.” *al-Balhí* (?–934) *a baskírokról*

„megérkeztem Unkúrijába, ahol egy bászírd nevű nép él. Ők voltak az elsők, akik a törökök országa felől behatoltak Frankföldre. Bátor emberek, megszámlálhatatlanul sokan vannak. Országuk, melyet Unkúrijának hívnak, 78 városból áll... A bászírd király gyakran pusztítja a bizánci területeket...” *Abu-Hámíid al-Garnáti hispániai arab utazó Magyarországról, 12. század közepe*

törzsnév mindössze arra a szerepre utal, amelyet a bolgár-török etnikum játszhatott mind a köztörök nyelvű baskírok, mind a finnugor nyelvű magyarok etnogenezisében. Ha viszont így van, a két baskír törzsnévben nem magyar nyomokat kell keresnünk, hanem mind a baskíroknál, mind a magyaroknál bolgár-török törzsi elemek beolvadására kell gondolnunk, melyek időben sem feltétlenül ugyanarra a periódusra estek.

A Jugria-tan

Végére hagytuk azt a keleti magyarsággal kapcsolatos elképzelést, mely az őshazának középkori Szkítia, majd később, a 13. századtól Magna Hungaria elnevezését egy további elnevezéssel, a Jugria névvel bővítette.

A 16. század elején egy eleddig ismeretlen név, *Jugria* bukkan fel mint a magyar őshaza elnevezése. Miechowi Mátyás híres, 1517-ben kiadott *De duabus Sarmatiis* című művében szerepel először nyomtatásban leírva, hogy a magyarok őshazája az Urál-vidéki Jugra területe. Miechow, majd utána Sigismund Herberstein nyomán mind az európai, mind a magyar tudományos irodalomban általánosan elterjedt ez a Jugria-tan (az orosz *Jugra* név latinosított formájában), s mintegy háromszáz évig a magyar őstörténet egyik legmerekvebb dogmája lesz. Jugria kétségtől az egykori volgai-bolgár területektől északkeletre, a mai ÉNy-Szibériában elhelyezkedő terület neve, melyet már régóta a magyarok legközelebbi nyelvi rokonai, az obi-ugor népek, azaz a vogulok (manysik) és osztjákok (hantik) lakták. A 15. században sikerült e területet Moszkvának adófizetőjévé tennie, s ezt mutatandó III. Iván orosz nagyfejedelem vette fel először titulusai közé 1488-ban a *velikij knjaz' jugorszkij* „Jugra nagyfejedelemé” címet. Ekkor alakulhatott ki

orosz talajon az a Jugria-tan, mely szerint a magyarok Jugriából jöttek volna ki, így Jugria lenne a magyar őshaza. Az azonosítás alapjául az szolgál, hogy a magyarok óorosz neve, az *ugri* (mely viszont az *onogur* népnév magyarokra alkalmazott neve volt, így az európai *Ungar*, *Hungarian* stb. alakok is innen erednek), feltűnően egybecsengett a *Jugra* névvel. A tudományos finnugor nyelvhasználat 19. századi megjelenésével a Jugria-tan mintegy tudományos mázt kapott azáltal, hogy a 16. századi Jugria adatokat most már úgy értékelték, mint a finnugor rokonság felismerésének igen korai megnyilvánulásait. Kora legkiválóbb magyar nyelvésze, Gombocz Zoltán például azt állítja 1923-ban, hogy „a moszkvai hagyomány végeredményben csakugyan a magyarok és onogur-bolgárok jugriai tartózkodásának halovány emlékét őrizte meg”, bár óvatosan hozzátette még: „bármilyen valószínűtlennek tűnjék is fel az első pillanatra”. S valóban, a kiváló finnugrista Zsirai Miklósnak sem sikerült hatalmas apparátussal bebizonyítania 1930-ban, hogy az *Ugra* alak lenne az eredeti (a másodlagos *Jugra* alakulatot megelőzve), s így a régi prekonceptió, *Jugrának* az *onogur* népnévből való eredeztetése igazolódna. Vásáry István 1974 óta több alkalommal kifejtette és megpróbálta bizonyítani, hogy a Jugria fogalomnak sem a tényleges magyar őshazához, sem a finnugor nyelvhasználat történetéhez nincsen köze, egyszerűen őstörténeti misztifikáció, melyet egy etimológiai eredetű névazonosítás, a magyarok óorosz *ugri* nevének a *Jugra* terület- és népnévvel való összevetése teremtett meg. A 21. századra a Jugria-tan, úgy tűnik, végleg eltűnt a magyar őstörténet szívos tévhitei közül, s ma már a finnugor nyelvészek közül sem tör lándzsát mellette senki.

Dallamhasonlóságok a Volga-vidéken

A Volga-vidék népzeneje rendkívül összetett. Változatos hangnemi és formai sajátosságok jellemzik: pentaton hangsor nagy és kis hangterjedelemben, *szo-*, *do-*, *la*-ötfokúság, félhangos ötfokúság, ereszkedő és emelkedő dallamépítkezés, teljes és részleges kvintváltás, motívumismételő kötetlen szerkezet és kötött strófa.

Bartók Béla már 1924-ben, majd Kodály Zoltán 1929-ben felhívta a figyelmet magyar és bizonyos cseremisiz, votják pentaton dalok hasonlóságára, Bartók 1934-ben pedig úgy találta,

hogy „a Volga-menti cseremiszek dallamainak egy része és a régi magyar dallamok közt határozott rokonság van.” Megállapításaikat a népzene kutatás azóta kiterjesztette csuvas dallamokra is, továbbá pontosította azzal, hogy párhuzamok a kötött szerkezetű dalok között kereshetők, és szűk terjedelmű, valamint nagyívű ereszkedő ötfokú dalokra egyaránt vonatkoznak. Fény derült azonban eltérésekre is, arra, hogy a Volga-vidéki szo-végű dallam magyar párja többnyire *la*-hangon zárul, vagy hogy a háromsoros csuvas dallamok magyar megfelelői négy sorosak.

Különösen szembeszökő a pentaton kvintváltó dalok hasonlósága, bár az ereszkedő kvintváltás sem a cseremisz, sem a csuvas népnek nem általános hagyománya, hanem csak egy szűkebb körzeté a Volga mentén, a cseremisz–csuvas nyelvhatáron. Efféle dalok Magyarországtól nyugatra nem ismeretesek.

P. K.

EGYMÁSSAL
ROKONÍTHATÓ
CSUVAS ÉS MAGYAR
DALLAMOK.

Hűcs ki, disznó, a be-rök-bű, csak a fü-le lát-szik,
Bo-kor mel-lett ka-nász-buj-tár mű-nyecske-vel ját-szik,
Öd mög, fe-ne, a ka-nászt mög a buj-tár-gyát is,
Mér vág-ta lő a sis-kát mög a ma-la-cát is!

A kaukázusi magyarok kérdése

A VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár nevével fémjelzett *De administrando imperio* című történeti munkában olvasható feljegyzés szerint a türkök – azaz a magyarok – népe a besenyőktől elszenvedett vereség után kettészakadt: egy részük Etelközbe, a másik „Perzsia vidékére” vándorolt. Utóbbiak „valamely okból” megőrizték régi nevüket, amelyet – görögös írással – *szavarti aszfali* (Sabartoi asphaloi, illetve Sabartoi asphaloi) alakban jegyezték le. (A másik csoport új nevet használt, a türkök.) A magyarokat érintő információk forrása kérdéses, részben magyar főemberektől, Tormástól és Bulcsútól származtak.

Egyes – egyelőre kellőképpen nem bizonyított – vélekedések szerint a szavárd elnevezés összefüggésben áll a szabir népnévvel. Másrészt a szabartoi alak nagy hasonlóságot mutat az örmény és a muszlim forrásokban található *szevordi* vagy *szjavorði* népnévvel. Ők a 9. század eleje óta bizonyíthatóan jelen voltak Örményország Uti nevű tartományában, a Kur/Kura-folyó völgyében, a mai Azerbajdzsán és Örményország határvidékén. Ebben az esetben a *De administrando imperio*-ban olvasható „Perzsia vidékén” kifejezés Kelet-Örményországra utalhat, amelyet a latin és a bizánci forrásokban Perszarmeniának neveztek.

A szevordikról számos örmény forrás tudósít. V. „Történész” János (899–931) örmény katolikosz krónikájában például több alkalommal is említi őket, és mivel Uti tartományban laktak, időnként

A szabirok

A szabir (szavir) nép a 450-es évek körül tűnik fel a történeti forrásokban, amint éppen az avarokkal szövetségben támadják azok egyik lázadó törzsét Belső-Ázsiában. Fél évszázaddal később azonban már a sztyeppe nyugati végében, Kelet-Európában jelennek meg és kerülnek a bizánciak látóterébe. Hosszú életű államot azonban nem tudtak létrehozni, a keletről érkező avarok 558-ban megdöntötték a birodalmukat. Későbbi történetük nem ismert. Egyes elképzelések szerint Szibéria neve összefüggésben áll a nép nevével. Egy arab történetíró, al-Maszúdí pedig úgy vélte, hogy a kazárok török neve a szabir.

S. B.

A Szovárd nemzetség

Magyarországon a korai és az érett középkorban létezett egy Zovárd (Zuard) nevű nemzetség, amelynek neve feltűnően hasonlít *A birodalom kormányzásáról* című műben szereplő, s a magyarok régi neveként megjelenő szavádra. Anonymus pedig megemlíti egy Szovárd (Zuard) nevű magyar előkelőt, Álmos közeli rokonát, míg a krónikás hagyományban Attila egyik vezére viseli a Salardus nevet, amely esetleg a Szovárral is kapcsolatba hozható. Hogy ezen elnevezések között van-e tényleges összefüggés, az komoly viták tárgyát képezi a kutatók között. Abban nem volna semmi meglepő, hogy egy név, amely egykor a teljes közösséget jelölte, később egy nemzetség megnevezésére szolgáljon, nyelvészeti szempontból azonban nehézségek mutatkoznak. Az adatok hiányos, időben egymástól távoli volta miatt a kérdésre egyelőre megnyugtató válasz nem adható.

S. B.

Ulu Madzsar, Kicsi Madzsar

Valamikor, talán a 12. században született egy krónika, amely a Kaukázus és a Kaszpi-tenger között vezető, keskeny – ám annál fontosabb – átjáró történetét tárgyalja. A terület nevééről a munka a *Derbend-náme* címet kapta. A számos különböző kéziratban, törökül és perzsául is fennmaradt mű rengeteg problémát rejt, elemzése eddig nem készült el: azt sem tudjuk, eredendően milyen nyelven született. A munka egyik fejezete szerint Hoszrau Anúsírván szászánida király (531–579) a turániak ellen számos erősített várost építtetett, köztük Ulu ('Nagy') Madzsart és Kicsi ('Kis') Madzsart. A leírás ugyan földrajzi fogódzókat nem nyújt, de a felsorolás ismert települései Derbent városától északra, a Kaukázus keleti oldalán helyezkednek el, a mai Dagesztánban.

S. B.

EGY MÁSIK, SOK FEJTÖRÉSRE OKOT ADÓ, MADZSAR NEVET VISELŐ VÁROS A KAUKÁZUSBAN.
PETER SIMON PALLAS EXPEDÍCIÓJÁRÓL KÉSZÜLT RAJZ.

uteciknek nevezi őket. Megjegyzi, hogy a szevordik önmagukat egy Szew vagy Szewuk nevű férfitől származtatják, és örmény rítusú keresztények. A 9. század elejére már három szent vértanút adtak az örmény apostoli egyháznak, akik a muszlimok elleni harcban veszítették életüket: Szent Istvánt, akit *Konnak* neveztek, s a szevordik hercege volt, valamint egy hercegi testvérpárt, Szent Györgyöt és Szent Arweszt.

Az örmény és a bizánci adatok némiképp egybecsengenek, de egyúttal kérdéseket is felvetnek. VII. Konstantin császár valóban a magyar követektől szerezte értesüléseit? Nem képzelhető-e el, hogy a szavárdokról a császári udvarban tartózkodó örmény követek hoztak híreket? V. János katolikosz például az örmény király megbízásából 920 körül Konstantinápolyban járt, és személyesen találkozott VII. Konstantin császárral és az udvari arisztokrácia befolyásos képviselőivel, így éppen ő is lehetett az információk forrása. Ráadásul ebben az időszakban az örmény–bizánci kapcsolatok igen intenzívek voltak, s az udvarban nagy számban éltek örmény származású arisztokraták.

Maga a görög *szavárti* szó vélhetően az örmény *szevordi* átvétele, amely örményül fekete fiút, illetve fekete gyermeket, átvitt értelemben idegent, idegen származásút, külföldit, sőt törvénytelen gyermeket jelent. Maga VII. Konstantin császár egy másik művében, a *De ceremoniis aulae*ban maga is fekete gyermeknek magyarázza a *szevordit*. Az elnevezés másik tagjának, az *aszfalinak* a jelentését mind ez idáig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni.

V. János értesüléseit a *szevordik*ről több későbbi örmény történetíró – pl. Movszesz Daszkhuranci, Vardan Arevelci vagy Sztepanosz Orbeljan – átvette, kisebb adatokkal kiegészítette. A *szevordik* önálló népként még a 13–14. századi örmény forrásokban is feltűnnek, a 15. századra azonban már nyelvileg és kulturálisan beolvadtak a környező örmény lakosságba. Asszimilációjukat felgyorsította, hogy megtelepedésük után felvették a kereszténység örmény változatát. Nyelvemlékeik nem maradtak, talán valamilyen török nyelvet beszélhettek. A honfoglalóktól elszakadt magyar csoporttal való azonosításuk nem bizonyítható.

A korai magyar államiságról

Nép és állam

Régtől fogva megfigyelhető, hogy többféle erő fog össze embercsoportokat. Ezek az erők nem kizárják, hanem kiegészítik egymást (egy családhoz, városhoz, néphez, államhoz, illetve vallási közösséghez való tartozás), és többféle identitást adnak. A korai múlthoz kapcsolódóan a forrásadottságok szeszélye miatt könnyen összetéveszthető a két alapvető közösségi létforma, az állam és a nép (*etnosz*). A nép egy saját jelrendszert – pl. nyelv, viselet, szokások – és elnevezést alkalmazó közösség, amelynek önálló eredetmítosza van, s tagjait az összetartozás pozitív érzése hatja át. Az állam egy politikai képződmény: meghatározott terület lakossága felett érvényesülő tartós, intézményes és másról független főhatalom.

Az állam formálta lakosságát néppé, vagy a népi összetartozás volt az államalakulások motorja? Avagy más tényezőkkel is számolnunk kell? Ismerve a történelem változatosságát, aligha létezik egy mindenüvé jó képlet. Esetünket tekintve mégsem reménytelen a válaszadás, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar az egyedüli, ma is létező európai nép, amelynek nemcsak első állami megszerveződése, hanem etnogenezise is a sztyeppei kultúrkörben zajlott le, és amely ezzel a keleti örökséggel a középkori „Nyugat” szellemi-politikai világába integrálódott, s fejezte ki azon belül saját állami és etnikai ismérveit.

Állam – a szó és amit jelöl

„Állam” szavunk viszonylag fiatal. Alapja, a latin „status” az ókorban nem magára az önálló politikai szervezetre, hanem az adott

PÁLOSI MIHÁLY: A HÉT VEZÉR (2000). MÉLYKÚT.
FOTÓ: HÁRSCH FERENC

FRECH OTTÓ:
A HÉT VEZÉR. (1998)
BUDAPEST.
FOTÓ: HÁRSCH FERENC

FRECH OTTÓ:
A HÉT VEZÉR – HUBA.
(1998) BUDAPEST.
FOTÓ: HÁRSCH FERENC

politikai szervezet, a *res publica* állapotára utalt (*status rei publicae*). Később jelzőként népnemekhez járult (*status Romanus*), majd a kormányzatot kezdte jelenteni. Ez a latin szó a nyelvújítás idején érett meg arra, hogy magyar változata szülessék. Barczafalvi Szabó Dávidnál tűnt fel 1786-ban mint álladalom; Fogarasi János 1836-ban használja elsőként az állam változatot, amely aztán széles körben elterjedt. Noha e szó újabb keletű, mint az általa jelölt politikai képződmény, ám emiatt nem indokolt elvetni, hiszen sokszor utólag alkotott szavakkal fejezünk ki korábbi tudattartalmakat (például a középkori ember sem tartotta magát középkorinak.)

Az igazi kérdés abban áll, hogy az „állam” szóval jelölt jelenség létezett-e a múltban? Erre igennel felelhetünk, ezért e fogalom történelmi távlatokra is alkalmazható. A jogtudós Georg Jellinek szerint: „Az állam a földfelszín elhatárolt területén letelepedett, legfőbb hatalommal rendelkező, és az által egységgé összefogott emberi sokaság.”

A tudományok közül több is foglalkozik az államalakulás általános kérdésével. Walter Garrison Runciman történeti szociológus úgy látja, hogy az államtalanságból négy feltétel teljesülése révén lehet az államiság szintjére emelkedni: 1. különüljenek el a kormányzati feladatkörök; 2. történjék meg a hatalom központosítása; 3. legyen

tartós az így kialakult szerkezet; 4. az uralmat gyakorlók és a kormányzottak közötti kapcsolat ne vérségi alapokon nyugodjék. A középkortudós Hóman Bálint szerint „az állam mindig hatalmi célokra jön létre, és ezért fogalma sohasem nélkülözi a nyers erő, a katonai hatalom elemeit. Első megjelenésében minden állam katonai jellegű alakulat, amihez képest első szükségletei is hadi szükségletek”.

Az európai történelemben a két ellentétes elv alapján működő változat, a városállam és a területi állam egyaránt az antikvitásból sarjadt, hogy aztán a középkor politikai gyakorlatát képezze. E kettő Rómában egyesült, amely a birodalmi főszerep elvesztése után a keresztény egyetemesség központjaként őrizte meg univerzális

FRECH OTTÓ:
A HÉT VEZÉR – TÖHÖTÖM.
(1998) BUDAPEST.
FOTÓ: HÁRSCH FERENC

„A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi. Együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal. Kazária fejedelme, a kagan vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetsége fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy az a Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket.”

„Kazária fejedelme üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzájuk első vajdájukat, Levedit. Levedi tehát megérkezvén Kazária kagánjához, tudakolta, hogy mi okból hívatta őt magához. A kagán azt mondta neki, hogy: »Azért hívatunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy és a türkök közt az első, nemzeted fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak.« Ő pedig, válaszolva a kagánnak, azt mondta, hogy: »Nagyra veszem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked, minthogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád; ezek közül akár az az Álmos, akár a fia Árpád legyen inkább fejedelem, aki rendelkezésekre áll.« Megtetszett annak a kagánnak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket, és ezek megbeszélték ezt a türkökkel, a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért, valamint vitézségéért, s rátermett volt erre a tisztségre. Így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén fejedelemmé tették. Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig az ő nemzetségéből lesz Turkia fejedelme.” *Magyarok és kazárok kapcsolata A birodalom kormányzásáról című műben, 950 körül*

FRECH OTTÓ:
A HÉT VEZÉR – TAS.
(1998) BUDAPEST.
FOTÓ: HÁRSCH FERENC

jelentőségét, és vált előbb a frank, később a német császárszeme forrásává. Sőt a római államiság nem csupán fel-felújított szellemi hagyaték formájában élt tovább, hanem a késő antikvitástól a késő középkorig folyamatosan működött egy római állam: Bizánc. Mindezek mellett Európa közepén a népvándorlás korában olyan államok is létrejöttek, amelyek kialakulásában a római örökség semmilyen szerephez nem jutott. Walter Pohl a Kárpát-medence három sztyepei birodalmát foglalta a „nem római” világ rendszerébe: a hun, az avar és a 10. századi magyar uralmat. Ezek a sztyepebirodalmak, sztyepeállamok a Róma utáni kormányzati modell alternatíváját nyújtották: a kora középkor „nem római” államiságát alkották.

„A magyarok bátor és hadi vállalkozásokban félelmetes népe a szkítáktól ered, amelyet a saját nyelvükön Dentümgoyernek hívnak. Földjük olyannyira megtelt az ott született népek sokaságával, hogy az sem táplálni, sem befogadni nem tudta őket. Ezért a hét fejedelmi személy, akiket a mai napig hétmagyarnak hívnak, nem tűrve tovább a hely szűkét, tanácsot tartott, hogy szülőföldjüket elhagyva olyan területet foglaljanak el, amelyet benépesíthetnek, s ehhez a fegyveres harctól se riadnak vissza. Választásuk Pannónia földjére esett, amelyről az a hír járta, hogy annak az Attila királynak a földje, akitől Álmos fejedelem, Árpád apja származott. Akkor a hét fejedelmi személy közös és végérvényes döntésre jutott, miszerint a megkezdett utat csak úgy tudják véghezvinni, ha fejedelmet és parancsolót választanak... Akkor egyhangúan így szóltak Álmos fejedelemhez: »A mai naptól fogva téged választunk meg fejedelmünké és parancsolónkká. Ahová a sors elvezet téged, oda mi is követünk.« Akkor az említett férfiak megerősítették Álmos fejedelemnek tett esküjüket: pogány módra vérüket egy edénybe csorgatták. Bár pogányok voltak, közösen tett hűségesküjüket halálukig megtartották a következők szerint. Az eskü első pontja úgy hangzott, hogy maguk és utódaik fejedelme mindenkor Álmos nemzetségéből származzék. Az eskü második pontja úgy szólt, hogy a közös vállalkozások során szerzett javakból mindegyikük részesedhessen. Az eskü harmadik pontja szerint a fejedelmi személyek és fiaik a fejedelmi tanácsnak és az országos méltóságoknak mindig részesei maradjanak, hiszen Álmost szabad akaratukból választották meg uruknak. Az eskü negyedik pontja úgy szólt, hogy ha utódai közül bárki hűtlennek bizonyulna a fejedelmi személyhez és ellentétet szítana a fejedelem és rokonai között, a vétkesnek éppúgy vére ontásék, miként ők is vérükkel erősítették meg Álmos fejedelemnek tett esküjüket. Az eskü ötödik pontja szerint, ha valaki Álmos fejedelem és a többi fejedelmi személy közül meg akarná szegni az eskü rendelkezéseit, sújtsa örök átok.” *Anonymus a magyar állam létrejöttéről, 13. század eleje*)

Magyar államalapítás a 9. században

A kútfőkből kibontakozó kép alapján a magyarok a 9. század közepe óta élnek állami keretek között. A kezdetekről két elbeszélés tudósít, a régi szállásterületek kapcsán megismert *De administrando imperio* és Anonymus *Gesta Hungarorum*.

A bizánci forrás a magyar–kazár kapcsolatokról két különböző történetet ismertet, melyek között súlyos ellentét feszül: előbb egy független, arisztokratikus irányítású előállam képe rajzolódik ki, a Kazár Kaganátus egyenrangú fegyvertársa; utóbb egy kazár ihletésű monarchia. Ám ez a történet nem állja ki a forráskritika próbáját, több képtelenség terheli. A kagán ötlete kimerül abban, hogy létre kellene hozni egy „bábállamot”, de a cselekvő fél az alávetésre kijelölt nép, amelyik apa és fia közül a tekintélyesebb (!) fiút választja első fejedelemmé! A császár munkatársai valószínűleg egy korábbi fejezetből vett államszervezési modellt hasznosítottak újra, amelyben

A VÉRSZERZŐDÉS HELL MIKSA TABULA GEOGRAPHICA HUNGARIAE VETERIS CÍMŰ TÉRKÉPÉN (1772).

SZÉKELY BERTALAN:
VÉRSZERZŐDÉS
(1895–1897).

FRESKÓ A KECSKEMÉTI
VÁSROSHÁZA
DÍSZTERMÉBEN.

a dalmáciai népek „sietnek” ismét bizánci alattvalókká válni, Biborbanszületett Konstantin nagyapja, I. Baszileiosz (867–886) uralkodása idején. Vagyis itt a valódi történelem helyett egy toposz olvasható. Úgy lehet, hogy a munka összeállítói, noha két időszak eltérő viszonyairól tudtak, de az átmenet folyamatáról nem, ezért húzták rá a magyar esetet a dalmát modell kaptafájára. Ilyenformán még az sem bizonyos, hogy Levedi és Álmos kortársak voltak. Ennek gyanúja már

„Ügyek fia Előd Eunodbilia lánytól Szkítiában fiút nemzett, akit Álmosnak neveztek ama esemény miatt, mert anyjának, amikor az várandós volt, álmában egy madár, mintegy olyv formájú, hozzá jövén feltárta, hogy méhéből folyam indul, és nem az ő földjén fog sokasodni. Ez pedig azért volt, mert az ő ágyékából dicsőséges királyok származnak. És mivel a sompnium a mi nyelvünkön álom, és az ő eredete álmotól jövőndöltetett, ennélfogva Álmosnak nevezték el, aki Előd, aki Ügyek, aki Ed, aki Csaba, aki Attila [fia volt]...” A tulajdonképpen a *Képes Krónikában*, 1360 körül

HELBING FERENC: VÉRSZERZŐDÉS.

Turulmonda turul nélkül?

Az Álmos jövőjét kinyilatkoztató látomásról a mondaváltozatok csak annyit árulnak el, hogy sólyom vagy inkább ölyv alakjában (*forma asturis*), vagyis ragadozó madár képében jelent meg. A *turul* nevet viszont egyedül Kézai Simon hagyta ránk, akinek gestájából hiányzik maga a monda! A szót ugyanakkor háromszor is felvette írásművébe, méghozzá a mondáéhoz hasonló eredetjelölő szerepkörben. Először Attila hun király pajzsáról állítja, hogy egy madár látható rajta, amit magyarul turulnak hívnak, majd Árpádról és dédunokájáról, Gézáról jegyzi meg azt, hogy a Turul nemzetségből származnak. Nem hihető tehát, hogy Kézai éppen Álmos révén ne ismerte volna a turult. Az ellentmondás feloldható azzal, hogy Kézai gestája nem maradt ránk teljes terjedelmében, csupán kivonatos másolat formájában. Ezért járunk el mégis helyesen, ha turulmondaként tartjuk számon Álmos mitikus eredettörténetét.

Sz. Gy.

Emese vagy Eunodbilia „leány”?

LÁSZLÓ GYULA: EMESE ÁLMA (RÉSZLET).

VÁNCSA ILDIKÓ: EMESE ÁLMA.

A turulmondát Anonymus kissé másként adja elő. Béla király Névtelen Jegyzője egyfelől Űgyeket, s nem Elődöt jelöli meg Álmos apjaként; másfelől anyjaként egy Emesu nevű nőt említ, aki egy bizonyos Eunedubelianus vezér leánya volt. A kutatásban eltérő nézetek láttak napvilágot arról, hogy melyik mondaváltozat az ősi, kik lehettek valójában Álmos szülei, és nevük honnan eredhet. A köztudatban Anonymus előadása terjedt el, így az ő nyomán Álmos anyja Emese néven ismeretes. Ám ennek ellentmond az a tény, hogy ilyesfajta neveket (Emes, Emus, Emse) az Árpád-korban csak férfiak viseltek. Ugyancsak nem adatolható az 'anyakoca' értelmű emse szóval való rokonítása. Legvalószínűbbnek egy új értelmezés tűnik, amelynek lényege, hogy a krónikák őrizték meg a monda ősi változatát. Itt Eunodbilia (Ünődbeli?) volt az álomlátó/révülő anyja neve. Talán ezt értette félre Anonymus, amikor a 'révülés' jelentésű émés szóból hozta létre Emesu nevét, majd a funkcióját vesztett Eunodbiliából megalkotta Eunedubelianus vezért, és az így előállt alakot megtette Emesu apjának.

Sz. Gy.

korábban is felötlött: Deér József a 8. század, míg Dümmerth Dezső a 7. század szereplőjének gondolta Levedit. A ténylegesen 9. századi Álmoshoz a hazai hagyomány vezet közelebb.

Anonymus előadását kétségtávol a lovagkor szelleme hatja át, de a tartalmi elemek hitelesek. A vérszerződéssel megpecsételt

szövetség az ókortól fogva ismert sztyeppe-i szokás: Hérodotosz például a szkítákról jegyzi ezt fel.

További kútfők – Albericus ciszterci szerzetes világkrónikája vagy a *Zágrábi Krónika* – kifejezetten Álmos fejedelmi elsőségét hangsúlyozzák. A magyar sztyeppeállamban az uralkodói hatalom legitimitációját a turulmonda biztosította, Álmos nagyra hivatottságának mitikus megjelenítése. Ez a pogány hagyományelem olyan erősen tartotta magát, hogy keresztény klerikusaink rendre felvették műveikbe (némileg másként Anonymusnál szintén olvasható). Tették ezt akkor is, amikor az Álmostól eredt dinasztiának már a „szent királyok nemzetsége” titulus adott új legitimitációt!

Jóllehet Béla király Névtelen Jegyzője a turulmonda egyes elemeit bizonytalanul értelmezte, de az első magyar uralkodó kilétét tekintve igaza van, ráadásul az etelközi sztyeppeállam kezdetét is hihetőbben adja elő, mint a bizánci változat. Több forrásban is megcsillannak a magyar hatalom emelkedésének jelei; és ez az erősödés a Kazár Kaganátus rovására ment végbe. A 10. század első felében élt Ibn Ruszta a kazárok megszorítottságát érzékelteti: „Azt mondják, hogy a kazárok régebben körülsáncolták magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen.” Az arab földrajzi író szavait maga *A birodalom kormányzásáról* támogatja meg, amint arról tudósít, hogy Theophilosz bizánci császár (829–842) a kazár kagán kérésére felépíttette Sarkel erődjét. A kazárok ráadásul nem tudták megakadályozni kabar lázadóik elpártolását, márpedig a legyőzöttek is jelentős harcértékű kabarok ezután a magyarok sorait erősítették.

Anonymus 819-re helyezte Álmos születését. Akárhonnan vette is ezt a dátumot, az nagyságrendileg helyes, mert 895-ből Álmosnak hadvezérünökájáról, Árpád fia Leventéről van hírünk. Ezáltal megkapjuk a magyar monarchia hozzátvetőleges keletkezési

FRECH OTTÓ:
A HÉT VEZÉR – ÁLDOZATI
CSÉSZÉ. (1998) BUDAPEST.
FOTÓ: HÄRSCH FERENC

FRECH OTTÓ –
NAGY GÉZA–STEINBACH
SÁNDOR: HÉT VEZÉR
SZOBORPARK – ÁLMÓS.
(2006) CSICSÓ.
FOTÓ: NAGY AMÁLIA

idejét, a 9. század derekát, amikor Álmos tetterős férfiként alkalmassá vált arra, hogy egy nép „fejedelme és parancsolója” legyen. Ettől fogva az etelközi magyarság állami keretek között élt: olyan katonai monarchikus rendben, amely által elérte politikai céljait. A hatalomközpontosítás és a hatékonyság összefüggését Biborbanszületett Konstantin apja, VI. (Bölcs) Leó császár (886–912) így fogalmazta meg: „A skytha népeknek tehát, mondhatni, egyforma életmódjuk és szervezetük van: sok fő alatt állnak, és a közügyekben nemtörődömök; általában nomád életet élnek. Csupán a bolgárok és kívülük még a türkök [magyarok] népe fordít gondot az egyöntetű hadirendre. Így a többi skytha népnél nagyobb erővel vívják a közelharcokat, és egy főnek az uralma alatt állnak.”

Nem tudjuk, hogy a korai magyarok milyen kifejezéseket használtak állami életük megnevezésekor. Akad azonban két külföldi, egymástól független adatunk a királyság előtti magyar állam megnevezéséhez. A *birodalom kormányzásáról* szerzője Árpádot „Turkia [Magyarország] nagyfejedelme (*megas Tourkias arkhon*)” címmel illeti. Fél évszázadra rá Querfurti Brúnó egy levélről szólt akképp, hogy azt Gézához, „a magyarok nagyfejedelméhez (*ad Ungarorum seniore[m] magnum*)” intézték. Mivel Árpádot és dédunokáját, Gézát egyaránt a ’nagyfejedelelem’ jelentésű titulussal ruházta fel egy-egy külhoni forrás, ezért nem túlzás, ha az általuk vezetett államot Magyar Nagyfejedelemség néven tartjuk számon.

Hadviselő állam – mozgásban

Minden államtól elvárható egy meghatározott terület népe feletti tartós uralom. A Magyar Nagyfejedelemség azonban nem sokáig állt fenn Etelközben, mert a 9. század vége felé a Kárpát-medencébe költözött. Erősen elgondolkodtató, hogy Álmos 840–850-es évektől számítható nagyfejedelemségét mily hamar követte a magyarok feltűnése Nyugat-Európában. Hinkmar reimsi érsek 862-hez egy *Ungri* nevezetű ellenség hadjáratát jegyzi fel, amely a Keleti Frank Királyságot sújtotta. (Lásd a 181. oldalon!) Álmos egyeduralkodó tehát szembeszökően új, határozott külpolitikai irányt hozott. Megint csak Anonymusnak lesz igaza; a Magyar Nagyfejedelemség

rendeltetésénél fogva is azért jött létre, hogy eredeti területéről elköltözzék.

A honfoglalás idejét 895-ben szokás meghatározni, ám az újabb megfigyelések alapján korábban kezdődő, hosszas folyamattal érdemes számolnunk. Amint 862, úgy 881 kapcsán is felvetül a kérdés: honnan vonultak fel és hová vonultak vissza a Keleti Frank Királyságban hadat viselő magyarok? (*A hadjáratokról lásd a 181. oldalon írottakat!*) Még a Kárpátokon kívülről, vagy már egy Kárpát-medencén belüli szállásról? Ez utóbbi eshetőség talán valószínűbb, hiszen így közelebbről tudták követni a politikai és katonai fejleményeket, amelyek alapján a beavatkozásokról döntöttek. Elképzelhető, hogy a honfoglalásnak nem kezdeti, hanem végső dátuma lehetett 895. Mindenesetre a Magyar Nagyfejedelemség a Kárpát-medencébe költözése után több mint egy évszázadig képviselte a kora középkori államiság „nem római” típusú alternatíváját; ennyiben jutott érvényre a tartós területbirtoklás kívánalma.

Maga a szállásváltás is maradéktalanul kimeríti az állammal szemben támasztott elvi követelményeket, hiszen véghezvitele komoly szervezőmunkát igényelt, a későbbi évek aktív külpolitikája – a nyugat-európai és a balkáni hadi vállalkozások sora – pedig szintén a honfoglaló magyar állam erejét mutatja.

Talán meglepő, hogy Álmos szerepét emeltük ki, jóllehet a köztudatban Árpád a honfoglalás hőse, az ő szobrai állnak szerte az országban, s róla nevezték el a történészek – utólagosan! – első dinasztiankat, az Árpád-házat. Mindennek az az oka, hogy az ősi magyar íráshagyomány egyöntetűen vallja: a Kárpát-medencébe Álmos vezette be magyarjait, csupán a hatalomátadás helyéről és módjáról olvashatunk mást és mást. Anonymus úgy tartja, hogy Álmos Ung vára alatt mondott le fia javára, a *Képes Krónika* egy archaikus híradása szerint Álmost Erdélyben megölték, nem mehetett be ugyanis Pannóniába. Álmos történelmi jelentősége tehát vitán felüli: egyszerre volt az első magyar állam megalapítója és a honfoglalást levezérlő nagyfejedeleme. Fia, a 907-ben elhunyt Árpád megszilárdította apja életművét: a Magyar Nagyfejedelemség közép-európai berendezkedését.

Míg magyar *nép* kialakulása a régmúlt homályába vész, térben is több százból fonódott össze, addig a magyar államiság a 9. század

FRECH OTTÓ –
NAGY GÉZA–STEINBACH
SÁNDOR: HÉT VEZÉR
SZOBORPARK – ÖND.
(2006) CSICSÓ.
FOTÓ: NAGY AMÁLIA.

FRECH OTTÓ–
NAGY GÉZA–STEINBACH
SÁNDOR: HÉT VEZÉR
SZOBORPARK – ELŐD.
(2006) CSICSÓ.
FOTÓ: NAGY AMÁLIA

derekán belső kezdeményezésre alakult meg az Etelköz nevű kelet-európai térségben. Csakhogy a nép nem magától szerveződött állammá, hanem egy harmadik tényező, egy *dinasztia* szervezett sztyeppeállamot az önálló identitással és eredeti őshagyománnyal rendelkező magyar etnikum egy részéből, valamint az általa integrált kabar és „avar” közösségekből. A Közép-Európában megtelepedett Magyar Nagyfejedelemség több mint egy évszázadon keresztül képviselte sikeres nagyhatalomként a kora középkori államiség „nem római” eredetű megvalósulását.

Az állam szervezete

Törzsek

A magyarok belső életéről legrészletesebben *A birodalom kormányzásáról* című munka tudósít, amely önálló fejezetet szentel a kérdésnek. A nehézségek azonban már magával a fejezetcímmel kezdődnek: a görög *genea* szó alapvetően nemzetséget jelent, bár időnként törzs, sőt nép értelemben is használják. A kabarokon kívül hét ilyen sorol fel a munka, ami összevág a magyar hagyományok hétmagyar elnevezésével. Míg azonban krónikáinkban egyértelműen főemberekről esik szó, a görög forrás e tekintetben nem egyértelmű: Nyeki vagy Megyeri nemzetségről beszél, melyet így is, úgy is érthetünk.

Figyelemre méltó, hogy a magyar hagyományok eltérő, bár egymással láthatóan összefüggő listákat közölnek, amelyek talán a magyar vezetők különböző generációit rögzítik. E nevek azonban nem köthetőek össze *A birodalom kormányzásáról*ban felsoroltakkal. Gyanús az is, hogy bár Kürt vagy Gyarmat nevű személy akár létezhetett is, Kürtgyarmat aligha. A Jenő és a Gyarmat név pedig máshol is feltűnik, például a baskíroknál. (Lásd a 130–132. oldalon írottakat!) A bizánci forrás esetében az is elgondolkodtató, hogy ugyanazon kategóriába sorolja a kabarokat is, akiknek a neve azonban nem személynévi eredetű. Mindezek alapján azt gondolhatjuk, hogy a görög felsorolás valóban a magyar törzsneveket tartalmazza.

Függetlenül attól, hogy a bizánci *genea* szót hogyan is értelmezzük, valószínű, hogy a magyarok éppúgy törzsi szervezetben éltek, mint a többi sztyeppe népe általában. Tulajdonképpen a magyar

FRECH OTTÓ –
NAGY GÉZA–STEINBACH
SÁNDOR: HÉT VEZÉR
SZOBORPARK – TAS. (2006)
CSICSÓ. FOTÓ: NAGY AMÁLIA

A hét nemzetség *A birodalom kormányzásáról* című műben: Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi

A hét „kapitány” Anonymus gestájában: Álmos, Előd, Kend, Ond, Tas, Huba, Tétény

A hét kapitány Kézai Simon gestájában: Árpád, Szabolcs, Gyula, Örs, Künd, Lél, Vérbulcsu

A hét kapitány a *Képes Krónikában*: Árpád, Szabolcs, Gyula, Künd, Lél, Vérbulcsu, Örs

A hét magyar vezér Ibn Hajján művében: Gyula, Ecser (?), Bulcsudi, Basman, Lél/Les (?), Garod (?), Harhadi

A vérszerződés

A magyar állam létrejöttét történeti hagyományaink a vérszerződéshez kötik. Anonymus így meséli a történetet: „Ámde a hét fejedelmi személy közös és igaz értelemmel belátta, hogy a megkezdett útnak végére nem járhat, hacsak vezér és parancsoló nem lesz felette. [...] Akkor közakarattal Álmos vezérnek ezt mondták: »A mai naptól kezdve téged vezérünkkel és parancsolónkkal választunk, s ahova a szerencséd visz, oda követünk téged.« Majd a fent említett férfiak mindegyike Álmos vezérért – pogány szokás szerint – saját vérét egy edénybe csorgatta, s esküjét ezzel szentesítette.” A vérral kötött szerződés régi szokás a sztyeppe népek körében. Hérodotosz a következőket jegyezte fel: „Esküt a következőképpen tesznek egymásnak a szkíták. Az eskütevők megszúrják magukat árral, vagy kis sebet vágnak a testükön törrel, és vérüket egy nagy agyagsészében borral keverik. A csészébe ekkor kardot, nyílveesszót, harci bárdot és lándzsát mártanak, majd a szerződést kötő felek elmondják az esküformát és megisszák a vért, amelybe néhány tekintélyes férfi is belekóstol.” Egy francia történetíró, Jean de Joinville a kunok esetében tudott hasonló szokásról: „És hogy egyik a másikat hittel segítse, megegyezett abban, hogy a császár és a másik gazdag úr, aki vele volt, vért eresszenek magukból, és a vért egy nagy ezüstkupába gyűjtsék. És a kunok királya, és a másik gazdag úr, aki vele volt, szintén így tettek, s összekeverték vérüket a mi nemzetünk vérével és borral és vízzel keverték, és ittak belőle, és a mi nemzetünk is, és akkor azt mondták, hogy (vér) testvérek.” De hasonló gondolkodásmódra utal Togrul kereit kán szimbolikus tette is: „...ezt az esküt tette, és kisujja hegyét nyílróvó késével megszúrta, nyomában kibuggyant a vére, azt nyírfakéreg-hüvelybe helyezte, s elküldte: adjatok fiamnak.”

LÁSZLÓ GYULA: VÉRSZERZŐDÉS.

S. B.

állam genezisének elmesélő történet is ezt erősíti meg: a hét vezér szerződést köt, és vezért választ maguk közül. Ennek csak akkor van értelme, ha mindenki a maga „népét” hozza a közös „országba”, e „népet” pedig az egyszerűség kedvéért nevezhetjük törzsnek is.

A törzsi szerveződésre utalhat a hétmagyar név alakja is, amely párhuzamba állítható a sztyeppei népek névadási szokásaival,

Ország, törzs, nemzetség, család, ág

A társadalmi szerveződéssel kapcsolatos szavaink viszonylag régi keletűek. Az ország a török eredetű *úr* szóból képződött: *uruszággá*, majd abból *országgá* alakult. (Egy másik fejlődési iránya a mai *uraság* szóhoz vezetett.) Első említése 1138-ból való. Növényi fás szár és nagyobb emberi közösség értelemben használt *törzs* szavunk késői fejlemény, valószínűleg a hosszabb, de hasonló jelentésű *törzsökből* alakult ki. Ez utóbbinak az etimológiája ismeretlen, már 1150-ben lejegyzik, *nemzetség* értelemben pedig a 14. század közepén tűnik fel először. A *nem* szó a 12. században, a *nemes* 1230-ban, a *nemz* ige a 13. század második felében került először lejegyzésre, a *nemzet* első említése 1315-ből való. A leszármazási rendszer, illetve a tágabb közösség jelölésére valószínűleg igen régóta használatos. A magyar nyelv a nagyobb közösségek kisebb csoportjainak elnevezésére az *ág* szót is használja, mely ebben az értelemben a 14. századtól adatolható. A szoros vérségi köteléket jelölő *család* szó valamely szláv nyelvből került a magyarba igen korán, már 1113-ban leírták.

S. B.

amelyek esetében gyakran valóban ismerjük az „államalkotó” törzseket. Azt azonban, hogy mi a tényleges tartalma egy „törzsnek”, nehéz megítélni. Korántsem biztos, hogy azonos méretűek és erejük voltak, és át is alakulhattak vagy átszervezhetők őket. Erre példa a Kürtgyarmat, amelyet a jelek szerint két eredendően külön csoportosulásból egyesítettek. (Mutatják ezt a magyarországi helynevek is, amelyek között szép számmal találunk Kürtöt és Gyarmatot, Kürtgyarmatot azonban sohasem. E tény a közösségi tudat szívós továbbélését, a politikai akaratnak való ellenállását is jól példázza.)

Tisztségviselők

Néhány forrás alapján úgy tűnik, hogy a magyar állam ügyeit – legalábbis időnként – a vezető személyek gyűlése intézte. Ilyen eseményt mesél el Anonymus a vérszerződés kapcsán. De közvetve erre utal *A birodalom kormányzásáról*ban megőrzött história ugyanezen eseményről: „a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, és rátermett volt erre a tisztségre, és így a kazárok

FRECH OTTÓ–
NAGY GÉZA–STEINBACH
SÁNDOR: HÉT VEZÉR
SZOBORPARK – KOND.
(2006) CSICSÓ.
FOTÓ: NAGY AMÁLIA

Pajzsra emelés

I. MIHÁLY BIZÁNCI CSÁSZÁR V. (ÖRMÉNY) LEÓT TÁRSCSÁSZÁRRÁ EMELI (813).
MINIATÚRA JOÁNNÉSZ SZKÜLITZÉSZ KRÓNIKÁJÁNAK MADRIDBAN ŐRZÖTT KÉZIRATÁBÓL
(SZICÍLIA, 12. SZÁZAD).

Bíborbanszületett Konstantin munkája szerint Árpádot kazár szokás szerint pajzsra emelték. A hatalommal való felruházás ezen kifejezési módja jól ismert volt Európában a germán népek között, az ő hatásukra pedig időnként Rómában és Konstantinápolyban is éltek vele. A szokás a keleti népek között is létezett, ott azonban nem pajzsra emelték, hanem nemezszőnyegre ültették a leendő uralkodót, és körbehordozták. Ennek fényében forrásunk kétféleképpen értelmezhető: vagy a kazárok vették át Bizáncból a pajzsra emelés tényleges szokását, vagy a görög szerző az általa ismert ceremóniával írta le a kazárok esetleg némiképp másmilyen eljárását. Más kérdés, hogy e megjegyzés magyar vonatkozásban mit jelent, a két uralkodó – kazár és magyar – hasonló beavatási szertartása miképpen értelmezhető egymáshoz való viszonyuk szempontjából. S. B.

szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén fejedelemmé tették.” Ugyane mű tudósít arról, hogy amikor a bizánci császár a besenyők megtámadására próbálta rávenni a magyarokat, akkor azoknak „ösz-szes fejei” egyhangúlag utasították el a kérést. Elgondolkodtató egy másik, szintén Bíborbanszületett Konstantinhoz köthető munka, a *De ceremoniis aulae Byzantinae* kitétele, amely a magyaroknak küldendő levelekről így ír: „A magyarok archonjának: két solidus értékű aranypecsét. Konstantin és Rómanosz, a rómaiak Krisztus-szerető császáranak levele a magyarok fejedelmeinek (*archontes*).” Ez azért különös, mert általában a címzések egyes számban állnak (kivéve a besenyőket). Mindezek tükrében a bizánciak legalábbis a 10. század közepén több magyar főnökkel számoltak egyidejűleg.

Másrészt különféle – arab, görög és magyar – forrásaink elég egyértelműen kifejezik, hogy a magyaroknak van egy tényleges fejük: mint feljebb láttuk, ő lehet a főfejedelelem.

„Első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelelem, és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek is. [...] A karcha meg méltóság, valamint a jila is, amely nagyobb a karchánál.” *A birodalom kormányzásáról, 950 körül*

„Főnökük mintegy húszezer főnyi lovascsapat élén nyargal ki. A főnökük neve kndh [kende]. E név királyuk címe, mert a rajtuk uralkodó férfi neve Glh [Gyula] s a madzsgarija közül mindenki arra fülel, amit harc és védelem dolgában, valamint egyebekben glh-nak [gyulának] nevezett főnökük parancsol nekik.” *Ibn Ruszta a magyarokról, 10. század*

Az arab és a bizánci forrásokból kiderül a magyar állam vezető méltóságainak elnevezése is: egy *kendével*, egy *gyulával* és egy *karchával* számolhatunk. Közülük egyértelműen a kende – lehetséges a künde kiejtés is – a legtekintélyesebb. A Dzsajhání elveszett művét perzsára átültető Gardízi arról számol be, hogy elsősege ellenére a kende gyakorlati szempontból korlátozott hatalommal bír, s az

FRECH OTTÓ–
NAGY GÉZA–STEINBACH
SÁNDOR: HÉT VEZÉR
SZOBORPARK – HUBA.
(2006) CSICSÓ.
FOTÓ: NAGY AMÁLIA

BÍRÓ LAJOS: HÉT VEZÉR DÍSZKÚT, (1996) MÁTÉSZALKA.
FOTÓ: KOTRICZ TÜNDE

ügyeket ténylegesen a gyula intézi. E kijelentéseknek eredményeképpen alakult ki a kutatókban az az elképzelés, hogy a magyar állam kettős fejedelemség lehetett, sőt, szakrális kettős fejedelemség. (Mindez annyit jelentene, hogy az egyes számú vezető – azaz jelen esetben a kende – nemhogy nem gyakorol tényleges hatalmat, hanem pusztán létezésével garantálja a kapcsolatot az égi szférával, s így biztosítja népe jólétét.) Másfelől azonban sem a magyar hagyományok, sem a kortárs bizánciak nem emlékeznek meg efféle berendezkedésről, hanem egyszerűen a magyarok fölötti „első kapitányról” tudósítanak.

A kende mellett már a 9. századra vonatkozó források tudnak egy másik méltóságról, a gyuláéról. Az arab hagyomány szerint ő vezette a hadműveleteket és intézte az ország egyéb ügyeit, s „királyként uralkodott” a magyarok felett. A perzsa Gardízi egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a magyarok azt teszik, amit a gyula parancsol”. A *birodalom kormányzásáról* című munka szerint viszont „csak” bírói tisztsége volt. Nem elképzelhetetlen, hogy a perzsa szerző olyan hatalommegosztást kívánt leírni, mint amilyen a muszlim államokban volt jellemző: a főhatalmat vitathatatlanul az uralkodó birtokolta, az ügyek intézése viszont a gyakorlatban sokszor a rangban második emberre, a vezírre hárult.

A harmadik méltóság a karchaé, amely csak a Bíborbanszületett Konstantin nevével fémjelzett államkormányzati műben jelenik meg. Eszerint a gyula nagyobb, mint a karcha, és ő is bírói feladatokat lát el. (Mivel e tisztség csak 10. századi forrásokban jelenik meg, elképzelhető, hogy az előbbieknél később alakult ki.) A törzsszövetségi rendszerekben nem ismeretlen egy ilyen típusú, törzsek feletti bírói hatalom: a Kazak Kánságban például ezeket a bírót *bíknek* nevezték, és óriási tekintélynek örvendtek. (Nem lehetetlen, hogy a méltóságnév személy-, sőt földrajzi névként is feltűnik, például Harka alakban.)

A magyar állam népei fölött tehát egy törzsek feletti, az egész közösséget átfogó, mondhatni intézményes hatalmi szervezet működött, ami világosan mutatja az állam létét. Figyelemre méltó, hogy a kende és a karcha esetében a tisztség apáról fiúra szállt, a vezetői feladatokat tehát „kiemelt” családok látták el.

Magyarok – magyar nép

A korai történeti forrásokban nagyon nehéz elkülöníteni, hogy egy csoportot jelölő elnevezés – lényegében népnév – valóban egy etnikumot jelöl-e, vagy politikai értelemben használták, és inkább az „állampolgárságot” írja le, függetlenül a benne szereplők etnikai hovatartozásától. Sokat segíthetne, ha az egyes népektől belső, saját forrásokat ismernénk, vagy ha nyelvemlékeik volnának, de a tárgyalt korszakban ilyenekkel nem rendelkezünk.

Akárhogyan alakult is a magyarság története, az egészen biztos, hogy a 9. század nagyon aktív időszakot jelentett a népalakulás szempontjából. Egyfelől biztosan szakadtak ki népelemek, vagy éppen fordítva, a Kárpát-medence felé induló magyarság szakadt ki a hajdani nagy közösségből. Másfelől újabb népelemek csatlakoztak a vándorlókhöz. A legvilágosabb forrásaink a kazároktól elszakadt

FRECH OTTÓ –
NAGY GÉZA–STEINBACH
SÁNDOR: HÉT VEZÉR
SZOBORPARK – TÖHÖTÖM.
(2006) CSICSÓ.
FOTÓ: NAGY AMÁLIA

A kabarok „ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket [azaz a magyarokat], és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.”
A birodalom kormányzásáról, 950 körül

kabarokról vannak, de a magyar hagyományok igen komoly „kun” csatlakozásról is tudósítanak Kijev alatt. (Hogy a középkorban egészen pontosan kiket is kell érteni ezeken a kunokon, azt nem tudjuk.) Kérdés persze, hogy ezen állításnak van e valós történelmi alapja. Bizonytalan az is, hogy maga a hétmagyar egységes nép volt-e. Korántsem biztos. A Jenő és a Gyarmat törzsnév megléte a baskíroknál arra figyelmeztet, hogy korábbi, más kötelékből kiszakadt néprészek is a szövetség alkotói voltak.

Mindezek fényében a honfoglalás küszöbén a politikai értelemben vett magyarság – a sztyeppei államokhoz hasonlóan – többnemzetiségű és többnyelvű lehetett. A tarkaságot csak fokozta a Kárpát-medencében talált népek sokfélesége.

Amit a 9. századi magyarok történetéről tudni lehet

A korai magyarságról szóló – 9–10. századi – írott források jelentős része a magyarok hatalmi szervezetével, megtelepedésük helyével, szokásaikkal és kinézetükkel foglalkozik, történetükről viszonylag keveset lehet tudni. Az alábbiakban ilyen irányú ismereteinket foglaljuk össze.

Ismert események

A magyarok első említése talán György barát 9. századi krónikájának 10. századi kiegészítésében olvasható. A történet szerint Krum bolgár kán 813-ban egy Bizánc ellen vezetett hadjárat zárlataképpen tízezer görög férfit telepített a Dunától északra családostul. Amikor Theophilosz császár uralkodásának idején (829–842) Makedónia katonai kormányzója megpróbálta visszatelepíteni őket, a bolgárok azonnal megtámadták, és segítségül hívtak egy hol ungrinak, hol turknak, hol pedig hunnak nevezett pogány népet: ők lehetnek a magyarok. A hadművelet sikertelenül végződött, a turkokat visszaverték, a makedónok pedig visszatértek hazájukba. Hogy az eseményekre pontosan hol került sor, nem tudjuk, de mindenképpen az Al-Duna vidékéről van szó.

A turkok gyors megjelenése valószínűleg közeli – mondhatni etelközi – lakóhelyükre utal. Megjegyzendő azonban, hogy nem egy valódi történeti elbeszélést olvasunk, hanem az elbeszélés menetébe beszúrt visszatekintést, amely I. Baszileosz császár ifjúkorát hivatott előadni. Mindezek alapján nem lehetünk egészen biztosak sem az események idejében – az adatokból egyébként a 836–838-as évekre gondolhatunk –, sem pedig abban, hogy a magyarok említése nem csupán visszavetítés-e.

SIMMER SÁNDOR:
EZREDÉVES EMLÉKMŰ.
(2000)
DUNASZENTBENEDEK.
FOTÓ: PINCZÉS SÁNDOR

„A bolgárok, akik nem tudtak átkelni, az ungrokhoz folyamodtak, hírül adván nekik a makedónok dolgát. ... Azonmód hunok jelentek meg végtelen tömegben. Azok pedig [azaz a görögök] látván őket, könnyezve kiáltottak fel így szólva: »Szent Andronikosz istene segíts nekünk«, és csatarendbe álltak, hogy megütközzenek. A türkök pedig azt mondták nekik: »Adjátok nekünk mindazt, amitek van, és menjetek, ahová akartok.« Ezek azonban nem fogadták ezt el, hanem három napon át csatarendben álltak, és a negyedik napon kezdtek hajóikra szállni. Látván ezt a türkök, az ötödik órától egészen estig tartó harcba bocsátkoztak velük. És megfutamodott a pogány nép, a makedónok üldözték őket. A következő napon, amikor [a görögök] vissza akartak vonulni, ismét hunok jelentek meg, hogy szembeszálljanak velük. Felkerekedvén egy fiatalabb makedón, név szerint a Gomoszti nemzetségből való Leó, aki azután testőrparancsnok lett, és más neves makedónok, megfutamították és elűzték őket...” *György barát krónikájának folytatása a makedónok hazatelepüléséről, 10. század*

839-ben rusz követek jelentek meg Jámbor Lajos frank császár ingelheimi birodalmi gyűlésén. Engedélyt kértek az uralkodótól, hogy frank területeken keresztül térhessenek haza, mert tartanak a szokásos, Bizáncból észak felé vezető útvonalukat elálló „barbár és különös vadságú, rettenetes” népektől. Ezen adatot azonban nem kötelező a magyarokra vonatkoztatnunk: a ruszok messzi északi központjaik felé, talán Novgorodba tartottak, a hosszú úton számos őket veszélyeztető néppel találkozhattak. *(Lásd a 93–94. oldalon írottakat!)*

SIMMER SÁNDOR: EZREDÉVES EMLÉKMŰ. (2000) DUNASZENTBENEDEK. FOTÓ: PINCZÉS SÁNDOR

Néhány évvel később, 860 körül a görög származású Cirill – eredeti nevén Konstantin – ellátogatott a kazár udvarba. Hazatérőben a Krím félsziget tájékán találkozott a magyarokkal. „És amikor az első óra imáit mondta, megtámadták őt a magyarok, farkasok módjára üvöltve, meg akarták őt ölni. Ő azonban nem ijedt meg, nem szakította meg imáját sem, csak egy Kyrie eleisont mondott, mert már befejezte imáját. Ők pedig látván őt, isteni rendelés folytán megszelídültek, és kezdtek előtte hajlongani. És meghallgatván a Mester szavait, elengedték őt az egész kíséretével.” A kazárok éppen ekkoriban egy bizánci erődöt ostromoltak a Krím félszigeten, talán az ő szövetségükben jártak ott a magyarok is.

A 862-es év az, amikor Nyugat-Európában is feltűnnek elődeink. A Szent Bertin apátság évkönyve (*Annales Bertiniani*) 830–882 között meséli el jobbra a Frank Birodalom nyugati felének történetét. Utolsó részének írója, Hinkmar reimsi apát egyetlen, ámde annál jelentősebb mondat erejéig kitér a magyarok megjelenésére is: „korábban ismeretlen ellenségek is, akiket magyaroknak (*Ungri*) neveznek, ugyanannak [Német Lajosnak] királyságát pusztítják”.

881-ben Bécs környékén tűnnek fel magyar és kabar csapatok. „Az első csata a magyarokkal Bécsnél. A második csata a kabarokkal Culmite mellett [volt]” – írja a *Salzburgi évkönyvek* írója a 881-es évszámnál. Az esemény történeti háttere nem tisztázott.

Nem elképzelhetetlen, hogy az előzőekkel függ össze a következő híradás. Metód – Cirill bátyja – 882-ben Morvaországból Bizáncba utazott. Pontos útvonala ismeretlen, a magyarokkal azonban egyértelműen a Duna közelében találkozott. Erre akár a Kárpát-medencében, akár azon kívül is sor kerülhetett.

„Megérkezve tehát a Duna tájékára, egy magyar király akarta őt látni. És bár egyesek mondták, hogy ezt nem élik túl kinszenvedések nélkül, ő elment hozzá. A király pedig, mint főpapot illik, tisztelettel, ünnepélyesen és örömmel fogadta. És beszélgetve vele, ahogy ilyen méltóságú emberekkel illik beszélgetni, megölelvén, megcsókolván őt és megajándékozván értékes ajándékokkal, elbocsátotta ezekkel a szavakkal: tisztelendő atyám, okvetlenül emlékezzél meg rólam szent imáidban.” *A Metód-legenda a magyarok és Metód találkozásáról, 9. század vége*

KISS ISTVÁN: A HÉT
MAGYAR TÖRZS. (1992)
TENDELIC.
FOTÓ: PINCZÉS SÁNDOR

A 890-es évek elején azután megsokasodtak a harci cselekmények. 892 nyarán Arnulf keleti frank király támadást intézett Szvatopluk Morvaországa ellen, s magyar segélyhadakat is igénybe vett. Egy kései – ámde számos korai anyagot felhasználó – krónikás, Aventinus szerint a magyarok azzal a feltétellel csatlakoztak, „ha megkapják azt a földet, amelyet fegyverrel megszereztek, mintegy hadi zsoldként.” 894-ben viszont mintha éppen az ellenkező táborba álltak volna, s a morvákkal szövetségben pusztították Pannóniát, azaz a Dunántúlt.

Egy évvel később a magyar sereg beleavatkozott a Balkánon kialakuló konfliktusba is. A bizánci haderő éppen az arabokkal küzdött Kis-Ázsiában, amikor a bolgárok támadásba lendültek, és Simeon cár serege elsöpörte a helyi bizánci erőket. A görögök azonban elmentámadásba mentek át, Niképhorosz Phókász szárazföldi seregével északra nyomult, Eusztáthiusz tengernagy pedig a Dunára hajózott flottájával. Nem véletlenül: az időközben szövetségesnek megszerzett magyarokat szállította át a folyamon. (A tárgyalások Árpáddal és Kuszánnal folytak.) A magyarok átkelésének hírére az addig délen

BIZÁNCI KÖVETSÉG MAGYAR VEZÉR ELŐTT, 9–10. SZÁZAD. RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

Történelemformáló események messzire vezető láncolata indulhatott Kelet-Európában sokszor hasonlóan „csendes” módon – egy követség jelentkezett valamelyik nomád nép vezérénel, és gazdag ajándékok kíséretében szövetséget ajánlott, fegyveres segítséget kért egy másik nép ellen. A nomád vezérek – bár a zsákmány ígérete és az ajándék kétségkívül csábító lehetett számukra – stratégiai érzék terén sokszor távolról sem bizonyultak könnyen befolyásolható, „ostoba barbároknak”: a hadba lépés előtt gondosan mérlegelték a feltételeket, az erőviszonyokat és a várható következményeket is, segítségüknek pedig mindig megkérték az árát. Ugyanakkor a másik fél is tisztában volt azzal, hogy egy segítségül hívott, de túl erős szövetséges akár veszélyesebb lehet, mint egy gyenge ellenség: a középkori diplomáciában a szövetségek gyorsan változtak, az éppen aktuális érdekek szerint.

A rajzon a bizánci követ – aki magas rangját jelző udvari díszruhát visel – alacsonyabb rangú kíséretjével együtt bemutatja az ajándékokat, ami főleg arany- és ezüstpénzből, értékes selyemből, díszesen faragott elefántcsont kürtből és ezüstedényekből áll. A pénzes ládák, illetve azok mintázata a korból fennmaradt, kisebb bizánci elefántcsont ládikák mintáját

követi. A követ köpenye alatt a császár levelét tartja a kezében. A küldött fogadására a vezér jurtájában kerül sor. Korabeli leírásokból tudjuk, hogy a szigorú jurtai ülésrend, melyben a főhelytől való távolság egyben rangsort is jelzett, az ilyen alkalmakkor is érvényesült. A bejáratnál szemben volt a családfő helye, neki jobb felől félkörben foglaltak helyet a férfiak (ez esetben rokonok, alvezérek, tanácsadók), és a magasabb rangúak ültek a főhelyhez közelebb. A főhelytől balra levő rész a mindennapokban az asszonyok helye volt, de tanácskozás során a követek is itt kaphattak helyet. Szintén leírásokból ismert, hogy a nomád vezérek „trónjai” valójában inkább alacsony kerevetek voltak, drága szövetekkel letakarva. Így a rajzon is hasonló szerepel (bizánci ábrázolások alapján), prémekekkel, szövetekkel, selyempárnákkal. A jurtá falán a faliszőnyegek között egy közel-keleti eredetű, állatfigurás szövet is látható, a másik két faliszőnyeghez pedig magyar ötvöstárgyak mintázata adott alapot (a vezér mögött levő turul képe az egyik zempléni korong alapján készült). A vezér mögött nomád szokás szerint két „fegyverhordozója”, illetve méltóságviselő embere áll: egyikük a vezér íját, másikuk szabályját tartja a kezében (ez utóbbi a Bécsben őrzött magyar fejedelmi szablya alapján készült). Hasonló szerepű fejedelmi testőrökre, fegyverhordozókra számos példa ismert az ujkuroktól, a kunoktól, a mongoloktól, sőt még későbből, az oszmán törököktől is.

B. Z.

KISS ISTVÁN: A HÉT
MAGYAR TÖRZS. TÁRJÁN,
KÉR ÉS KESZI. (1992)
TENGELIC.
FOTÓ: PINCZÉS SÁNDOR

hadakozó Simeon északnak fordult, megütökött a magyarokkal, vereséget szenvedett és Mudraga vagy Disztra (ma Szilisztra Bulgáriában) várába menekült. Közben azonban a bolgárok békét kötöttek Bizánccal, a görögök így már nem szállították vissza a magyarokat a Duna északi partjára. Hogy a későbbiekben mi történt, nem tudjuk pontosan, a források ellentmondanak egymásnak. Egyes vélemények szerint a magyarok mégis hazatértek, mások szerint azonban Simeon egy újabb ütközetben hatalmas vereséget mért rájuk. Valószínűleg ezzel az akcióval párhuzamosan zajlott az a besenyő támadás, amely azután a Kárpát-medencei honfoglalás egyik mozgatórugója lehetett.

Az arab földrajz- és történetírók is megemlékeztek a magyarok etelközi szállásterületéről. Az első leírás egy Dzszaháni nevű buharai tudóshoz köthető, akinek a személye azonban pontosan nem azonosítható, mivel e néven többen is működtek a 9. században. A mű nem maradt fenn, csak kivonatait, részleges másolatait ismerjük.

Ezek közül a legelső Ibn Ruzsza munkája, mely a 10. század elején készülhetett. E hagyományból az eseménytörténetre vonatkozó konkrétumokat nem tudunk meg, szemléletes képet kapunk azonban a magyarok rabszolga-kereskedelméről és a környező szlávok ellen vezetett akcióiról.

„Meglátván ezeket a császár, haragra lobbánván, elküldte a Szklírosznak nevezett Nikítaszt hadihajókkal a Duna folyóhoz, hogy adjon ajándékokat a türköknek, és Simeon ellen harcba készítse őket. Ez elmenvén és találkozáván azok fejeivel, Árpáddal és Kuszánnal, miután megállapodtak egymással a támadást illetőleg, kezeseket kapván visszajött a császárhoz. A császár pedig ismét elküldte a tengeren át Efsztáthiosz patríciust, a hajóhad tengernagyát [...] Átkeltek hát a türkök, és mialatt Simeon Fókász seregével volt elfoglalva, egész Bulgáriát leigázták. Megtudván ezt Simeon, a türkök ellen indul. Azok pedig átkelvén a túlsó partra, megütköztek a bolgárokkal, és Simeon megfutamodik, úgyhogy alig tud épségben Disztrába eljutni. A türkök azt kérték a császártól, hogy küldjön ki és váltsa ki a bolgár foglyokat, amit a császár meg is tett, elküldvén a fővárosbelieket, hogy váltsák ki azokat. [...] hadjáratot indítván a türkök ellen [Simeon], minthogy azokat a bizánciak nem támogatták segítségükkel, hanem gondatlanul magukra hagyattattak, az összeseket lemészárolta.” *György barát krónikájának folytatása a bolgár–magyar háborúról, 10. század*

BIZÁNCI HADIHAJÓ TÁMADÁS KÖZBEN. MINIATÚRA JÓANNÉSZ SZKÜLITZÉSZ KRÓNIKÁJÁNAK MADRIDBAN ŐRZÖTT KÉZIRATÁBÓL (SZICÍLIA, 12. SZÁZAD).

„Állandóan legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos élelmiszer-adókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat. [...] Meg-megrohanják a szlávokat (és oroszokat), és addig mennek a parton, amíg a bizánciak országának egy kikötőjéhez nem érnek, amelynek Kercs a neve. Azt mondják, hogy a kazárok régebben körülzárták magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen. Amikor a magyarok Kercsbe érnek, az elébük menő bizánciakkal vásárt tartanak. Azok (a magyarok) eladják nekik a rabszolgákat és vesznek bizánci brokátot, gyapjúszőnyegeket és más bizánci árukat.” *Ibn Ruszta az etelközi magyarokról, 10. század*

A kazár–magyar kapcsolatok

A korai magyarság és a Kazár Kaganátus kapcsolata számos kérdést vet fel. A kutatók hosszú ideig azt feltételezték, hogy elődeink több száz évig éltek a kaganátus keretein belül (a feltételezésnek elsősorban nyelvészeti indokai voltak). A történeti forrásokban azonban ennek nem sok nyoma maradt: a magyar hagyományok nem számolnak be ilyesmiről, és az arab földrajzírók is a magyarok és a kazárok ellenségeskedéséről emlékeznek meg. Egyedül Bíborbanszületett Konstantin írt a magyar történelem ezen vonulatáról, némiképp ellentmondásosan: egyfelől azt jegyezte fel, hogy a magyarok három évig együtt harcoltak a kazárokkal, másrészt a magyar állam létrejöttében való kazár szerepet emelte ki. Ez utóbbi adataira számos történeti elképzelés épült rá, például a magyar nagyfejedelem kende címének kazár eredete, a magyarok kazároknak való alávetettsége vagy a kazár ihletésű szakrális kettős fejedelemség elmélete. Mindezek azonban kevésbé igazolhatóak. (Lásd a 163–164. és a 175–176. oldalon írottakat!) A kabarok csatlakozása mindemellett inkább a magyarok független, a kazárokkal is dacolni képes állama mellett szól, legalábbis az etelközi tartózkodás utolsó időszakában.

„Kazária fejedelme, a kagán, vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetségének nagy fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy az a Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket.” *A birodalom kormányzásáról című mű a kazár–magyar viszonyról, 10. század közepe*

A Sarkel-kérdés

A Don alsó folyásánál, Cimljanszk közelében a szovjet-orosz régészek több, egymástól mindössze néhány km távolságra lévő erődöt tártak fel. Közülük kettő a Don folyó jobb partján állt, és faragott, fehér mészkövekből építették. Az egykori bal parton – a cimljanszki víztározó által ma már elárasztott területen – álló, kiégetett téglából épült erődöt szokás a bizánci forrásokból ismert Sarkellel azonosítani, jóllehet ma már több téglakerődöt is ismerünk a kaganátus területéről. Az alaprajz elrendezése, a bástyák száma, a falhosszúságok és -vastagságok arányai, valamint az építőanyag méretei valóban a bizánci erődépítéssel szabályainak és mértékegységeinek felelnek meg. Ezt nem tekinthetjük egyedi esetnek, mivel ma már tudjuk, hogy bizánci–kazár összefogással a 9. század első felében egy összetett védelmi rendszer épült ki egyrészt a Don–Donyec mentén, másrészt délen, a Kaukázus középső vidékén (a Humarinszkoe-gorogyiscse kővára).

Sarkellel kapcsolatban korábban azt vizsgálták, hogy ki ellen épülhetett az erőd. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a cimljanszki erődök nem a Kazár Kaganátus egykori, feltételezett nyugati határán fekszenek, hanem attól jóval keletebbre, a kazár területek belsejében. Sarkelnek a források szerint 842-ig fel kellett épülnie, a kutatás ennek fényében igyekezett meghatározni a lehetséges ellenséget. A Rusz ekkor még nem volt elég erős, a magyarok elődeit viszont egy bizonytalan forráshely 836 körül már az Al-Dunánál említette, Ibn Ruszta – illetve az általa kivonatolt Dzsajhání – szerint pedig a kazárok korábban körülsáncolták magukat a magyarok ellen: így lett a Sarkel-kérdés a magyarok európai feltűnésének egyik időrendi sarokköve.

A kutatók többségének azonban ma már az a véleménye, hogy Don menti erődök – főleg északon – nem a magyarok, hanem a szlávok és a 9. század végétől folyamatosan erősödő Rusz ellen épülhettek. Így a három cimljanszki vár alkotta központ – köztük Sarkel – inkább kazár hatalmi centrum lehetett, kiépülésüket pedig a 9. század elején robbanásszerűen fejlődő kelet-európai kereskedelem indokolhatta.

T. A.

A VOLGA JOBB PARTI CIMLJANSZKI ERŐD.
O. V. FEDOROV REKONSTRUKCIÓJA.

A SARKELLEL AZONOSÍTOTT, AZÓTA VÍZ ALÁ
KERÜLT VOLGA BAL PARTI CIMLJANSZKI ERŐD
REKONSTRUKCIÓJA.

A kabarok

A kabarok – a név másik lehetséges kiejtése: *kavar* – mindössze két történeti forrásban bukkannak fel. Egyrészt a *Salzburgi évkönyvekben* a 881. évnél, amikor a magyarokkal szövetségben Bécs környékén harcoltak. Másrészt A *birodalom kormányzásáról* című munka lapjain olvashatunk viszonylag terjedelmes leírást róluk: „Tudnivaló, hogy

az úgynevezett kabarok a kazárok nemzettségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártútás támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború útján ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.” Mindebből annyi tudható meg, hogy a kabarok még Kelet-Európában váltak ki a Kazár Kaganátusból – még hozzá lényegében „politikai menekültként” –, hogy az etelközi magyarokhoz csatlakozzanak. Az eseményre valószínűleg 881 előtt kerülhetett sor, amennyiben komolyan vesszük, hogy nevüket tényleg a magyarok adták nekik (belső elnevezésük nem ismert). Az a tény, hogy a megvert és menekülő kabarok éppen a magyarokhoz csatlakoztak, mindenképpen arra vall, hogy elődeink a kazároktól függetlenek voltak, és kellő erőt képviseltek ahhoz, hogy a menekülőket védelemben részesítsék. Önálló csoportként a későbbiekben eltűntek az írástudók látóköréből: a megtelepülő magyarság részévé váltak, csakúgy, mint a Kárpát-medence helyben talált lakossága. Hogy pontosan milyen nyelvet beszéltek, s hogy a kazár elit egy részének judaizálása játszott-e valamilyen szerepet a lázadásukban, nem tudjuk.

A kabarok és a régészet

Az elkövetkező évek szaltovói kutatásának magyar szempontból egyik fontos kérdése lesz annak megmagyarázása, hogy miért hagytak fel néhány, több száz temetkezést tartalmazó gödörsíros temető használatával a 9. század második felében a Kazár Kaganátus északnyugati határterületén. Ez már csak azért is érdekes, mivel a honfoglalás kori hagyatéak archaeogenetikai vizsgálatainak eredményeként ma már ismerünk szaltovói környezetből eredeztethető női temetkezést a Kárpát-medencében. A logikus magyarázatként szóba jöhető kabar kérdés régészeti kutatása így akár új lendületet is vehet.

T. A.

A besenyő háborúk

Bár a nomád népek állandóan mozgásban vannak, de ezt egy jól ismert területen belül teszik, amelyet cseppet sem szívesen adnak fel. A nagyobb vándorlások mögött mindig valamiféle kényszerítő erő állt: tartósan rossz időjárás, túlnépesedés vagy ellenséges támadás. A magyar hagyomány általában pozitívan állt a kérdéshez, a kimozdulás oka az állatállomány felszaporodása, amelynek eltartásához immár nagyobb területre volt szükség.

E magyarázat tulajdonképpen a gazdagságot, ezzel pedig az erőt hangsúlyozza, maga az eseménysor pedig tudatos elhatározás eredménye, megtervezett hódítás. A bizánci és a nyugat-európai kútfők egy másik forгатókönyvet vázolnak fel: a magyarokat külső erő, a besenyők nyomása kényszerítette szállásváltásra. A görög szerzők egyenesen két besenyő–magyar háborúról tudnak: az egyik Levédiából Etelközbe, a másik pedig onnan a Kárpát-medencébe úszte volna a magyarokat.

„A szittya föld éppen azért, mert annyira messze esik a forró égővtől, különösen kedvez a nemzedékek szaporodásának. Azonban – ámbár szerfölött nagy kiterjedésű – mégis a rajta született népség sokaságát sem táplálni, sem befogadni nem tudta. Ezért a hét fejedelmi személy, akit hétmagyarnak mondtak, a helyszükét nem tűrte tovább, hanem gondolkozott, hogy azt mindenképpen elhárítja. Akkor ez a hét fejedelmi személy tanácsot tartva megállapodott abban, hogy olyan földet foglal el magának, amelyen laknia lehet, s evégből elhagyja szülőföldjét...” *Anonymus a honfoglalás okáról, 13. század eleje*

„A besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek [...] a kazárok ellen háborút indítván és legyőzetvén, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni, és a türkökére letelepedni. Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett [...] a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelközű nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.” *A birodalom kormányzásáról című munka a levédiai magyar szállásterület besenyők általi elfoglalásáról, 10. század közepe*

„Mint lobogó sztyepei tűz hömpölygött felénk az ellenség. Megütköztünk velük... megvívunk egymással... szétszórtuk őket, elfogtuk kagánjukat...” – szól a 8. századi türk vezér emlékoszlopának felirata, hosszan sorolva a hajdani népek háborúit. Az eurázsiai sztyeppe már ősidők óta a harciasságukról híres lovas nomádok állandó csatatere volt. Népek, törzsszövetségek szinte állandó harcot vívtak a kedvezőbb szállásterületekért, jobb legelőkért és kereskedelmi utak birtoklásáért. A harcokban alulmaradt nép gyakran – kényszerből vagy önszántából – csatlakozhatott a győzteshez, ekkor jószáguk java zsákmányként is új urait illette. Ha a vesztesek nem hódoltak be, menekülve új hazát kereshettek, és többnyire szintén zsákmányból próbálhatták pótolni veszteségüket.

A rajz 8–9. századi fegyverleletek és iráni eredetű ezüstitálak harcos-ábrázolásai alapján készült. B. Z.

NOMÁD LOVASOK HARCA, 8–9. SZÁZAD. RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

„De ötven évvel ezelőtt az említett úzok a kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek, és kiűzték őket tulajdon földjükről, és azt mind a mai napig az említett úzok foglalják el. A besenyők pedig elmenekülvén szerte jártak, kutatva hely után, ahol megtelepedhetnének, és eljutván a ma birtokukban levő földre és rábukkanván az ott lakó türkökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket, s letelepedtek azon, és urai annak a földnek.” *A birodalom kormányzásáról című munka az etelközi magyar szállásterület besenyők általi elfoglalásáról, 10. század közepe*

Az első háború ideje a forrásokból nem határozható meg, a besenyő történelem kapcsán láthattuk, hogy a 8–9. század fordulója előtt aligha kerülhetett erre sor, és kérdéses, hogy egyáltalán mely terület volt a két fél közötti ütközőpont. (Lásd a 105–115. oldalon írottakat!) Mivel lehetséges, hogy Bíborbanszületett Konstantin össze-mosta az eseményeket, elképzelhető az is, hogy erre az összecsapásra valójában nem került sor. Pillanatnyilag tehát nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy a magyarok miért költöztek át Etelközbe.

A második háború és a magyar vereség ténye aligha kérdőjelezhető meg, annak mértéke azonban nem világos. Totális vereséggel aligha számolhatunk, abban az esetben ugyanis aligha lett volna erejük a magyaroknak egy sikeres honfoglalás kivitelezésére, majd szinte azonnal nyugati hadi vállalkozások indítására. (E kérdés kifejtésére sorozatunk 4. kötetében kerül majd sor.)

nép lakott, nagy területeket népesített be, de komoly államiséggel csak a kazárok rendelkeztek.

Elődeink egy csoportja – a későbbi állam vezető rétege – a 9. század elején a Dél-Urál vidékén élhetett, talán még meglehetősen szervezetlen formában. Nem tudjuk, miért és pontosan mikor költöztek el innen. A 830-as évekre utaló, s az etelközi jelenlét igazolására felhozott források nem állnak vitán felül, ezért elindulásuk akár későbbre is tehető. Annyi bizonyos, hogy 860 körül Cirill már mindenképpen magyarokkal találkozott a Krím félsziget környékén, akik 862-ben már a Frank Birodalomban portyáztak. Vonulási útjuk valószínűleg az eddig gondoltaktól északabbra, az erdős és a füves sztyeppe határán lehetett, talán a Kazár Kaganátus elkerülése végett.

A Dnyepertől a Kárpátokig terjedő, Etelköznek nevezett szállásterületet a magyarok láthatólag komolyabb ellenállásba nem ütközve szerezték meg. (Kazária 9. századi nyugati határait nem ismerjük.) A magyarok fennhatósági területe – és nem a szállásterülete! – akár keletebbre is kiterjedhetett a Dnyepernél.

Ha a délorosz sztyeppén eltöltött idő talán rövidebb is volt, mint eddig feltételeztük – mindössze 50–60 év –, a magyarság néppé válása szempontjából rendkívül fontos időszak lehetett ez. Nem tudjuk, hogy a hét törzs tagjai mindannyian magyarul beszéltek-e, s hogy korábban milyen kötelékek fűzték őket egymáshoz. Egészen biztosan csatlakoztak újabb néprészek is a kialakuló törzsszövetséghez. Mindenesetre itt alakultak valamiféle egységgé azok a sokszínű, több irányból érkező, többféle múlttal rendelkező csoportok, amelyek azután a későbbiekben a Kárpát-medencében hont foglaltak.

Etelköz tehát a magyar történelem rendkívül fontos helyszíne. Minden bizonnyal itt jött létre az a politikai egység, amely később sikeresen vészelte át területének megváltoztatását, azaz a Kárpát-medencébe való átköltözést is: valójában ekkor vetették meg máig töretlenül fennálló államiségünk alapjait.

A magyarokat új hazájukba vezető csodaszarvas legendájában szereplő szarvasűző vadászok motívuma gyakori elem az eurázsiai nomád népek mítoszaiban, hősi énekeiben és ábrázoló művészetében. Mint annyiszor, a legendáknak itt is a valós életből vett alapja volt – a lovas nomádoknak, különösen az előkelőknek kedvelt elfoglaltsága volt a vadászat, ami kitűnő ügyességi próbaként jó alkalmat adott számukra a fegyverforgatás gyakorlására. A vadászatok néha az egész törzs részvételével zajló, nagy törzsi hajtóvadászatok is lehettek, szinte valóságos hadmozdulatok, mely során egy-egy terület teljes vadállományát kerítették be és vadászták le, az agancs, bőr és vadhús szerzése mellett egyben a haszonállataikra veszélyes ragadozókat is megrítkítva. Az itt megszerzett gyakorlat pedig a csatatéren is kamatozott – nem véletlenül voltak a nomád harcosok olyan kíméletlenül hatékonyak az ellenség bekerítése és üldözése során. A vadászok képe koraközépkori ábrázolások (ezüstitálak, csontkarcok és sziklarajzok), valamint régészeti leletek alapján készült.

B. Z.

SZARVASVADÁSZAT, 9–10. SZÁZAD. RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

KÖTETÜNK SZERZŐI

B. SZABÓ JÁNOS

Budapesti Történeti Múzeum, tudományos munkatárs
történész

BALOGH LÁSZLÓ

Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár,
Keleti Gyűjtemény, könyvtáros
történész

GYÓNI GÁBOR

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Rusisztikai Központ, tudományos munkatárs
történész

KATONA-KISS ATILLA

Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola,
Medievisztika Program, doktorandusz
történész

KLIMA LÁSZLÓ

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Finnugor Tanszék, egyetemi docens
történész

LANGÓ PÉTER

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóköz-
pont, Régészeti Intézet, tudományos segédmunkatárs
régész

NAGY KORNÉL

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Történettudományi Intézet,
Kora újkori témacsoport, tudomány munkatárs
történész, armenista

OLAJOS TERÉZIA

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Történeti Intézet, professor emerita
bizantinológus, történész

PAKSA KATALIN

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet, professor emerita
népzene kutató

POLGÁR SZABOLCS

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Középkori
Egyetemes Történeti Tanszék, adjunktus
történész

SUDÁR BALÁZS

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Témacsoport,
tudományos főmunkatárs
történész, turkológus

SZABADOS GYÖRGY

Magyar Tudományos Akadémia–Hadtörténeti Intézet és
Múzeum–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Országos Levéltár
Magyar Medievalisztikai Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs
történész

TÜRK ATTILA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar,
Történettudományi Intézet, Régészeti Tanszék,
egyetemi adjunktus
Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Témacsoport,
tudományos főmunkatárs
régész

VÁSÁRY ISTVÁN

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
egyetemi tanár
turkológus

ZIMONYI ISTVÁN

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Középkori
Egyetemes Történeti Tanszék, tanszékvezető egyetemi tanár
történész, turkológus

ZSIDAI ZSUZSANNA

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Témacsoport,
tudományos segédmunkatárs
történész, arabista

A képaláírásokban fel nem tüntetett szerzőjű képek forrásai:

Helbing Ferenc: *Magyar hunmondák képekben*. Budapest, é. n.

Cornides Dániel: *Vindicae anonimi Belae regis notarii. Buda, 1802.*

Большой Болгар. Коллективная монография. Науч. ред. А. Т. Сидиков.
Москва–Казань, 2013.

Русь в IX–X. веков археологическая панорама. ред. А. Н. Макарову Москва, 2012.

Україна: хронологія розвитку. Давні слов'яни та Київська Русь. Т. 2.
ред. В. О. Зубанов–А. В. Толстоухов. Київ, 2009.

<http://commons.wikimedia.org>

<http://en.wikipedia.org>

Köszönettel tartozunk:

kozterkep.hu

